

PRO TEMPORE

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI

Pro tempore

Časopis studenata povijesti
godina IV, broj 4, Zagreb, 2007.

Glavni i odgovorni urednik

Goran Mihelčić

Uredništvo

Martina Borovčak, Vanja Dolenc, Goran Mihelčić, Filip Šimetin Šegvić

Urednički savjet, odabir i redaktura rasprava i članaka

Maja Crnjac

Dizajn i priprema za tisak

Nela Marušić
Željka Jordan

Lektura i korektura

Martina Kovačević
Jasna Šarić

Prijevodni sažetaka na engleski jezik

Davor Šoštarić

Izdavač

ISHA Zagreb - Klub studenata povijesti

Naklada

Tiskano u 500 primjeraka

Tvrdnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača. Izdanje časopisa ostvareno je uz novčanu potporu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i izdavačke kuće Profil International. Zahvaljujemo izdavačkoj kući Profil International na financijskoj potpori u tiskanju ovog broja. Časopis je besplatan.

Adresa uredništva:

ISHA Zagreb - Klub studenata povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

E-mail:

isha.protempore@gmail.com

Uvodna riječ		5
Rasprave i članci		
Branimir Brgles	Temeljne značajke bizantske vojske u ranom srednjem vijeku (Od Heraklija do Bazilija II.)	9-17
Irena Ivić	Japan i politika izolacionizma (1638-1853)	18-30
Jasmina Skočilić	Usporedba državne propagande u Njemačkoj i Velikoj Britaniji tijekom Drugog svjetskog rata	31-39
Filip Škiljan	Stradanje Srba u Jasenovcu u Drugom svjetskom ratu	40-46
Mario Bara	Đilasova komisija i sudbina bačkih Hrvata	47-58
Prijevod		
Tvrtko Lovreković	Ernest Renan, Što je nacija?	59 61-67
Prikazi i recenzije		
Ivan Basić	Toma Arhiđakon, Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika	69 71-76
Ivan Basić	Joško Belamarić, Osnutak grada Korčule	77-78
Goran Mihelčić	Knjiga o Hitleru: Tajni dosje NKVD-a namijenjen Josifu V. Staljinu, sastavljen na temelju zapisnika saslušanja Hitlerova osobnog adutanta Otta Günschea i sobara Heinza Lingea u Moskvi 1948./49.	79-82
Vedran Duančić	Charles Diehl, Mletačka Republika	83-85
Marko Fuček	Dinko Šokčević, Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata: kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga	86-87
Izvjешća		
Martina Borovčak	Predstavljanje dvojezičnog izdanja knjige Thomae Archidiaconi Spalatensis: Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split: History of the Bishops of Salona and Split	89 91
Martina Borovčak	Znanstveni skup Hrvatsko-talijanski odnosi (1915-1947)	92-93
Martina Borovčak, Filip Šimetin Šegvić	Prezentacija knjige Petra Selema Helena u Egiptu	94
Goran Mihelčić, Filip Šimetin Šegvić	Predstavljanje biblioteke Dialogica Europea	95
Martina Borovčak, Goran Mihelčić	Drugi skup Hrvatskog grboslovnog i zastavoslovnog društva	96

Goran Mihelčić	Predstavljanje knjige Borisa Olujića Povijest Japoda	97
Martina Borovčak	Predstavljanje časopisa Ekonomska i ekohistorija - časopisa za gospodarsku povijest i povijest okoliša i skupština Društva za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju	98-99
Martina Borovčak, Filip Šimetin Šegvić	Predstavljanje knjige Milana Vukovića Dr. Franjo Tuđman u sudskim dosjeima: 11. siječnja 1972. - 10. lipnja 1990.	100
Marko Fuček, Goran Mihelčić	Predavanje Jacquesa Rupnika (Centre d'Études et de Recherches Internationales - CERI, Paris) Coming to terms with the past in the transitions to democracy in Central-Eastern Europe	101-102
Vanja Dolenc	Predavanje Sjećanje na Viški boj: proslave, spomenici, naracije	103
Goran Mihelčić	Promocija zbornika radova Povijest obitelji Zrinski	104
Goran Mihelčić	Predstavljanje knjige Od Auschwitza do Brijuna: pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslavensko-zapadnonjemačkim odnosima Zorana Janjetovića	105
Četiri stoljeća od osnutka Collegium Zagabiense		107
Vanja Dolenc, Filip Šimetin Šegvić	400. obljetnica osnutka Klasične gimnazije u Zagrebu	109-112
Goran Mihelčić	400. obljetnica kontinuiranog djelovanja Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu	113-114
L'esprit de l'histoire		115
Goran Mihelčić	60. godišnjica smrti povjesničara i političara Rudolfa Horvata	117-120
Goran Mihelčić, Filip Šimetin Šegvić	Povodom tristote obljetnice smrti Jeana Jacquesa Mabillona (1707-2007)	121-125
Martina Borovčak, Filip Šimetin Šegvić	"Iskreno neznanje manje je kobno od krivog znanja" - 190 godina od rođenja Theodora Mommsena	126-129
Martina Borovčak, Vanja Dolenc	Povodom 100. obljetnice rođenja Edith Ennen	130-132
Goran Mihelčić	"Život je šetnja kroz povijest" - povodom smrti Arthura M. Schlesingera Jr.	133-135
Filip Šimetin Šegvić	Nekrolog "kroničaru korporacija" Alfredu D. Chandleru	136-138
Upute suradnicima		139-140

Uvodna riječ

Tijekom 2006. godine skupina studenata i članova kluba studenata povijesti ISHA, točnije Goran Mihelčić, Martina Borovčak, Filip Šimetin Šegvić i Vedran Duančić, ustanovila je novo uredništvo časopisa *Pro Tempore*. Kasnije se uredništvu priključila i kolegica Vanja Dolenc a Vedran Duančić se radi osobnih obaveza povukao. Tekstovi u rubrici *Članci i rasprave* bili su pregledani i odabrani za ovaj broj već prije okupljanja novog uredništva, što je uradila dotadašnja glavna urednica Maja Crnjac. Upravo je suradnja između nje i novog uredništva bila ključna za brzo i učinkovito ponovno pokretanje časopisa. Tomu je uvelike pridonijela i suradnja s drugim studentima i profesorima koji su nam otvoreno i konkretno pomagali.

Osnovu časopisa tvore studentski članci raznovrsnih tema te *Prikazi i recenzije*, a njima su pridodana i *Izvuešća* u kojima se prenose i sažimaju važnije prezentacije i skupovi održani u drugom semestru akademske godine 2006/2007. Također su uvedene i nove rubrike, *Prijevod* i *L'Esprit de L'histoire*, koja će pokušati približiti neke više ili manje poznate značajne povjesnike čije se obljetnice rođenja ili smrti obilježavaju u Hrvatskoj ili svijetu. Uz te standardne rubrike, ovaj broj posebno upotpunjuju i prigodni članci o zagrebačkoj Klasičnoj gimnaziji i Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, povodom proslave četiri stoljeća od njihova osnutka.

Sljedeći će broj temu posvetiti novom vijeku. Novo uredništvo pokušat će nekim promjenama pre i pro -ispitati razne stvari. Nastojati ćemo pružiti priliku alternativnim načinima interpretiranja i komentiranja prošlosti i pristupati manje konvencionalno nekim već otprilike poznatim temama.

Je li došlo vrijeme da se kao i Nietzsche ponovno zapitamo *o koristi i šteti historije za život*? Što se nas tiče, ono nikada nije ni prošlo, takva i slična pitanja uvijek se iznova postavljaju i na različite načine na njih se odgovara... Povijest se kao znanost stalno razvija i otvara nove mogućnosti. Upravo je naš, studentski *Pro Tempore* pravo mjesto za kretanje novim putovima i iznalaženje drugih rješenja, kako bismo se, možda, i na taj način približili odgovoru na pitanje po čemu je sadašnjost rezultat svekolike prošlosti i gdje pronalazimo nagovještaje budućnosti?

***

Čim nešto izgovorimo, čudno to obezvrijedimo. Vjerujemo da smo zaronili u dubinu ponora, a kad se vratimo na površinu, kaplja vode na bljedim jagodicama prstiju više nije nalik na more iz kojega potječe. Ludo vjerujemo da smo otkrili rudnik čudesna blaga, a kad se vratimo na svjetlo dana, donijeli smo tek lažno kamenje i krhotine stakla; i unatoč tomu blago u tami blista jednako

Maurice Maeterlinck

Filip Šimetin Šegvić,
Zagreb, kolovoz 2007.

Rasprave i članci

Temeljne značajke bizantske vojske u ranom srednjem vijeku (Od Heraklija do Bazilija II.)

Društvena i ekonomska konjunktura sedmog stoljeća u bizantskoj povijesti označila je kraj tradicije oslanjanja carske vlasti na anakronu, neučinkovitu vojsku i golemu birokraciju. Nakon gubitka znatnog dijela teritorija u naletu Arapa, začeta je preobrazba struktura koja će omogućiti bitno uzdizanje države u doba makedonske dinastije. Podizanje moći države odigralo se u sigurnosti zavjetrine koju su pružale uspješna diplomacija i vojska. Upravo se time bavi ovaj rad, kao i odgovorom na pitanje koji su elementi učinili bizantsku vojsku, a uz nju i vanjsku politiku, tako snažnom i uvjerljivom. Autor se pri tom koristi relevantnom (gotovo isključivo stranom) literaturom.

Glavne riječi: bizantska vojska, Bizantsko Carstvo, diplomacija, vojna organizacija, tematski sustav, mirovni ugovori, Arapi, Perzijanci, Heraklije.

1. Uvod

Strukture kasnorimske birokratske države teško su opterećivale proizvodno, zemljoradničko stanovništvo Bizanta. Bio je to rezultat rastućih potreba vojske i glomazne administracije. Te se strukture radikalno počinju mijenjati između kasnog 6. i ranog 9. stoljeća, i to kao posljedica različitih čimbenika, među kojima je najvažnija neprekidna vojna opasnost (osobito zbog arapskih osvajanja).

Početak 7. stoljeća dinamično je razdoblje bizantske povijesti. Foka (602–610) se uspeo na prijestolje u teškim okolnostima, koje je dodatno pogoršao progonima i pokoljima. Istočno Rimsko Carstvo razdirao je građanski rat, a vojna organizacija popuštala je pod naletima neprijatelja. Na Balkanu su se pojavili Avari i Slaveni, a Perzijancima je uspjelo provaliti čak do Halkedona. Rasplet situacije pojavio se na periferiji Carstva. Kartaški egzarh Heraklije Stariji najprije je obustavio isporuku žita prijestolnici, a zatim onamo poslao sina Heraklija Mlađeg sa snažnom flotom. Vidjevši brodovlje, građani Carigrada digli su bunu. Foka je zatim smaknut, a Heraklije proglašen carem (610. godine).¹ Novi vladar zatekao je ispražnjenu državnu blagajnu, vojska i upravni aparat bili su u rasulu, a na vanjskopolitičkom planu prijetila je katastrofa. Pokazavši se odlučnim i sposobnim vođom, uspješno je obranio Carstvo od oba neprijatelja, ali to nije bio njegov najveći uspjeh. Naime, premda je uspio zadati težak udarac sasanidskoj državi (koju će do kraja uništiti Arapi), već 639. godine nakon bitke kod Jarmuka počinje novo neprijateljsko nadiranje s istoka. Ono što će nasljednici prvih heraklijevaca baštiniti još stoljećima poslije jest čvrsta unutarnja organizacija i tematski sustav. Njime je obnovljena i ojačana vojska, ali i slobodno seljaštvo.

Unapređenje stanja započelo je reformom upravnog sustava i vojne organizacije čime su postavljeni temelji tematskog sustava koji će poslije uvesti Konstant II. (641–668). Slobodne istočne provincije militarizirane su, a u pojedinim je oblastima Heraklije sjedinio civilnu i vojnu upravu institucijom zapovjednika tema. Na taj je način skončao sa starim »dioklecijansko-konstantinskim, prefektskim sustavom«.² Širenjem teritorija povećavao se i broj tema. Neke su bile dosta veće od drugih, stoga ih je bilo potrebno razlomiti na više manjih da zapovjednici tema ne bi dovoljno ojačali da ugroze cara. Vrhunac razvoja tematskog sustava ostvaren je u 10. stoljeću. Ustanovljen je veći broj tema i manje vojne oblasti. Umjesto snažne centralne vlasti (koja je ovisila o samostalnim obrađivačima zemlje), sve je više jačala provincijska i vojna aristokracija.

Razdoblje razvoja tematskog sustava poklapa se s procvatom bizantske države. U razdoblju između 7. i 11. stoljeća Bizant je kontinuirano jedna od tri najmoćnije vojne sile u Europi i prednoj Aziji zahvaljujući baštinjenoj slavnoj vojnoj tradiciji i uspjesima vješte diplomatske aktivnosti.

2. Izvori

2. 1. Vojni priručnici

Grčki su izvori vrlo škrti, a na zapadno-kršćanske i muslimanske tekstove ne možemo se sa sigurnošću osloniti. Ipak, moguće su neke opservacije. Postoji vrijedan korpus grčko-rimskih vojnih priručnika, zapisa i koncepata koje su

¹ Beck, 1994, 64.

² Ostrogorski, 2002, 49.

Bizantinci naslijedili, prepisivali, a često i prilagođavali vlastitim potrebama. Postojale su kolekcije aksioma, strategema, opisa značajnih vojnih događaja, refleksija o umijeću ratovanja te raznih praktičnih savjeta.³ Premda su rijetki zapisi bili dosljedno organizirani i razvijeni (a mnogi nisu ni sačuvani), oni su formirali znatan, a sasvim sigurno i jedinstven korpus »romejskog« ratničkog iskustva, koji je u prvom redu trebao koristiti vladarima kao vrhovnim vojnim zapovjednicima.

Heraklije se sasvim sigurno upoznao sa Strategikonom⁴ cara Maurikija, vojnim priručnikom nastalim oko 600. godine. Iako se taj priručnik bavi ranijim razdobljem, on pokazuje trajnu bizantsku vojnu teoriju i praksu. *Tacticas constitutiones*⁵ Lava VI. ponavlja, parafrazira i nadopunjuje Strategikon u skladu s prilikama kasnog 9. stoljeća te je koristan materijal za zaključivanje o razvoju i promjenama nastalim tijekom tri stoljeća koja ga dijele od Strategikona.⁶ U 10. stoljeću okolnosti oslikavaju *De re militari* i ugovori Nikefora Foke: *Praecepta militaria* i *De velitatione*.⁷ Vojnom organizacijom bavili su se i Konstantin Porfirogenet⁸ te Nikefor Uran⁹.

Posebno su zanimljiva još tri kvalitetna izvora. Najpoznatiji među njima su Filotejevi spisi o dvorskim ceremonijama, datirani u 899. godinu.¹⁰ Iz svjedočanstava o ceremonijalnim večerama koje su carevi pripremali za svoje dužnosnike 12 dana prije Božića, Filotej izvodi broj vojnih službenika te donosi informacije o svečanostima koje oslikavaju vojnu hijerarhiju. Drugi, nepotpuni izvor jest *Tactica Upsenski*,¹¹ informativan premda djelomično neprecizan dokument iz 842. godine. Treći izvor, iz 852. godine, opis je bizantske vojske što ga je načinio al-Džarmi, arapski dužnosnik koji je proveo nekoliko godina u časnom zatočeništvu u Carigradu. Iako je original ovog djela izgubljen, znatan materijal sačuvao se u djelima arapskih geografa Ibna al-Faqiha, Ibna Khurdadhabaha i Qudamaha.¹² Ta tri izvora, osobito al-Džarmijev, daju detaljnu sliku bizantske vojske u ovom razdoblju.

2. 2. Mirovni ugovori

Bizantsko Carstvo uvijek je težilo reguliranju svojih odnosa sa stranim silama uz pomoć mirovnih sporazuma - koji su osiguravali mir ili ga produljivali. Mir je bio krunski cilj, često rezultat velikih diplomatskih napora u odnosima s neprijateljskom silom. Postojali su i prijateljski sporazumi sa susjednim narodima na Kavkazu ili Balkanskom poluotoku, premda je stvarna namjera bizantske diplomacije bila da te subjekte liši autonomije i suverenosti te ih postavi u vazalni odnos prema Carstvu, i konačno, da ih prevede preko crte što razdvaja narode koji su dobivali pozdrave (ili riječi) i one koji su dobivale naredbe.¹³ Mir je omogućavao prodiranje carskih ideja u mračno, barbarsko zaleđe. Rat s pragmatičke pozicije nije bio profitabilan. Iscrpljivao je resurse Carstva i uništavao bogatstva u pograničnim područjima. No, Bizant se nalazio uz neprekidno agresivne neprijateljske sile - Perzijance, zatim Arape na istoku te Slavene na zapadu. U razdoblju kojim se bavi ovaj rad, Carstvo je izgledalo poput »oraščića u čeljustima drobilice«. ¹⁴ Opstanak Carstva bio je moguć jedino zahvaljujući vitalnoj vojnoj organizaciji te agilnoj i učinkovitoj diplomaciji koja je sprečavala da se obje »čeljusti drobilice« zatvore.

Diplomati su se trudili zaključiti neprijateljstva pregovorima. Postojala je široka lepeza ugovora, od običnog prekida neprijateljstva, do obrambenog saveza ili sklapanja mira uz plaćanje tributa.¹⁵ Sve ove mogućnosti bile su disponirane umješnim bizantskim poklisarima. Unatoč jakoj diplomatskoj aktivnosti, grčki izvori su vrlo škrti. Uz rijetke bizantske isprave, postoje i neki iznimno vrijedni arapski, ruski (važni komercijalno-politički ugovori iz 10. stoljeća) te neki bugarski zapisi.¹⁶ Na primjeru perzijsko-romejskog ugovora iz 562. godine možemo vidjeti širinu pitanja kojima se bizantska

3 Beck, 1994, 316-319.

4 Car Maurikije, Strategikon. Djelo koje mu se pripisuje; to je vojni priručnik s praktičnim savjetima. Literatura: njemački prijevod E. Gamillscheg, Vienna, 1981; Engleski prijevod G. T. Dennis, Philadelphia, 1984.

5 Car Lav VI., Taktika. Literatura: Leonis imperatoris Tacticae. Sylloge Tacticorum Graecorum 3. Ed. R. Vari. Budapest, 1917-1922. *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*. Ed. J. P. Migne. Paris: Migne, 1857.

6 Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I, 1955, 257.

7 Dennis, 1985, 241-335.

8 Haldon, 1990.

9 McGreer, b1995, 171-180.

10 Treadgold, 1980, 269-288.

11 Ibid.

12 Brooks, 1901, 67-72.

13 Miller, 1971, 56-76.

14 Ibid., 57.

15 Ibid., 58.

16 To su najvredniji vanjski ugovori. Zapadne kronike, armenski, kavkaski i orijentalni zapisi također su korisni u pojedinim slučajevima.

diplomacija bavi: komercijalnim pravima i obvezama, statusom diplomata i njihove pratnje, izbjeglicama, granicom i incidentima na granici, pravnim i religijskim pitanjima. Posebno je izdvojen dio o novčanim plaćanjima (tributu).¹⁷ S nekoliko dodataka, moguće je uzeti ovaj paradigmatički popis klauzula kao opći strukturalni vodič za ugovore kroz sljedećih pet stoljeća. Gotovo se uvijek sastoji od političkih, vojnih, komercijalnih, pravnih, diplomatskih i religijskih pitanja svrstanih u zasebne klauzule.

3. Vojna organizacija

Stoljećima se Carstvo nalazilo u okruženju sa svih strana opkoljeno stvarnim i potencijalnim neprijateljima, pa je veći dio svoje povijesti istodobno ratovalo na dvije ili tri strane. Ipak, umjesto borbe, Bizantinci su preferirali regulirati svoje odnose sa stranim silama na miran način, bez prolijevanja krvi. U tome su često uspijevali, oslanjajući se na dobro ustrojenu diplomaciju, široku i dobro razrađenu mrežu konzula, poklisara i špijuna. Uvijek su bili spremni na izazivanje sukoba između susjeda i svojih neprijatelja te na izdvajanje znatnih novčanih suma za plaćanje tributa. Borbu su smatrali posljednjim izborom, najmanje poželjnom metodom obrane. Lav VI. započeo je svoje *Tactics constituones* ovim riječima: »Uvijek moramo preferirati mir iznad svega i izbjegavati rat.«¹⁸ Međutim, kad više nije bilo alternative, a boj je postao neizbježiv, na svaki su način pokušavali izbjeći frontalni sudar u otvorenoj bitci, zato što takav način borbe donosi prevelik rizik. Strategikon iznosi ove riječi posvećene caru Mauriciju: »Pokušati nadjačati protivnika na otvorenom, prsa o prsa, vrlo je opasno i može završiti vrlo loše... Mudar zapovjednik upustit će se u otvorenu bitku samo u slučaju zamašne prednosti.«¹⁹ U gotovo svim priručnicima zapovjedniku se savjetuje da sazna što je više moguće o protivniku te da ga oslabi obmanama i zasjedama. Tek tada, ako nema drugog izbora, treba krenuti u bitku. Lav Foka podsjeća svoje trupe da se rat ne dobiva borbom na otvorenom terenu, već pozornim planiranjem, pravilnim tempiranjem i ponajprije strogom disciplinom, te zabranjuje bilo kakvo neoprezno jurišanje na terenu.²⁰

Jasno je da su Bizantinci bili prisiljeni sudjelovati i u velikim, odlučujućim bitkama. Rekonstruiranje takvih sukoba iz pisanih izvora zahtjevan je zadatak, jer su autori uvelike neprecizni. Kroničare su više zanimale natprirodne pojave na bojnopolju, nego ono što se uistinu tamo događalo. Tako su, primjerice, smatrali da pobjeda ili poraz ovisi o vjeri i grijesima boraca. Malo su pozornosti poklanjali konfiguraciji terena, naoružanju, taktici itd. Ipak, strpljivim i opreznim proučavanjem ovih izvora može se doći do određenih zaključaka. Tri su osnovna uzroka uspješnosti bizantske vojske:

1. dobro ustrojena, uvježbana i disciplinirana vojska s dugom rimskom vojnom tradicijom
2. bizantska taktika i logistika, o kojima vojskovođa dobiva provjerene savjete iz vojnih priručnika
3. vodstvo uspješnih vojskovođa i careva.

3. 1. Taktika i strategija

Bizantska taktika i strategija morale su biti brzo adaptirane na novonastalu situaciju nakon arapskih osvajanja sredinom 7. stoljeća. Na granicama Carstva bile su raspoređene tzv. kabalarikà thémata - konjaničke vojske, što ukazuje na dominaciju lake konjice početkom promatranog razdoblja. Laka konjica uglavnom je korištena u kratkim »čarkama« i brzim pljačkaškim provalama. S druge strane, pješaci su zadržali bitnu ulogu u velikim ili noćnim bitkama, ali s dolaskom promjena modificirala se i infanterijska taktika ratovanja.²¹ U razdoblju od 7. do 9. stoljeća razlike koje su nekad postojale između raznih tipova pješadije i konjice podvrgnute su općem izjednačavanju. Tako je nastala podjela na dva osnovna roda: laku konjicu i pješništvo. Jedina tagmata s teškom konjicom nalazila se u Konstantinopolu.²² Provincijske vojske bile su organizirane po ekvivalentima današnjih divizija, brigada i bojni - turnai, drugoi i banda.²³ Veličina jedinica ovisila je o potrebama i specifičnoj situaciji na bojnopolju i o mogućnostima njihovih matičnih provincija. Čini se da nisu postojali fiksni brojevi različitih formacija.

Prije same bitke zapovjednikova dužnost bila je i prikupljanje podataka o neprijateljskoj vojsci, koristeći špijune i izvidnike, ali i neprijateljske dezertere i zatvorenike. Poznavanje terena često je bilo od presudne važnosti. Strategikon

17 Miller, 1971, 57-58.

18 Dennis, 1997, 165-167.

19 Ibid., 165.

20 Ibid., 165, 166.

21 Rance, 2004, 313-320.

22 Haldon, 2003, 48; Fertuga, 1992, 8-12.

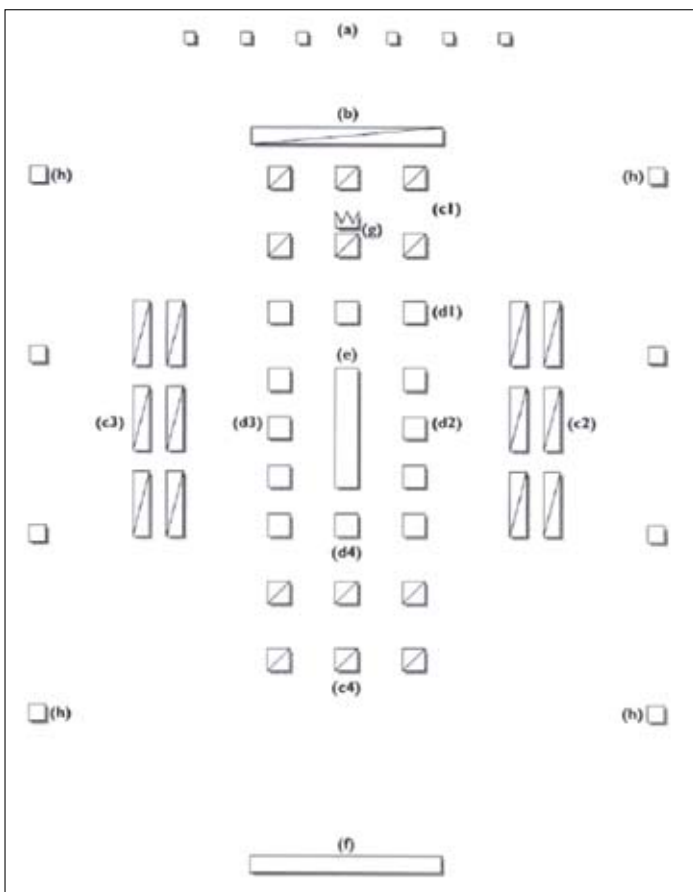
23 Haldon, 2003, 49.

citira raniji, nepoznati izvor: »Teren moramo izabrati, ne samo da odgovara našoj opremi, nego imajući u vidu i razne narode. Parti i Gali dobro se bore u ravninama, Španjolci i Ligurci bolje se bore u planinama i na brdima, Briti u šumama, dok se Germani bolje snalaze u močvarama.«²⁴ Bizantinci, u kampanji protiv paulikijanaca, raspoređeni su na povišen teren iznad neprijatelja. Ovu poziciju pretvorili su u veliku prednost; iskoristivši konfiguraciju terena, njihova vojska doimala se mnogo većom, a paulikijanci su u strahu pobjegli. U bitci kod Dorostola Ivan Cimisk, uočivši da je teren sužen i da ide u prilog Rusima, naredio je svojim ljudima da se povuku do šire ravnice, zatim da se okrenu i drže pozicije.²⁵

U borbi je vojska najčešće bila postavljena u jednu ili dvije linije. Iza druge linije razmješteni su opskrba i rezervni konji. Jedinice zadužene za postavljanje zasjeda bile su na krilima ili na začelju. Na krajnjem desnom krilu bile su raspoređene jedinice zadužene za krilno obilaženje neprijatelja s lijeva, dok su s krajnje lijeve strane postavljene obrambene jedinice. Lijevo krilo moralo je biti osigurano da se čitava vojska ne bi našla u okruženju. Sprijeda su stajali lako naoružani pješaci i konjanici (strijelci ili kopljanici). Njihov je zadatak bio da neprestanim napadima uznemiruju neprijateljsku borbenu formaciju. Nakon što je laka konjica obavila svoj dio napadanjem i destabiliziranjem neprijateljske linije, došao bi trenutak glavnog naleta na neprijatelja. Gotovo uvijek trubač je oglašavao znak za napad. U glavnom napadu sudjelovali su teško naoružani i oklopljeni pješaci i konjanici. Konjanici su morali napredovati odmjereno kasom da ne bi razbili formaciju. U početku su jahali u proširenom redu, zatim su se otprilike kilometar i pol prije sudara zbili redove. Takav način napredovanja, ravno prema neprijatelju, u potpunoj tišini, imao je za cilj zastrašivanje, a često je takva taktika i uspijevala. Namjena je bila udariti metu kao jedinstvena masa, a ne kao izolirani pojedinci, kako su se borili zapadnjački vitezovi.²⁶ Kada bi se dovoljno približili, strijelci u sredini počeli bi odapinjati strijele. Zatim bi bila izdana zapovijed na juriš i konjanici bi krenuli u bitku koristeći se mačevima, toljagama i kopljima. Trenutak udara zacijelo je bio strašan prizor. Jedan prikaz daje nam Nikefor Uran : »Oklopnici će lomiti glave i tijela svojim buzdovanima i sabljama...«²⁷

Sl. 1: Vojna formacija pri maršu kroz neprijateljski teritorij

- a) izvidnica
- b) prethodnica
- c1) centralna konjanička jedinica
- c2) desno konjaničko krilo
- c3) lijevo konjaničko krilo
- c4) centralna konjanička jedinica / druga linija
- d1) središnja pješačka jedinica
- d2) desno pješačko krilo
- d3) lijevo pješačko krilo
- d4) pješačka zahodnica
- e) opskrba
- f) zahodnica
- g) car i dvorske trupe
- h) zahodnica

24 Dennis, 1997, 168.

25 McGrath, 1995, 152-164.

26 Dennis, 1997, 165-178.

27 McGeer, b1995, 79-163, 204-214.

U čitavu razmatranom razdoblju Carstvo je bilo u stanju podići znatne vojne snage. Vojske koje su predvodili carevi u 9. i 10. stoljeću - Bazilije I., Nikefor II., Ivan Cimisk - mogle su povremeno brojiti i više od 50 000 vojnika. Te se brojke čine iznimnima, a među povjesničarima ne postoji usuglašen stav o tome, uglavnom zahvaljujući kontradiktornim i nepotpunim izvorima. Bizantske i arapske vojske bile su zapravo prilično malobrojne u odnosu na one u kasnom srednjem i ranom novom vijeku, a sve konkretne brojke koje nam pružaju izvori to potvrđuju. Ali dok pitanje brojnosti pojedinih jedinica kao i potpunog broja vojnika sposobnih za aktivnu vojnu službu ostaje bez preciznog odgovora, nema sumnje da je velik broj vojnika i opreme mogao biti mobiliziran prilično brzo, što je zahtijevalo znatan administrativni napor i složen proces koji je centralna vlast morala nadgledati i koordinirati.

3. 2. Logistika

Malo je sumnje da je jedan od elemenata vojne organizacije kojima je Carstvo dugovalo svoju dugovječnost bila i efikasna logistika te državna uprava. Sustav putova iz antičkog perioda, premda nagrižen zubom vremena i neodržavan, zadržao je svoje iznimno značenje. Uz to, i pozorno vođen fiskalni aparat bio je prisno povezan s potrebama vojske. Premda su se struktura i administracija mijenjale, sustav opskrbe ostao je učinkovit u cijelom promatranom periodu. Porezi su plaćani u naturi i novcu, ovisno o potrebama vojske i mogućnostima regije.

Lako je pretpostaviti da je održavanje velike i snažne vojske, regrutiranje i opremanje vojnih ekspedicija izuzetno opterećivalo financije Carstva.²⁸ Prema strategemama Lava Katakila i prema praksi cara Bazilija I.,²⁹ protonotar svake teme kroz koju je prolazila carska vojska morao je omogućiti određena dobra prema erikonu i sinonēi. Još prema regulama iz 6. stoljeća, provincijski službenici dobivali su unaprijed popis vojnih potreba. Namirnice su zatim trebale biti dostavljene na određenim punktovima uzduž rute marša. Materijal, hrana i druge potrepštine koje su zahtijevali provincijski autoriteti u ime vlade nazivani su embolē, dio uobičajenog poreza koji je bio dužan dati svaki porezni obveznik, a davao se u naturi.³⁰ Unaprijed su bile određene rute kojima će se vojske kretati prema cilju te gdje će se pojedine teme i tagmate spajati.³¹ Priručnici inzistiraju na prikupljanju zalihama hrane i vode prije pohoda. Godine 1030. Roman Argir nije poslušao svoje iskusno vojno osoblje koje ga je savjetovalo da ne kreće u pohod na Siriju ljeti jer će vode biti malo, a teško oklopljeni vojnici neće moći izdržati velike vrućine. Ignorirajući ih, umarširao je u katastrofu.³² Kod Dorostola 21. srpnja 971. godine, na vrhuncu bitke, bizantske su trupe, u punom oklopu, trpjele vrućinu i žegu te su počinjale slabjeti. Ivan Cimisk naredio je da im se donese vode i vina; »oživjeli su i uspjeli izdržati na bojnome polju.«³³

Prema dostupnim dokumentima moguće je izračunati da je za svakog vojnika (u stajaćoj vojsci) bilo potrebno oko 350 grama mesa i 500 - 1000 grama kruha svaki dan.³⁴ To znači da bi vojska od 15 000 ljudi trebala minimalno 300 tona provijanta u razdoblju od dva do najviše tri tjedna, ne uključujući vodu, vino i druge dodatke (ulje, sir...), i bez hrane za konje i tegleće životinje. Ako uzmemo 20 km koje vojska može prijeći u danu (u dobrim vremenskim uvjetima), za tri tjedna mogli bi preći oko 400 kilometara.³⁵ To je omogućilo grube procjene za deponiranje hrane na određenim punktovima.³⁶ Veći broj konja i teglećih životinja mogao je povećati taj radijus, ali tada bi se povećale i potrebe (voda, žito, zob, ispaša...).

3. 3. Oružje

Naoružanje i zaštitna oprema detaljno su opisani u izvorima. Oklop i mačevi spominju se u gotovo svim zapisima. Većina spominje i teške metalne topuze. Slike bitaka u Madrid Skiltzes³⁷ prikazuju vojnike naoružane topuzima u jednakom broju kao one s drugim oružjem.³⁸ Naoružanje i zaštitna oprema bizantskih vojnika nisu se mnogo razlikovali od one na zapadu Europe - mačevi raznih veličina, oklop najčešće lameliran, lukovi i strijele, koplja, buzdovani... Vrijednost potpune opreme

28 Hendy, 1985, 157-221.

29 Haldon, 1990, 54.

30 Ibid., 101-106.

31 Ibid., 107-150.

32 Sewter, 1966, 42, 64, 65.

33 McGrath, 1995, 152-164.

34 Haldon, 1997, 180-200.

35 Bachrach, 1988.

36 Haldon, 2003, 53-55.

37 Madrid Skylitzes, vitr. 26 - 2.

38 Hoffmayer, 1996, 1-160.

konjanika - stratiota u 9. i prvoj polovici 10. stoljeća iznosila je 4 funte zlata (288 solida, 1290 grama zlata),³⁹ a Nikefora Foke 12 funti.⁴⁰ Kako taj iznos seljak nikako nije mogao sam prikupiti, prema odredbi Nikefora I., seoska općina prikupljala je 18,5 solida godišnje. Ipak, sasvim je jasno da su teško naoružani stratioti pripadali višem sloju slobodnih zemljoposjednika.

Dobivanje sirovina za izradu oružja, u kasnorimskom periodu, bilo je regulirano kroz oporezivanje (onih koji su se bavili npr. vađenjem željezne rude). Proizvodnja različitih tipova oružja kao što su koplja, strelice, lukovi, štitovi, bila je povjerena različitim majstorima i manufakturama.⁴¹ Za druge materijale uziman je novac iz idikona kojim se kupovalo željezo ili druge sirovine, za specijaliziranu izradu, na primjer gradnju brodova.

3. 4. Opsadno ratovanje

Doba između 960. i 1025. godine vrijeme je procvata bizantske države i snažne vojne ekspanzije. Predvođeni carevima Nikeforom Fokom, Ivanom Cimiskom i Bazilijem II., Bizantinci su poduzeli najambicioznije pothvate od vremena Justinijana I. U ofenzivama na istoku i zapadu primijenjena je pažljivo pripremljena strategija usmjerena prema izolaciji i zauzimanju ključnih gradova i utvrda opsjedanjem. Osvajanjem važnih utvrda konsolidirala se bizantska kontrola u susjednim regijama i omogućilo daljnje napredovanje. Mnoge odlučujuće uspjehe kod opsada Bizantinci su mogli zahvaliti prije svega metodama opsjedanja, odnosno odsijecanjem linija opskrbe i komunikacija, izgladnjivanjem, zastrašivanjem i manipulacijama.⁴² Pokušavali su najprije na sve načine uvjeriti opkoljene da se predaju. Samojoj opsadi prethodilo je ekonomsko uništenje okolice utvrđenog grada.⁴³ Zatim su primjenom opsadne tehnike (bacačke sprave, kopanje tunela...) vrlo uspješno napadali utvrđene gradove koji su padali jedan za drugim.⁴⁴ Zahvaljujući ovoj taktici te naprednom upotrebom opsadnih sprava, postignuti su iznimni uspjesi.

3. 5. Obrana Carigrada

Poseban status Carigrada zahtijevao je i posebne mjere zaštite. Pri obrani Konstantinopola Bizantinci su se prvenstveno oslanjali na »pasivne mjere obrane«. Taj pojam podrazumijevao je izgradnju zidova i kula, zemljane radove, iskopavanje jaraka. To su klasični načini zaustavljanja neprijateljske sile uz pomoć fizičkih prepreka. Od prve polovine 7. stoljeća pasivna obrana grada oslanjala se na dva čimbenika: veliki Teodozijeve zid i njegov produžetak u četvrti Blacherna, dopunjen Dugačkim zidom u Trakiji. U 7. i 8. stoljeću, barem do vladavine Konstantina V., vladar se oslanjao na regionalne armije pri obrani grada. No u nekoliko slučajeva u tom razdoblju, te su vojske bile odsutne, a obrana je povjerena jedinicama u samome gradu. Čini se da su te trupe bile relativno malobrojne, glavnu ulogu imali su carski palatini, razni carigradski cehovi (koji su inače bili zaduženi i za održavanje zida u doba mira) te gradske deme.⁴⁵

4. Posebnosti bizantske vojne organizacije

4. 1. Plaćenici

Plaćenici su još od vremena rimske vojske zadržali važnu ulogu u bizantskim vojnim naporima, premda je od izgradnje tematskog sistema do 10. stoljeća njihova uloga smanjena. Godine 987. knez Vladimir Kijevski poslao je silu od šest tisuća ljudi u pomoć caru Baziliju II. protiv uzurpatora Barde Foke. U dvije bitke, kod Hrizopola i Abida, ustanička vojska je uništena, a Barda Foka je izgubio život.⁴⁶ U carstvu s tisućljetnom tradicijom unajmljivanja plaćenika, ova je vojska zaslužila posebno mjesto. Njihovi nasljednici postali su jezgra carske tjelesne straže, koja je postala poznata kao varjaška straža. Varjazi su bili na glasu kao elitni ratnici, prokušani i očvrstnuli u borbi, ali i vrlo skloni piću (neki ih izvori nazivaju »vinskim kožama«⁴⁷). Njihova je dužnost bila da stoje iza vladara, a grad su napuštali samo kad bi i sam car odlazio u bitku. Njihova zadaća u Carigradu, gdje su bili stacionirani, bila je obavljanje civilno-redarstvenih dužnosti.⁴⁸ S obzirom na to da su bili vjerni samo caru, najvjerojatnije su rabljeni za najdelikatnije vladareve zadatke kao što su hvatanje, zatvaranje i kažnjavanje visokopozicioniranih političara i klerika.

39 Zlatni solid sadržao je 4,48 g zlata, a jednu zlatnu funtu činila su 72 solida.

40 Povijest Bizanta, 2002, 150.

41 Henty, 1985, 157-221.

42 Sullivan, 2000, 115-197.

43 Holmes, 1999, 42.

44 McGeer, a1995, 123-129.

45 Haldon, 1995, 143-150.

46 Ostrogorski, 2002, 160.

47 Heath, 1979, 14.

48 Dawson, 1998.

4. 2. Prikupljanje informacija

U bizantsko-ruskim ugovorima, ratificiranim 907., 911. i 944. godine primjetno je da su sve točke komercijalnog sporazuma izrazito precizno opisane. Dogovoreni su točni uvjeti trgovine, smještaj trgovaca, pravna pitanja. Čini se da je svaki pokret trgovaca bio strogo kontroliran. Legalno prelazanje granica bilo je moguće samo s potvrđenim dokumentima. U tim okolnostima najdjelotvorniji način prikupljanja informacija u stranoj zemlji bila je mornarička obavještajna služba. Upravo je taj čimbenik bio od golemo značenja u stoljećima dugoj arapsko-bizantskoj borbi na Mediteranu. Mornarička obavještajna služba započinjala je u lukama. Arapski i bizantski izvori opisuju kako je potrebno organizirati obranu luka, da bi se spriječila infiltracija stranih brodova i agenata. Istodobno nam povijesni izvori otkrivaju da je unatoč oprezu, skupljanje obavijesti i informacija uvelike uspijevalo.⁴⁹ Svaki brod koji je dolazio u luku morao je imati posebno odobrenje. Trebao je biti temeljito pretražen, a svi dokumenti trebali su biti pregledani (kako ne bi prenijeli tajne informacije). Bizantinci su osobito pazili da formula »grčke vatre« ne padne u tuđe ruke. Tako Konstantin Porfirogenet izjavljuje da je tekuću vatru Romejima poklonio anđeo, kako bi je koristili samo kršćani, čija je dužnost da je drže kao tajnu.⁵⁰

4. 3. Grčka vatra

Problem grčke vatre često je zanimao povjesničare. Premda se o njezinu sastavu i načinu upotrebe ne može govoriti s potpunom sigurnošću, povijesne činjenice govore nam da su se Bizantinci zahvaljujući upravo tom otkriću obranili u najtežim trenucima. Prvi je put upotrijebljena za opsade Carigrada (674–678).⁵¹ Što se kemijskog sastava tiče, gotovo sigurno riječ je o sirovoj nafti ili njezinu destilat. Nafta je morala biti što rjeđa jer je gustu, sirovu naftu teško zapaliti. Stoga je vrlo vjerojatno da se prikupljala za hladna vremena (zimski jutro) i to na teritoriju Donbaša, sjeveroistočno od Crnog mora.⁵² Nafta se zagrijavala u limenoj posudi pod tlakom, zatim se otpuštanjem ventila propuštala kroz cijev. Na samim »ustima« gorio je plamen koji bi zapalio tekućinu. Arapi i Bugari (čak i odmetnik Lav iz Tripolija) uspjeli su zarobiti ponešto »grčke vatre«, ali najvjerojatnije zbog kompliciranog procesa nikad nisu uspjeli svladati tehniku njezina korištenja.

Sl. 2: Grčka vatra

5. Zaključak

Bizantsko Carstvo, u promatranom periodu, opstalo je kao važna sila na istočnom Mediteranu, Balkanu i u Maloj Aziji zahvaljujući nekoliko elemenata.

Najprije treba spomenuti vrlo uspješnu diplomaciju koja je Carstvu osigurala mnoge pobjede »za pregovaračkim stolom«. Uspješan je bio i fiskalni aparat koji je bio sposoban održati dobro organiziranu vojsku. Zalag uspjeha u obrani

49 Christides, 1997, 269.

50 Ibid., 270.

51 Ostrogorski, 2002, 64.

52 Byrne i Haldon, 1977, 91-99.

teritorija, sa svih strana okruženog neprijateljskim silama, bio je i sustav logističke podrške. Taj je sustav omogućavao ekspeditivno prebacivanje resursa s jednog na drugi kraj carstva. Porezi su osiguravali prikupljanje namirnica u pravo vrijeme na pravome mjestu. Naravno, porez nije uvijek bio jednako učinkovit, a često je radio više u korist društvene elite i na štetu zemljoradnika na čijim je leđima bio pritisak održavanja sustava. Taktika i disciplina vojske među Bizantincima smatrani su ključnim elementima uspjeha, a bili su svjesni što bi se dogodilo da ti kanoni nisu bili poštovani. Bez vodstva uspješnih vladara makedonske dinastije ništa od spomenutog ne bi bilo ostvareno.

Velike potrebe, koje je namirivala ruralna populacija carstva, zahtijevale su administrativnu strukturu koja će se moći nositi sa svim aspektima vojnih potreba - od regrutacije i opremanja novih vojnika do opskrbe. Uspješna reforma i promjena strukture pozitivno je utjecala na opći društveni život. U razdoblju od 7. do 10. stoljeća procvat dostiže i vojska. Tek kad se političko i ekonomsko okružje toliko promijenilo da Carstvo više nije moglo održati visoku razinu unutrašnje organizacije, započelo je njegovo propadanje, a time i propadanje heraklijevske vojne organizacije. Do 11. stoljeća strukture unutrašnje političke moći, zajedno s promijenjenim društvenim i političkim okolnostima, te sasvim drukčijim međunarodnim kontekstom, ojačale su činovničku i vojnu administraciju. Nestali su vojnici - seljaci, a bez njih je započela brza partikularizacija Carstva. Time je oslabljena središnja vlast, a s njom i vojna moć. Jačanjem aristokracije i nestajanjem tematskog sustava započinje propadanje snažne bizantske vojske, a zatim i samog Carstva.

Izvori i literatura

I.

Konstantin Porfirogenet. *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*. Translated from Greek by John Haldon. Vienna: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990.

Leo Đakon. Leonis diaconi Caloensis historiae libri decem. Ed. C. Hase. Bonn, 1828. <<http://homepage.mac.com/paulstephenson/trans/leo1.html>> (veljača 2004).

Three Byzantine military treatises. Corpus fontium historiae Byzantinae (CFHB) 25. Translated from Greek by George T. Dennis. Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985. 1–135.

Madrid Skylitzes Chronicle. Biblioteca Nacional. Madrid. <<http://www.geocities.com/indunna/skylitzis>> (veljača 2004).

Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I. Beograd: Vizantološki institut, 1955.

II.

Bachrach, Bernard. »Caballus et Caballarius in Medieval Warfare«. *The Study of Chivalry: resources and Approaches*. <<http://www.deremilitari.org/resources/articles/bachrach3.htm>> (lipanj 2004).

Beck, Hans-Georg. *Das byzantinische Jahrtausend*. München: Beck, 1994.

Bivar, A. D. H. *Cavalry Equipment and Tactics on the Euphrates Frontier*. Dumbarton Oaks Papers 26. (1972). 273–307.

Brooks, E. W. »Arabic Lists of the Byzantine Themes«. *Journal of Historical Studies*, 21 (1901). 67–77.

Byrne, M. i Haldon, John. »A Possible Solution to the Problem of Greek Fire«. *Byzantinisches Zeitschrift*, 70 (1977). 91–99.

Christides, Vassilios. »Military Intelligence in Arabo-Byzantine Naval Warfare«. *To empoleo Byzantino - Byzantium at War*. Ed. Nicolo Oikonomides. Athens: Institute for Byzantine Studies, 1997. 269–281.

Dawson, Timothy. »The uses of Varangian Guard«. *Golden Horn: Journal of Byzantium*, 6 (1998). <<http://www.isidore-of-seville.com/goudenhoorn/61timothy.html>> (veljača 2004).

Dennis, George. »Byzantines in battle«. *To empolemo Byzantino - Byzantium at War*. Ed. N. Oikonomides. Athens: Institute for Byzantine Studies, 1997. 159–167.

Ferluga, Jadran. *Bizantska družba in država*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1992.

Haldon, John. »Strategies of defence, Problems of Security: the Garrisons of Constantinopol in the Middle Byzantine Period«. *Constantinople and Its Hinterland*. Ed. C. Mango i G. Greatex. London: Ashgate, 1995. 143–155.

Haldon, John. »The Organization and Support of an Expeditionary Force: Manpower and Logistics in Middle Byzantine Period«. *To empoleo Byzantino - Byzantium at War*. Ed. N. Oikonomides. Athens: Institute for Byzantine Studies, 1997. 180–212.

- Haldon, John. *Byzantium at War AD 600–1453*. Oxford: Osprey Publishing, 2003.
- Heath, Ian. *Byzantine Armies 886–1118*. Oxford: Osprey, 1979.
- Hendy, M. F. *Studies in the Byzantine Monetary Economy 300–1450*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1985.
- Hoffmeyer, Bruhn. »Military Equipment in Byzantine Manuscripts of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid«. *Gladius* 5 (1966). 1–166.
- Holmes, Cathy. »How the East Was Won in the Reign of Basil II«. *Eastern Approaches to Byzantium*. Ed. A. Eastmond. London: Ashgate Publishing, 2001. 41–56.
- Howard-Johnson, James. »Heraclius' Persian Campaigns and the Revival of the East Roman Empire, 622-630«. *War in History* 6 (1999). 1–44.
- McGeer, Eric. »Byzantine Siege Warfare in Theory and Practice«. *The Medieval City Under Siege*. Ed. I. Corfis i M. Wolfe. London: Boydell and Brewer, a1995. 123–130.
- McGeer, Eric. *Sowing the Dragon's Teeth: Tenth Century*. *Dumbarton Oaks Studies* 33. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, b1995.
- McGrath, Stamatina. »The Battles of Dorostolon (971); Rhetoric and Reality«. *Peace and War in Byzantium. Essays in Honour of George T. Dennis S. J.* Ed. T. Miller i J. Nesbit. Washington: Catholic University of America Press, 1995. 152–164.
- Miller, D. A. »Byzantine Treaties and Treaty Making: 500–1025 AD«. *Byzantinoslavica*, 32 (1971). 56–72.
- Ostrogorski, Georgije. *Povijest Bizanta 324–1453*. Zagreb: Golden Marketing, 2002.
- Rance, Philip. »The Fulcum, the Late Roman and Byzantine Testudo: the Germanization of Roman Infantry Tactics«. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 44 (2004). 265–326.
- Sewter, E. *Fourteen Byzantine Rulers*. London: Harmondsworth, 1966.
- Sullivan, Denis. *Siegecraft, Two Tenth Century Manuals by Heron of Byzantium*. *Dumbarton Oaks Studies* 36. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library, 2000.
- Treadgold, Warren. »Notes on the Numbers and Organization of the Ninth Century Byzantine Army«. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 21 (1980). 269–288.
- Treadgold, Warren. »Standardized Numbers in the Byzantine Army«. *War in History*, (12) 2005. 1–14.

III.

Sl. 1 preuzeta iz Haldon, 2003, 53–54.

Sl. 2 preuzeta iz Heath, 1979, 39.

Basic Characteristics of Medieval Byzantine Army (from Heraklius to Basil II.) Summary

The aim of this paper is to detect the imperatives of the Byzantine military power in the era of Heraclian and Macedonian dynasties (7th - 10th century). The emphasis is placed upon social, economic and political context.

The Byzantine Empire existed continuously as a significant force in the Balkans and the Middle East until the 12th century, because it was able to maintain an effective fiscal system, capable of sustaining a well-organized army. Another important cause to its longevity and success in defending the territory surrounded by hostile neighbours was the system of logistic support. Using the existing road system (although it was in very poor condition), state was able to allocate resources all over the Empire, wherever the soldiers were. Taxation system ensured raising cash or natural goods, depending on what and where it was needed. Discipline, tactics and leadership were regarded by Byzantines themselves as key elements in their long-term successes. Roman military tradition acknowledged the fundamental principle of warfare: it advised the Byzantine leaders to fight only when they are fairly sure that they have significant advantage.

The social and economic relations continued to evolve, and in the late 12th century, the structures put in place by Macedonian dynasty started to deteriorate. This led to its decline in the 13th and ultimately disappearance in the 14th and 15th century.

Key words: Byzantine army, Byzantine Empire, diplomacy, military organization, the thema system, peace agreements, Arabs, Persiansm Heraclius.

Irena Ivić

prof. povijesti i dipl. etnolog

Japan i politika izolacionizma (1638-1853)

Cilj ovog rada jest prikaz vanjske politike Japana u razdoblju od 1638. pa do 1853. godine. Politika izolacije, kojom Japan "zatvara vrata" svim strancima 200 godina, uskraćuje Japanu sva znanstvena, tehnološka i industrijska otkrića do kojih Zapad dolazi u tome razdoblju. Zašto je uopće došlo do politike izolacije, situacija u 19. stoljeću, zašto stranci žele otvoriti Japan i kojim se metodama pri tome koriste, te konačne posljedice vođenja izolacijske politike prikazani su u ovome članku. Zbog usmjerenja na vanjsku politiku, unutarnja japanska situacija, razvoj društva i kulture, prikazani su u mjeri bitnoj za razjašnjenje vanjske politike.

Ključne riječi: Japan, 19. stoljeće, "zatvorena zemlja", vanjska politika, politika izolacije.

1. Uvod

Japan - Zemlja Izlazećeg Sunca, tehnološki i informatički jedna od najvećih svjetskih sila 21. stoljeća, snažno je inkorporirana u tkivo današnjeg globaliziranog svijeta. Tko bi uopće pomislio da je sve to postigla u prošlih 150 godina i od jednog izoliranog svijeta postala sastavni dio svjetskog poretka sa stalnom ulogom u oblikovanju civilizacije.

S globalne točke gledišta Japan obuhvaća maleni prostor, ali iz perspektive ljudi čijim dolaskom na japansko otočje počinje ljudska povijest Japana, otočje je bilo i ostalo velikim i raznolikim prostorom za život. Japan se prostire duž istočnog ruba Euroazije, od oko 31° sjeverne geografske širine, gdje se nalazi otok Kyushu, pa do 45° gdje se nalazi najsjeverniji otok Hokkaido. Uz ta dva velika otoka, tu se još nalaze Honshu i Shikoku te bezbroj otočića od kojih su najbrojniji oni koji čine otočne lance Ryukyu i Bonin. Njegova veličina iznosi oko 377 000 četvornih kilometara što otprilike odgovara površini Njemačke. Od ukupne površine obradiva zemlja pokriva oko 56 000 četvornih kilometara, dok je ostatak, koji uglavnom čine planinska područja, prekriven šumama, pašnjacima ili naseljenim područjima.¹

Zbog geografskog smještaja Japan se tijekom svoje povijesti nalazio u relativnoj izolaciji. Udaljenost od Koreje iznosi oko 100 km (100 nautičkih milja), što je u doba nerazvijene navigacije predstavljalo veliku prepreku, a prelaženja morske površine do Kine, u iznosu od 845 km (450 nautičkih milja), preko otvorenog mora, predstavljala su impresivan pothvat.

Tako je s početkom prekoceanske trgovine u 16. stoljeću Japan imao povremene kontakte sa svoja dva najbliža susjeda, Korejom i Kinom. Ako su dolazile informacije ili čak utjecaji iz udaljenijih područja, oni su bili filtrirani jer su dolazili isključivo preko ove dvije susjedne zemlje.

Tijekom 17. stoljeća vladari Japana odlučuju iskoristiti geografsku izolaciju svoje zemlje i primjenjuju strogu politiku izolacije da bi mogli provesti svoje planove o stabilizaciji zemlje. Tako je više od dva stoljeća, od 1638. pa do 1853. godine, Japan bio u potpunosti odijeljen od ikakvih kontakata sa strancima. Bilo je to jedinstveno iskustvo u svijetu koji je tada počeo intenzivno stvarati međunarodne kontakte i kolonijalna carstva.²

U 19. stoljeću, s početkom rasta imperijalizma, i Japan je bio gurnut u razdoblje industrijalizacije te prisiljen na odustajanje od politike izolacije. Prva polovica 19. stoljeća bila je razdoblje u kojem su stranci polako ali ustrajno zahtijevali ulazak na japansko područje, prestanak politike zatvorenih vrata te mogućnost trgovine. Trebalo im je pola stoljeća da se nametnu, jer nisu imali dovoljno ratne snage i volje, odnosno, bili su prezaposleni na drugim područjima. Kada se konačno udovoljilo zahtjevima, jer postojeći poredak nije imao vojna sredstva da ih odbije, uslijedile su promjene. Veličina tih promjena 1868. godine konačno je dovela do pada poretka Tokugawa i početka razdoblja Meiji, odnosno - počelo je moderno doba.

2. Japan i politika izolacije do 19. stoljeća

2. 1. Unutarnja situacija

Japan i njegova politika izolacije obilježili su područje povijesti koje povjesničari nazivaju razdoblje Edo, a ono obuhvaća vrijeme od 1600. do 1868. godine. Poznat je i pod imenom Tokugawa, tj. šogunat Tokugawa. Naziv šogunat Tokugawa potječe iz 1603. godine kada je svemoćni carski dvor imenovao šogunom (vojskovođom) Ieyasua Tokugawu, koji u državi uspostavlja prevlast vojske.

1 Totman, 2003, 4-5.

2 Reischauer i Jansen, 1995, 31.

To je vrijeme centraliziranog feudalizma i početak ranog modernog doba. Nastaje složeni sustav vlasti u kojem je mnogim lenima (*ban*) feudalnih gospodara (*daimyo*) vladala i upravljala šogunova vlada (*bakufu*) u Edu (današnji Tokio). Društvo je uređeno po staležima, a čine ga ratnici-vladari, seljaci, obrtnici i trgovci. No samo je nekoliko tisuća ljudi činilo moćnu elitu kojoj pripadaju: dvor, stara civilna aristokracija (*kuge*), velika svetišta i ratnici na najvišim položajima, u statusu samuraja (*bushji*). Svi su ostali činili pučanstvo. Gotovo dva milijuna nižih ratničkih obitelji bila su dio tog neelitnog stanovništva, no smatrane su zasebnom kastom i nadzirali su ih njihovi gospodari u točno određenom zapovjednom lancu. Obrtnici i trgovci smatrani su građanima, a kontrolirali su ih susjedni poglavari koji su odgovarali službenicima koje je imenovao gospodar dvorca-grada. Seljaci, koji su bili određeni kao stanovnici sela, odgovarali su seoskim službenicima, a oni su bili podložni pokrajinskim nadzornicima koje je imenovao velikaš koji je pak bio podčinjen višem činovniku u svojem dvorcu-gradu! No takvi odvojeni zapovjedni lanci ostavljali su vezu između vladara i njegovih vazala, građana i seljaka.³

Zanimljivo je da šogun nikada neće pokušati srušiti carsku vlast unatoč svojoj stvarnoj moći i dvojnoj vlasti. U Japanu započinje razdoblje političke stabilnosti koje pridonosi održanju sustava sve do 1868. godine.⁴

Neka europska dostignuća, poput manufakture i vatrenog oružja, bila su odlučna za održanje premoći samuraja. Šogun Ieyashu Tokugawa na početku 17. stoljeća potiče trgovinu i nastoji razviti Edo kao glavnu japansku luku. No, Europa favorizira Kyushu, a ni Kini Edo ne odgovara zbog veće geografske udaljenosti. Ieyashu nije zadovoljan razvojem situacije pa dopušta samo određenim lukama određene privilegije.⁵ Zahvaljujući tome, Osaka postaje glavni trgovački grad.

Dolazi do postupnog provođenja politike izolacije. U jesen 1613. godine dolazi do pobune vodećih vazala o kojima glasine govore da su povezani s kršćanskim obraćenicima, pa se zabranjuje kršćanstvo, ruše crkve i tjeraju misionari, a sve u strahu da će se vjera proširiti i promijeniti postojeće društveno uređenje. Godine 1616. stranim trgovcima, osim kineskim, zabranjen je ulazak u sve luke osim u Nagasaki i Hirado, a stanovati mogu samo u Edu, Kyotu i Sakai.⁶ Nešto kasnije, 1622. godine, prognano je 120 misionara i obraćenika, a 1624. Španjolska gubi pravo trgovanja. Velika Britanija dobrovoljno je odustala od razvoja trgovine. Godine 1633. japanski brodovi bez službene dozvole dobivaju zabranu isplivljavanja iz Japana, a ona je 1636. osnažena definitivnom zabranom napuštanja Japana, bez iznimke, s time da se brodovi koji su ostali u inozemstvu više nisu mogli vratiti u Japan. Godine 1638/1639. dolazi do kršćanske pobune koja je ugušena, portugalska diplomatska misija pogubljena, Portugalci prognani iz Japana, a sve preživjele kršćanske zajednice ukinute.

Čitava se situacija konačno smiruje 1639. godine kada je donesen strogi edikt o politici izolacije. Njime je stranim brodovima zabranjen ulazak u japanske luke, a zabranjene su sve knjige sa zapada da se spriječi širenje kršćanstva.

Vlastodršci u *bakufuima* nisu namjeravali u potpunosti izolirati Japan od vanjskih događanja. Političke, kulturne i trgovačke veze s Azijom živjele su i dalje.⁷ Ideja šogunata bila je da se monopolizira vanjska trgovina, jer su vlastodršci bili svjesni da se pojedini *daimyoi* bogate mnogo više nego što bi vrhovna vlast to željela. Zato je luka Nagasaki ostavljena kao jedina otvorena luka, u kojoj je trgovala mala grupa privilegiranih trgovaca. Tako je politika izolacije ostvarila svoja dva cilja: monopoliziranje trgovine i izbacivanje kršćanstva.

Poslije 1700. godine, u vremenu državnog poretka Tokugawa, japansko je društvo prolazilo kroz razdoblje stabilnosti, mijenjalo se, rješavalo ekološke i društvene posljedice uzrokovane ograničenim mogućnostima u području rudarstva i šumarstva, uporabi obradive zemlje i vode za navodnjavanje, iskorištavanju ljudskog rada. Bili su prisutni i pokušaji jačanja utjecaja države i širenje racionalnog shvaćanja.⁸ Ratovi su prestali, a sigurnost i gospodarski razvitak međusobno su se poticali u daljem razvoju. Kada bi dolazilo do gospodarskog slabljenja, svi dijelovi društva morali bi se prilagoditi težim okolnostima iako su manje povlašteni nosili veći teret.

Rezultat toga bila je »zatvorena zemlja« i »politika zatvorenih vrata«, koji postupno dovode do gubitka interesa za vanjski svijet, ali i do ekonomskog rasta i razvoja unutarnje trgovine, akumulacije nacionalnog bogatstva, pojave brojnih izuma i tehnoloških inovacija. Formiraju se japanske vrijednosti i kultura. Ne postoji mogućnost da strane zemlje koloniziraju Japan. Obrazovanje se širi u sve slojeve društva (40 % muškaraca je pismeno prije 1850. godine, što nije slučaj

3 Totman, 2003, 138, 232-233.

4 *The Times*, 1986, 175; Umesao, 1990, 39.

5 *Japan*, 1992, 30.

6 Povijesno važna trgovačka luka kraj Osake, danas je njezino najvažnije predgrađe.

7 Totman, 2003, 224; Pyle, 1986, 58.

8 Totman, 2003, 260.

u većini Europe). Trgovina i bankarstvo toliko su razvijeni i fleksibilni da se mogu natjecati sa zapadnom praksom. Snažan je utjecaj konfucijanskih principa i društvenog reda.

2. 2. Vanjska situacija

Od 1639. pa sve do 1854. godine Japan će ostati »zatvorena zemlja«, *sakoku*. Odlazak iz Japana kažnjavao se smrću. Nizozemci i Kinezi donosili su s vremena na vrijeme izvještaje o događajima, ali Japancima su nedostajale informacije o tome što se događalo izvan Istočne Azije.

Japan je zatvorio svoje luke za sve strane brodove, osim za nizozemske, kineske i korejske. Koreja je mogla koristiti samo otok Ika (dio otočja Honshu) za trgovinu s Japanom. Nizozemska i Kina to su pravo dobile na malenom otoku Deshima u zaljevu Nagasaki. Nizozemcima je stanovanje bilo dozvoljeno isključivo u Deshimi i nikamo nisu smjeli putovati bez posebne dozvole. Za Kinu nije bilo posebnih odredbi i ograničenja, ali se broj brodova konstantno smanjivao, da bi u konačnici pao na 10 brodova godišnje od ranijih 70.

Nizozemci su dobili povlaštenu ulogu da budu most između Europe i Japana. Uspjelo im je izgurati Španjolce i Portugalce, jer su kao protestanti bili indiferentni prema širenju kršćanstva i time idealni trgovački partner Japana.⁹ Brodovi su ljeti uplovljavali, a zimi isplovljavali iz Nagasakija. Uvozili su kinesku i južnoazijsku svilu, začine, egzotične proizvode, a izvozili bakar. No, od 1715. do 1790. provode se mjere za smanjivanje dolazaka nizozemskih brodova, jer su se japanski ekonomisti pobožali učinka na novčarstvo zbog silnog izvoza bakra. Tako se njihov broj smanjio na jedan brod godišnje, s početnih pet. Ukupno je u periodu od 1621. do 1847. godine u Japan uplovilo 715 nizozemskih brodova.¹⁰

Nizozemci su bili predstavnici jednog uređenog poretka Europe. Njihovi odlasci kući bili su planirani, a uz trgovinu su bili obvezani na službu i posjete šogunovu dvoru u Edu, što je uključivalo darove određene kvalitete i troškove za otprilike 20 kategorija činovnika i domaćina, počevši sa šogunom i njegovim savjetnicima, a završno s vlasnicima krčama koje su, kao stranci, jedino smjeli koristiti. Za put do Eda, morali bi unajmiti nosače i osigurati im sve što su osiguravali i sebi samima. Nizozemci su sporo putovali kroz zemlju, a predstavnici svakog *daimyōa*, kroz čiju su zemlju prolazili, pozdravljali su ih, pratili i promatrali. Na taj su posjet u razdoblju od 1633. do 1764. godine bili obvezatni svake godine, od 1764. do 1790. svake druge godine, a od godine 1790. do 1850. jednom u četiri godine. Od njih se očekivalo da podnesu izvještaj o promjenama u vanjskom svijetu. Imali su dozvolu za uvoz knjiga, no one su bile strogo pregledavane da u njima ne bi bilo naznaka kršćanstva. Ista je sudbina pogađala i kineske knjige iako su se one načelno cijenile u Japanu.

Nizozemcima je bio zabranjen izravan kontakt s japanskim stanovništvom pa je komunikacija ostvarivana preko profesionalnih prevoditelja, čiji je položaj postao nasljedan i koji su imali monopol na tim kontaktima sa strancima. Komunikaciju su ostvarivala četiri starija prevoditelja praćena s asistentima, naučnicima, studentima i s još podosta pratnje, tako da se spominju i grupe od 150 ljudi.

U cijelom 18. stoljeću Japan nastavlja politiku izolacije na jednak način kao što je bilo i tridesetih godina 17. stoljeća. Međunarodni odnosi postoje samo s Korejom, koja šalje 12 zaslanstava u Japan i trguje preko postaje u Pusanu za koju je nadležan *daimyō* Tsushime. Trgovina počiva na nejednakim uvjetima koje dikтира Japan. Trgovina s Kinom obavlja se preko Nagasakija, gdje je obavljaju privatni trgovci, te preko Satsume, gdje se kontrola kineske robe obavlja preko kraljevstva Ryukyu. Kina je izvozila tekstil i svilu, a uvozila srebro, bakar i ručne radove. No, to je više bila ritualna nego stvarna trgovina.¹¹

Sredinom 18. stoljeća počinje opadanje cenzure prema zapadnoj umjetnosti. Prihvaćaju se zapadna otkrića u kartografiji i medicini. Dolazi do razvoja zapadnih zemalja, a time i do porasta njihova interesa za Japan, posebno Rusa i Britanaca. Nizozemci donose vijesti o ruskim ambicijama prema sjeveru Istočne Azije, o Napoleonovim ratovima u Europi i potencijalnoj opasnosti koja bi mogla prijetiti sa zapada. Na kraju 18. stoljeća Japan uviđa da se svijet oko njega promijenio i da nove grupe moćnika ulaze u njegove vode pokušavajući probiti izolaciju. To ima dvostruke posljedice: odražava se kao prijatnija nacionalnoj sigurnosti, ali postaje i poticaj za reforme. Političari osjećaju sukob u sebi samima i pokušavaju pronaći odgovor na pitanje kako obraniti zemlju i preuzeti kontrolu nad njom, odnosno, kako služiti kao zaštitnik zemlje, ali istodobno zadovoljiti i svoj privatni interes.¹²

⁹ Umesao, 1990, 52.

¹⁰ *The Cambridge*, 1989, 88-89.

¹¹ *Ibid.*, 3-4, 90.

¹² Whitney Hall, 1991, 247, 259.

3. Zapad odbija japansku politiku izolacije

3. 1. Europa i Japan

Druga polovica 18. stoljeća u Europi obilježena je novom fazom ekonomske trgovine - merkantilizmom, a prijelazom u 19. stoljeće na zapadu počinju dramatične promjene. Dok Japan proživljava razdoblje dugog mira, na zapadu se odigrava gotovo neprekidna serija ratova. Intelektualna, ekonomska, politička i vojna transformacija Europe dramatično mijenja njezine mogućnosti prema Japanu. Europa uključuje običnog građanina u svoju vojsku, dok Japanci pokazuju malo interesa za aktivnosti samuraja.

Do 19. stoljeća Japan je postao izoliran više nego što je bio u ranom 17. stoljeću. Napredak su predstavljale nizozemske i zapadne knjige koje su se uvozile, ali je bilo veoma malo ili gotovo ništa osobnog dodira sa strancima. Nizozemci, jedina japanska veza sa Zapadom, nisu pronašli japanski izvozni proizvod za europsko tržište niti su zadovoljili japanski interes za proizvodima izvan Kine i jugoistočne Azije. Japanska ekonomija bila je orijentirana na zadovoljavanje potreba vlastite zemlje. Ni Nizozemci nisu gajili mnogo entuzijazma oko te trgovine: dok god su imali monopol, nije bilo razloga za odustajanje od tog poslovanja, ali nije bilo ni očekivanja porasta trgovine ili profita.

Od 1800. godine u Japan počinje, malo po malo, prodirati vanjski svijet - kako nova saznanja, tako i pojave stranaca koji su samim dolaskom ostavljali velike dojmove na stanovništvo i vlast. Neki su dolazili iz manjih, neki iz većih udaljenosti, ali zbog izolacije stanovnici nisu bili u stanju razlikovati ono što je blizu od onoga što je daleko te im je svaki dolazak bio zapanjujući. Pojava mađarskog pustolova s pričama o ruskoj invaziji, ruski poslanik koji je tražio dozvolu za trgovanje, brodolomci sa zapadnih brodova, britanske fregate na jugu, različiti brodovi sve češće viđani s obale, kitolovci, iznenadno pismo nizozemskog kralja i sve češća upozorenja Nizozemaca u Nagasakiju, sve je to bilo kao uvertira vrhuncu koji će uslijediti uplovljavanjem veličanstvenih »crnih brodova« koji su stigli preko Pacifika pod zapovjedništvom komodora Matthewa C. Perryja. Sve je to označavalo sumrak perioda Tokugawa i nagovijestalo dolazak jednog novog vremena.¹³

3. 2. Koreja - Kina

Krajem 16. stoljeća Japan je uspostavljen kao država uređena ratom, diplomacijom i administrativnim odlukama i spremna za veličanstveni plan osvajanja poznatog svijeta, što će se pokazati promašenom političkom procjenom. Koreji je naviješteno da će biti osvojena ako ne oda počast Japanu i omogućiti mu prijelaz preko svojeg teritorija da bi se moglo nastaviti osvajanje Kine. S rta otoka Kyusha, koji se proteže prema Koreji, počeo je pohod koji je tijekom prvih nekoliko mjeseci imao uspjeha, no zbog okrutnosti samuraja u Koreji ojačao je gerilski otpor. Pomoću oklopljenih brodova naoružanih topovima, Koreja je prekinula pomorsku opskrbu japanske vojske i time je prisilila na povlačenje na jug. Mirovni pregovori prekinuti su 1596. godine, dvije godine poslije japanskog poraza, i ponovno je počelo ratovanje. Godine 1600. uspostavljen je šogunat Tokugawa, čije je najvažnije postignuće u tome periodu obnova korejsko-japanskih odnosa. Mir je sklopljen 1605. godine te je dvije godine poslije korejska misija od 504 čovjeka posjetila Japan da bi iskazala počast šogunu, a 1609. godine sklopljen je ugovor koji je dopuštao korejsko-japansku trgovinu, ali samo u luci Pusan. Tu su Japanci bili strogo nadzirani i nisu imali odobrenje za napuštanje luke da ne mogu prići bliže Seulu (prijestolnici).

Stoljeće poslije Japan će takva pravila nametnuti kineskim i nizozemskim trgovcima u Nagasakiju. Iako ni jedna japanska službena misija nije posjetila Koreju, bilo je 12 službenih posjeta Japanu kojima su Korejci iskazivali potporu vladavini novog šoguna. Tim prigodama Japan se nastojao prikazati kao važna regionalna sila sa svojim vlastitim poretkom, ne želeći biti satelit na kraju kineskog svijeta. I korejska poslanstva, koja je uvijek činilo 300 - 500 ljudi, shvaćana su vrlo ozbiljno i imala su političku, ali i kulturnu važnost. Postoji zapis člana poslanstva u Koreju iz 1764. godine koji govori o sastanku s korejskim kraljem pred kojim su se potencijalni članovi poslanstva morali dokazivati u brzini pisanja kineske poezije, odnosno da mogu konkurirati Japancima.

Koreja je bila posrednik između studenata u Japanu i Kini, odnosno u širenju neokonfucijanizma. Korejska medicina budila je tako veliki interes u Japanu da su u prve službene posjete obvezatno bili uključeni i korejski liječnici. Veliku važnost imali su i korejski lončari čija će znanja omogućiti stvaranje japanskog porculana. Po svemu navedenom vidi se važnost međusobne trgovine, ali ona će postupno opadati sve više, posebno kada se jave problemi s financijama *bakufua*, što će smanjiti mogućnost primanja velikih korejskih misija. Posljednja korejska misija bila je poslana 1811. godine i nije stigla dalje od Tsushime. No čak ni to neće previše utjecati na službene korejsko-japanske odnose.¹⁴

Japanci su oduvijek s poštovanjem gledali na svog najvećeg susjeda, Kinu. Posebno je kineski tekstil, koji je bio najvažniji japanski uvozni proizvod 17. stoljeća, davao atraktivnu mogućnost izravne trgovine s Kinom. No, kineska vlast

¹³ Jansen, 2001, 93, 257-258.

¹⁴ Jansen, 2001, 68-71.

nije zaboravila pokušaj Japana da ovlada njihovom zemljom i Japanu se nije smjelo vjerovati ni u kojem pogledu. Kineski trgovci i umjetnici, pogotovo s juga koji je uspješno izbjegavao kontrolu Pekinga, dugo su prkosili službenoj politici koja je nastojala spriječiti trgovinu s Japanom. Jedan od zakona zabranjivao je gradnju brodova dovoljno velikih kojima bi mogli doploviti do Japana! Ipak se trgovalo i čitava obala Kyushua i daleki istok Honshua bili su pokriveni kineskim trgovačkim postajama. Kineski umjetnici surađivali su s japanskom elitom i za to bili nagrađivani zemljom i imanjima. Kako je Kina počela doživljavati opadanje svoje moći, mnogi od tih Kineza odlučili su ostati u Japanu i prihvatiti japansku nacionalnost i ime. Kada se trgovina počela voditi isključivo preko Nagasakija, više od 2000 Kineza naselilo se u tome gradu. Japan je 1625. godine čak pokušao postići službeni dogovor s Kinom o međusobnoj izravnoj trgovini. Tu je došlo do potpunog neuspjeha: japanska pisma nisu bila formom i terminologijom u skladu s kineskim protokolom, bila su nesinkrona s kineskim kalendarom, a nedostajala je i isprika za raniji pokušaj podvrgavanja kineskih teritorija. Neuspjeh je bio neizbježiv. S vremenom odnosi će se svesti na protokol i tvrdoglavo držanje principa na obje strane i na štetu međusobne suradnje.

No, to je bila situacija na međudržavnoj razini, dok su privatni kineski trgovci i *bakufu* svejedno surađivali.

Dok je s Korejom trgovina cvjetala u luci Tsushima, s Kinom se trgovalo na otočju Ryukyu, u luci Nagasaki i drugim lukama na otoku Kyushuu. Trgovina će opstati u istom intenzitetu čak i krajem 17. stoljeća, kada će Kina pasti pod vlast obitelji Mandžu, i neće se smanjiti sve do 18. stoljeća.

Dok je Japan s Kinom trgovao izravno, u lukama u koje su dolazile kineske džunke (trgovački brodovi), neizravna trgovina odvijala se preko Nizozemske istočnoindijske kompanije. Do kraja 17. stoljeća Japan je izabrao svoje saveznike: diplomatski odnosi zadržani su s Korejom, Nizozemskom, otočjem Ryukyu, ali ne i s Kinom, drugim europskim državama i narodom Ainu u Ezou. Satsuma je imala pravo trgovanja s Kinom na otočju Ryukyu, a otok Tsushima imao je odobrenje za vođenje japanske trgovine s Korejom. Važno je naglasiti da su ta područja bila samo u djelomičnoj ovlasti *bakufua*, dok Matsumae, koji je dobio nadzor nad čitavom trgovinom s narodom Ezoa, uopće nije bio u ovlasti *bakufua*.

Uza sve to postaje očito da se japanska »izolacija« prije svega odnosila na Zapad. Zapadnim etnocentrizmom može se opravdati razmišljanje Zapada koji je u tome vidio potpuno povlačenje Japana od tijeka svjetske povijesti. No, Japan se nije htio potpuno izolirati, nije želio pod svaku cijenu žrtvovati baš sva dobra, znanja ili čak tehnologiju koja bi mogla doći iz vanjskog svijeta. Želio je zadržati pravo da sam odredi s kime će trgovati! Zbog toga je trgovina u Nagasakiju bila pretežno trgovina s Kinom. U kojoj je mjeri bila važna pokazuje činjenica da je vlast subvencionirala pokrajine *daimyoo* koji su izvozili rudu da bi ih potaknuli da je ne prodaju na domaćem tržištu gdje je postizala veću cijenu! A i »nizozemska trgovina« nije bila drugo do trgovina s azijskim, najčešće kineskim proizvodima. Za Kineze nisu postojala stroga pravila o trgovanju kao za Nizozemce i bili su zastupljeni u mnogo većem broju, što im je osiguravalo mogućnosti za veliki uspjeh u trgovini s Japanom.

Drugim riječima, tijekom godina »izolacije« Japan je održavao aktivnu međunarodnu trgovinu sa svojim najbližim susjedima, Korejom i Kinom.¹⁵

3.3. Rusija - Velika Britanija - SAD

Kako su Rusi još u 17. stoljeću počeli svoju ekspanziju u Sibiru i Amurima te sklapati sporazume o jednakosti s Kinom, bilo je jasno da je pitanje vremena kada će doći do kontakta s Japanom. Tako Petar Veliki početkom 18. stoljeća naređuje pripajanje Kamčatke i prikupljanje informacija o Japanu. Istražuje se sjeverna obala i arhipelag radi kontakata, love se tuljani radi krzna, a u tim pothvatima Rusi upoznaju Kurile. Godine 1771. izbija napetost kada se u južnom Japanu pojavljuje mađarski plemić Moritz van Benyowski, koji je pobjegao iz ruskog zatočeništva na Kamčatki, i širi posve neosnovanu vijest da se Rusija sprema napasti Ezo (Hokkaido) iz novoosnovanih utvrđenja na Kurilima. Godine 1792. i 1793. Katarina Velika otprema ekspedicije Adama Laxmana, koji pokušava iskoristiti povratak japanskih brodolomaca za istraživanje mogućnosti trgovanja s Japanom. Laxman je ljubazno primljen u sjevernom Hokkaidu, gdje provodi zimu i nastavlja put u Matsumae, da se sretne s predstavnicima *bakufua*, iako je njihova zadaća spriječiti njegov dolazak u Edo. Japanci su primili brodolomce, ali ne i akreditacije i pisma. Na Laxmanove zahtjeve *bakufu* daje odgovor »da je Japan od starine vezan odredbama da otjera ili razori brodove država s kojima nema službene odnose«, a čak je i povrat brodolomaca moguć samo u Nagasakiju brodovima Nizozemaca, dok će ostali brodovi biti razoreni, a posade trenutno zarobljene. No, Laxman je otišao u zabludi da je Japan voljan trgovati, dok je *bakufu* naredio istraživanje situacije na sjevernoj granici. Konačno, situacija je riješena zauzimanjem Hokkaida i tako će ostati do 1821. godine.

Od početka 19. stoljeća rusko-američka kompanija teži povećanju trgovine radi širenja ruskih pomorskih kontakata

15 Totman, 2003, 218-220, 223-225, 228-229; Jansen, 2001, 85-91.

na Pacifiku. Godine 1804. kreće ambiciozna ekspedicija s kapetanom Nikolajem Rezanovim u Nagasaki, gdje se pismom Aleksandra I. traži trgovina s Japanom. Kada je nakon polugodišnjeg čekanja dobio negativan odgovor, Rezanov je bijesan orišao i tada počinju prepadi po Sahalinu i južnim Kurilima da se ipak nametnu pregovori. Sve to nije imalo utjecaja na rusku politiku, ali je došlo do osjetnih pomaka u japanskoj politici. Godine 1808. Japan je mobilizirao tisuću pripadnika trupa na Kunashiri i Etorofu, a 1811. dolazi do zarobljavanja kapetana ruske ekspedicije Vasilija Golovnjina iako je on nastojao izbjeći sve konflikte. Lokalni zapovjednici na obje strane bili su svjesni potrebe o sklapanju sporazuma o zonama interesa, ali osim žaljenja oko proteklih napada i svijesti o potrebi suradnje, ništa se nije poduzelo. Tek 1821. godine, kad se na čelo lokalne administracija sjevera opet vraća *daimyo* Mitsumae, situacija se znatno popravlja i do 1853. godine ima malo sukoba.

Rusi su na američku ekspediciju na Pacifiku gledali kao na mogući izazov njihovu položaju. To će 1853. godine dovesti do Putjatinova dolaska iz Europe, čija je dužnost bila da osigura kako neće doći do isključenja Rusije ako Japan otvori svoje luke i da će se tražiti sporazum oko Sahalina i Kurila. Godine 1855. Kurilsko otočje bit će podijeljeno između Rusije i Japana, pitanje Sahalina i dalje će ostati neriješeno, dok će kao luke za trgovinu biti određene: Shinoda, Shakodate i Nagasaki.

Nakon Napoleonova poraza 1814. godine Britanci se pojavljuju kao najistaknutija pomorska sila u istočnoazijskim vodama. Godine 1808. počinju problemi na jugu Japana kada je engleski brod *Phoeton* uplovio u luku Nagasaki. S kopna je odmah stiglo upozorenje da će biti napadnuti i spaljeni ako ne odu, ali je i *Phoeton* prijetio napadom ako ne dobije zalihe. Još 1790. godine nekoliko privatnih engleskih brodova pokušalo je trgovati s Japanom, ali sasvim neuspješno, dok je Britanska istočnoindijska kompanija imala male interese. Taj nedostatak interesa uzrokovalo je prihvaćanje izjava Nizozemaca koji su tvrdili da trgovina općenito koristi samo pojedincima i da ne može ponuditi mnogo više. Mnogo veći razlog bila je činjenica da do 1833. godine Velika Britanija ima monopol na trgovinu s Kinom, a Japan nije dovoljno interesantan. No i četrdesetih godina 19. stoljeća, kada je izgubljen monopol na trgovinu u Kini, britanska politika ne mijenja ništa drastično - trgovina s Japanom je poželjna, ali ne i vrijedna prevelika truda. Tako je reakcija na ekspediciju SAD-a 1852. godine bila: »Vladi Njenog Veličanstva bilo bi drago da dođe do trgovine s Japanom, ali ona misli da je bolje taj eksperiment prepustiti vladi SAD-a, a ako on bude uspješan, vlada Njezina Veličanstva moći će iskoristiti njegove pogodnosti.«¹⁶

Tijekom dvadesetih godina 19. stoljeća uz obale Japana pojavljuju se američki kitolovci. Izolacija im je predstavljala strašnu prepreku ako bi došlo do brodoloma, a bilo je nemoguće uzimanje vode i zaliha hrane. Interes Amerikanaca za Japan bio je dvojak. Sve do otkrića nafte u Pennsylvaniji 1858. godine čitava je zemlja upotrebljavala kitovo ulje za rasvjetu. Pacifik je bio pun flota koje su se bavile kitolovom pa nije bilo rijetko da su brodolomci završavali na japanskim obalama. Postojali su izvještaji o zlostavljanju brodolomaca, a i nemogućnost da se pomogne nesrećenim brodovima usijavala je atmosferu. Budući da je Amerika konkurirala i za kinesku trgovinu, prolaženja uz japansku obalu postajala su sve češća. Upotreba parnih brodova zahtijevala je i zalihe ugljena, a Japan bi time postao potencijalno izuzetna usputna stanica. Počelo se sanjati o ruti koja bi obuhvatila čitav svijet. Američka pobjeda nad Meksikom, pripajanje Kalifornije i »zlatna groznica« ojačali su američki položaj na Pacifiku i pripremili ga za avanturističko osvajanje Pacifika. Sve su to razlozi koji su njihov interes za Japan činili mnogo većim nego što je bio u Britanaca. Prvi je put uočena velika ekonomska korist koja bi se mogla postići ako se počne kontrolirati čitav Pacifik. U potencijalnoj trgovini Kalifornije i Kine, Japan bi igrao ulogu vrlo korisne postaje. Američki brodovi postaju sve češći, prijatna je nepromijenjena.

Vrhunac napetosti nastaje u ljeto 1837. godine kada je američki brod *Morisson* čiji je vlasnik Amerikanac Charles King, koji je imao u pratnji i dva misionara, a vozio je japanske brodolomce i imao veliku nadu za pregovore s Japanom, bacio sidro u zaljevu Eda. Sljedeće jutro, bez ikakva upozorenja, protjerani su pucnjavom obalnih jedinica.

3. 4. Politika "zatvorenih vrata"

Sve češći susreti sa stranim brodovima opet će utjecati na japansku politiku. Iako su zalutali brodovi uvijek bili otjerani prema pravilima izdanim za te slučajeve, nikada prema strancima nije bila uvedena točno određena politika. Tek oko 1800. godine *bakufu* oklijevajući uvodi opću politiku, koja će rezultirati odbijanjem svih molbi za trgovanje sa strancima. Svi su brodovi bili prisiljeni ploviti u Nagasaki, a lokalni *daimyoi* morali su odbiti ili zaplijeniti svaki brod koji bi pokušao trgovati u nekoj drugoj luci. Godine 1825. donosi se odredba da se svi Zapadnjaci, bez obzira na njihovu naciju, moraju otjerati u slučaju prilazanja japanskoj obali. Ako se pomisli da se radi o Nizozemcima, bolje je i njih otjerati, nego prekasno shvatiti da su stigli stranci! Od tog su pravila izuzeti Korejci i Kinezi, čiji se brodovi razlikuju po

16 *The Cambridge*, 1989, 264.

obliku i dizajnu te su jasno prepoznatljivi. Opravdanje je nađeno u saznanju da i ostale strane zemlje ne dopuštaju svim brodovima uplovljavanje u svoje luke: ako postoje diplomatski odnosi, u luke se uplovljava po određenom protokolu, a ako diplomatski odnosi ne postoje, na brodove se puca. U svakom slučaju, poslije je odredba ublažena dozvolom da se strani brodovi i u drugim japanskim lukama smiju opskrbiti hranom.

Tako stroga politika provedena je u nadi da će se izbjeći daljnji vojni sukobi i protujapansko djelovanje. U slučaju približavanja stranog broda japanskoj obali, svi su stanovnici morali biti spremni da pucanjem, bez ikakva oklijevanja, otjeraju brod. Ovakva vanjska politika s vremenom je počela pokazivati svoju nerazumnost i nemogućnost provođenja. U sljedećem desetljeću *bakufu* će je ublažiti, svjestan situacije u kojoj se nalazi i koliko je izložen mogućim napadima. Tako ublažena politika smanjila je mogućnost snažnih sukoba, i sve do 1842. godine kada britanska pomorska flota uplovljava u Edo, mnogi strani brodovi koji su tražili trgovačke i druge povlastice mirno su uplovljavali i isplovljavali iz japanskih luka, bez ikakve pucnjave s kopna.

Ako se politika sagleda iz unutarnje situacije, jasno je da nije imala mogućnosti trajnijeg provođenja. Obalna obrana bila je daleko od dostatne, a trebalo je i vremena da se izgradi. Ako se tome pridoda nedostatak izvora novca i metala koji su postali rijetki te naoružavanje samo poznatim oružjem, jačanje obalne obrane postaje gotovo nemoguće. Tehnološke promjene koje su preoblikovale zapadne ratne snage, činile su japansku izgradnju obrane gubljenjem vremena i snage.

Iako je i dalje postojala želja za očuvanjem postojećeg političkog poretka, vlast je pomalo postajala svjesna da je vrijeme za velike promjene.¹⁷

3. 5. Nizozemska - "pogrešan izbor"

Kako bi zadržali svoj položaj u Nagasakiju, Nizozemci su se služili i oružjem i varkama, samo da onemoguće druge Zapadnjake da stignu u Japan.

Godine 1844. nizozemski kralj piše japanskoj vladi tražeći slobodniji pristup vanjskoj trgovini. Svoje zahtjeve potkrijepio je i zastrašivanjem: »Zemlje stvaraju međunarodne veze velikom brzinom. Veže ih neodoljiva snaga. Izum parobroda smanjio je udaljenosti. Nacija koja daje prednost ostanku u izolaciji, u vrijeme povećanih međudržavnih suradnji, ne može izbjeći neprijateljstvo ostalih.«

Politika »pola prijentja, pola uvjeravanje« bila je u to vrijeme sastavni dio diplomacije s Japanom. Događaji vezani uz Kinu bili su važan pokazatelj za Japan - nakon ponižavajućeg kineskog poraza i sporazuma iz Nankinga (1842), Japan je bio spreman pregovarati, svjestan da se ista procedura može primijeniti i na njegovu tlu. To je bila potvrda da je Velika Britanija došla na istok da ostane, a Japan se suočio s politikom izolacije i reputacijom barbara. Naime, nakon slučaja vezanog uz američki brod *Morisson* prevladavalo je mišljenje: »tko bi osim barbara pucao na svoje brodolomce i njihove prijatelje.« Pritisak je dostigao najveću razinu, a britanska prisutnost na udaljenosti od jedva 500 milja, podsjetila je Japan na dvije davno zaboravljene činjenice - kako su malena, i uz to izolirana zemlja.¹⁸

No, dok je u 17. stoljeću Nizozemska bila jedna od najvećih europskih sila, s trgovačkim postajama u cijelom svijetu, na kraju 19. stoljeća pretvara se u malu trgovačku državu koja brine samo svoje brige, gotovo kao i Japan u razdoblju Tokugawa. Japanski studenti koji će šezdesetih godina 19. stoljeća posjetiti Nizozemsku doći će u nevjerici do zaključka da su čitavo vrijeme učili o pogrešnoj europskoj zemlji i jeziku. Navodim prijevod pisma poslanog 1862. godine: »(...) Mnogi studenti u Engleskoj i Francuskoj začuđeno podižu obrve kada mi kažemo da čitamo nizozemske knjige (...) čak i sami Nizozemci svoje knjige čitaju na engleskom ili njemačkom (...) izvan njihovih granica nitko ne poznaje Nizozemce (...) moram iskreno reći da je zemlja tako mala da i malo znači.«

Osjećaj da su učinili pogrešan izbor i da sada snose njegove posljedice dovelo je do pisanja velikog broja knjiga koje su se bavile Japanom kao »zatvorenom zemljom«. Počinju se proučavati europski autori koji su govorili o primatu međunarodne politike i ratu kao načinu stvaranja moderne države. Postavljalo se pitanje: koju je to povijest iskusio izolirani Japan? Za japanske neuspjehe u trenutnoj situaciji bilo je najlakše okriviti izolacionističke zakone.

No, što bi bilo da su bili nametnuti manje strogi izolacionistički zakoni? Profesor povijesti Japana na Sveučilištu Princeton, Marius B. Jansen, misli da rezultati vjerojatno ne bi bili mnogo drugačiji. Kina i Koreja bile su dio svjetskog poretka koji je Japanu bio nedostupan, osim ako nije bio voljan učiniti promjene oko svoje autonomije i suvereniteta. Odbijanje prebliskih veza sa Zapadom vjerojatno bi imalo svoje posljedice. No, možda i ne bi došlo ni do kakve reakcije. Konačno, Englezi su otišli 1620. godine i nakon toga se stalno uplitali u situaciju u Indiji, gdje su profiti i slava mogli biti mnogo veći nego u Japanu. Španjolsko i portugalsko kraljevstvo, koji već u 17. stoljeću proživljavaju zalazak svoje

¹⁷ Jansen, 2001, 266-270; Totman, 2003, 298-301.

¹⁸ *The Cambridge*, 1989, 263-264.

moći, nemaju nikakve mogućnosti da prijete japanskoj politici. Tako kao potencijalna prijetnja ostaju samo prekomorske stečevine Nizozemaca, a pokazatelj nemoći jest činjenica da je na njima puna politička kontrola uspostavljena tek krajem 19. stoljeća. Iznimku bi činilo jedino vjersko pitanje: širenje kršćanstva izvan matičnih država, iako je vjera trebala biti unutarnja stvar, bilo je uzrok strogih restriktivskih zakona. Kontrola nad sektama bila je jedan od prioriteta službenika *bakufua*. Da je dozvoljeno i daljnje širenje kršćanstva koje nije bilo podložno japanskoj državi, već nekim zapadnim, opstanak politike izolacije i moć *bakufua* bili bi vrlo upitni.¹⁹

3. 6. Japan kao “zatvorena zemlja”

Japanski izraz koji bi u prijevodu označavao »zatvorenu zemlju« bio bi *sakoku*. Upotrijebio ga je u 19. stoljeću jedan japanski student prevodeći poglavlje knjige Engelberta Kaempfera u kojem govori o situaciji koja nastaje u »zatvorenoj zemlji«. Prijevod je tajno kružio po privatnim krugovima, da bi postao standardni izraz nakon objavljivanja 1850. godine. Nakon završetka razdoblja Tokugawa, pojavit će se izraz *kaikoku*, koji će označavati »otvorenu zemlju«.

Možda je kao pokazatelj stupnja izolacije najbolji primjer količina neznanja o političkoj situaciji u Europi za vrijeme napoleonskih ratova. Tada se nizozemski kralj nalazio u izbjeglištvu u Engleskoj, a na čelu poražene Nizozemske, tada zvane Batavska Republika, nalazio se Napoleonov brat. Unajmljeni su američki brodovi koji su plovili pod nizozemskom zastavom i koji su od 1797. pa do 1807. godine devet puta posjetili Deshimu. No japanskoj je vladi to sve bilo prešućeno. Situacija je prikrivana i iskrivljavana u korist Nizozemske, no varka nije mogla dugo potrajati. Bilo je jasno da brodovi izgledaju drugačije, da sadrže drugu robu, da posada govori drugi jezik - sve je upućivalo da je nešto pogrešno. Tek su 1803. godine Nizozemci priznali da je brod unajmljen od Amerikanaca, ali nisu ništa objasnili o novonastaloj političkoj situaciji u Europi. Situacija se dodatno pogoršala kada se pojavio drugi američki brod koji je također zahtijevao trgovinu. Sve do 1808. godine Japan nije shvatio da SAD više nije engleska kolonija i da su sada nezavisni. Poslije 1816. godine Deshima je bila jedino mjesto gdje se još vijorila nizozemska zastava. Čitava situacije se smirila tek Napoleonovim padom.

Drugi primjer je iz 1826. godine kada je Fujita Toko, došavši u posjet šogunatu, vidio u Edu pet Nizozemaca obučeni slično Rusima i Rezanovu 1804. godine. To ga je dovelo do zaključka da je Rusija sigurno osvojila Nizozemsku i da je Japan, sa sjevera i juga, okružen od iste zlonamjerne sile.²⁰

Treći primjer su spoznaje američkog komodora Matthewa C. Perryja koji je bio uvjeren da će donijeti civilizaciju u zemlju koja živi u stalnom nasilju i zaostalosti jednog zatvorenog društva.

No, Japan je bio daleko od posve »zatvorene zemlje«. Poznata je činjenica da je Japancima pod prijetnjom smrti bilo zabranjeno napuštanje Japana ili vraćanje u njega. Ti drakonski zakoni bili su ublaženi krajem režima, u 19. stoljeću, kada se uvidjela mogućnost iskorištavanja novosti i vještina koje bi povratnici mogli donijeti sa sobom, ali su i dalje ostajali na snazi. Iz toga je vidljivo da engleski i američki kapetani 19. stoljeća, koji su spašavali japanske brodolomce i vraćali ih u Japan, nisu za to mogli dobiti očekivanu zahvalnost japanske vlasti, a ni samim brodolomcima nisu činili nikakvu uslugu.

No, ako nije bio međunarodno otvorena zemlja, Japan je bio otvoren razvoju kulture, znanosti pa čak i tehnologije. Ono što bi se danas nazivalo »civilnim pravima«, u Japanu gotovo da i nije postojalo, a nakon što su postali svjesni ruske opasnosti na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, prvo je mjesto zauzela sigurnost države, pa su i ta minorna »prava« sasvim nestala. Vanjska je trgovina bila osakaćena zbog »zatvorenosti« - tih nekoliko brodova koji su uplovljavali u Nagasaki i donosili nešto malo nevažne robe - osim knjiga - bili su nevažni za japansku trgovinu koja je dosegla svoj vrhunac u proizvodnji svile, pamuka i šećera.²¹

4. “Otvaranje Japana”

4. 1. Komodor Mathew C. Perry

U ljeto 1853. godine u zaljevu Eda pojavila su se četiri »crna broda«. Bili su to najveći brodovi koje je Japan vidio, a dva su od njih potihom ispuštala dim. Bila je riječ o američkim brodovima koji su služili za osiguranje u područjima istočne Indije. Japanci to još nikad nisu vidjeli i taj susret s tada najmodernijim ratnim brodovima, uzrokovao je pokoravanje vlastodržaca u *bakufuu*, a da ni jedan metak nije bio ispaljen. Nemogućnost da se odupre ili suprotstavi uzrokovala je pad moći *bakufua*. Odmah su krenule rasprave o tome da se prekine izolacija, što je opravdavano nepostojanjem ratne mornarice. Od oružja se koristila sablja i koplje te nešto vatrenog oružja iz 16. stoljeća, a čak se izbjegavala i uporaba topova!

¹⁹ Jansen, 2001, 93.

²⁰ *The Cambridge*, 1989, 12.

²¹ *The Cambridge*, 1989, 13.

Jasno je bila prisutna svijest o nazadnosti, a javio se i sveprisutan strah od ponižavajuće sudbine Kine.²²

Godine 1845. američki predstavnik u Kini bio je savjetovan da pošalje misiju u Japan. Kapetan James Biddle stigao je u Edo 1846. godine s dva broda i nadom u otvaranje Japana. Kad su ga Japanci odbili, tvrdeći da se odnosi sa strancima mogu odvijati jedino u Nagasakiju, on se povukao iz luke neobavljena posla, jer nije imao ovlaštenje da pod prijateljnom oružanih borbi postigne sporazum.

To je uzrokovalo da se sljedeća ekspedicija pripremala mnogo pažljivije, s jačim vojnim naoružanjem. Komodor Matthew C. Perry, koji će steći slavu kao čovjek koji je »otvorio Japan«, primio se tog zadatka preko volje. Smatrao ga je nedovoljno važnim za postizanje slave i nadao se dobivanju zapovjedništva u Sredozemlju. Tada je odlučio da uzme najbolje iz tako loše situacije pa se pripremio s velikom pozornošću. Zahtijevao je dovoljno snažnu mornaricu koja će mu jamčiti siguran uspjeh, pokušao je saznati sve što je do tada bilo poznato o Japanu i savjetovao se sa svima koji su do tada putovali oko Japana. Kako su jedine knjige bile napisane na temelju nizozemskog iskustva i iz primjera Biddlea, Perry je zaključio da u susretu s Japancima treba inzistirati na dostojanstvu. Treba zaobići nizozemsko posredništvo, čak i sam Nagasaki, i sklapati dogovore samo s najvišim autoritetima. Perry je odlučio zahtijevati kao svoje pravo, a ne kao uslugu, »ta djela ljubaznosti koja su dužnost jedne civilizirane nacije prema drugoj«. Bio je svjestan da će izgledom posebnog izaslanika s visokim ovlastima, s nastupom i preciznim zahtjevima, steći više poštovanja kod Japanaca kojima je toliko važna forma i njihove ceremonije.

Trebao je zahtijevati zaštitu mornara i imovine, dozvolu za obnavljanjem zaliha, ako je moguće dozvolu za trgovinu ugljenom te ulaz u jednu ili više njihovih luka. U instrukcijama koje je dobio, zabilježeno je da će se u slučaju nepopustljivosti japanske vlade i nakon što budu iscrpljeni svi argumenti oko njezina nagovaranja, promijeniti nastup Perryja. »(...) on će tada promijeniti ton svojeg glasa, i obavijestiti ih da je vlada SAD-a odlučila inzistirati da se, od sada pa na dalje, sa svim građanima ili mornarima SAD-a koji bi mogli biti nasukani na njihovim obalama, ili izbačeni zbog lošeg vremena u njihovim lukama, tako dugo dok su prisiljeni ostati ondje, ima postupati humano; i ako se bilo koje djelo okrutnosti od sada pa na dalje primjeni nad tim građanima, bilo od vlade bilo od stanovnika Japana, oni će biti okrutno osvećeni.«

Perry nije čekao da se iscrpi svaki argument za pregovaranje prije nego što će promijeniti ton razgovora. Već na početku razgovora poslao je japanskom pregovaraču, s bijelim zastavama, oštro osobno pismo. U njemu je izjavio da će neuspjeh u ovim pregovorima dovesti do rata koji će Japan sigurno izgubiti pa će onda moći iskoristiti bijele zastave kod predaje!

Perry je ušao u zaljev Eda 2. srpnja 1853. godine, s četiri broda koja su nosila 60 topova i posadu od 967 ljudi. S. Wells Williams, jedan od misionara s Morissona, služio je kao prevoditelj s kineskog, ali samo dokumenata jer se stvarna konverzacija odvijala na nizozemskom. Perry je zastao i u Nahi, na Okinawi, gdje je dao do znanja da je Amerika saznala za tiransku vladavinu u tome području i planira uzeti Ryuku za sebe. Tada je, kao i na povratku, inzistirao da ga vode po otoku, zahtijevajući zalihe i mogućnost korištenja lukom. No, to je bilo zavaravanje, stvarni cilj njegove misije bio je na sjeveru. Američki ratni brodovi bili su šest puta veći od bilo kojeg japanskog broda, a zbog crnih brodskih korita Japanci su ih prozvali »crnim brodovima«. Nakon zahtjeva, a konačno i odredbe da ode u Nagasaki, Perry je naglasio da nosi pismo predsjednika SAD-a za japanskog cara i da nema odstupanja od tog naređenja. Obala je bila ispunjena tisućama vojnika koje su *daimyoi* sa sjevera i iz unutrašnjosti zemlje poslali u pomoć, no Perryjevi brodovi s topovima bili bi sigurni pobjednik u toj borbi. On sam prijetio da je spreman dovesti još 50 takvih sa samog Pacifika i mnoštvo dodatnih iz Kalifornije!²³

Do tog vremena sve je bilo spremno za ceremoniju na carskom dvoru, gdje se trebala obaviti predaja pisma. Međusobno nepovjerenje nije popuštalo i obje su strane nastojale ostaviti što bolji dojam na onu drugu. Tako su Japanci sagradili poseban paviljon za primanje, a američka se pratnja kretala kroz dugački dvored Japanaca, opremljenih kremenjačama iz 17. stoljeća! Perry se okružio sa svojim časnicima, a ispred su marširala dva crna poslužitelja, visinom najviši na brodu, noseći zastavu. Dva su dječaka nosila kutije od ružina drva međusobno spojene prečkama, koje su sadržavale službena pisma s pečatom i koja su crni poslužitelji ceremonijalno izvadili. Na toj formalnoj ceremoniji izjave su se prevodile s engleskog na nizozemski pa tek onda na japanski i obratno. Perry je rekao da bi želio odgovore primiti do travnja iduće godine, a zatim se povukao iz luke Edo, ali ne predaleko, kako bi pokazao da ne uvažava japanske zabrane.

Perry se vratio već u veljači, što je definitivno bilo nenadano za Japance. Ovaj je put eskadron bio ojačan s tri dodana manja broda. Opet su zaredali pregovori o mjestu sastanka - Japanci su ga željeli čim dalje od Eda, a Perry je želio

22 Umesao, 1990, 23, 26.

23 Jansen, 2001, 275-277.

Kanagawu (današnju Yokohamu) i uspio pobijediti u tome nadmetanju. Niti jedan dio prethodne ceremonije nije bio preskočen, ali ovaj put Perry je bio okružen sa šestoricom crnih poslužitelja! Pregovori su krenuli u najboljem mogućem smjeru: Japanci su zaključili da nemaju snage za odupiranje predloženom ugovoru. Sklopljena je »Opća konvencija o miru i prijateljskim odnosima«, koju su potpisali Perry i predstavnik *bakufua*. Konačno je dogovoreno da će Japan otvoriti dvije luke: Shimodu, na ulazu u zaljev Eda, i Hakodate na Hokkaidu. Naha na Okinawi nije precizno utvrđena, ali i u nju su već brodovi uplovljavali po želji. U prve dvije luke, brodovi će uzimati zalihe hrane i ugljen, a brodolomci će imati pravo na pomoć i povratak kući. Amerikanci će plaćati za uzete zalihe, u čemu je Perry vidio buduću trgovinu. Odobreno je otvaranje konzularnog ureda u daljoj budućnosti, iako je odmah došlo do neslaganja zahtijeva li to pristanak objiju strana ili samo jedne. Japan je Amerikancima dodijelio ustupak koji će ubrzo biti priznat i Velikoj Britaniji i Rusiji.

Obje su strane bile zadovoljne ugovorom. Perry je ispunio svoj zadatak, odnosno osigurao za parobrode koji plove između Kine i Kalifornije zalihe ugljena i luke s uređajima za krcanje ugljena. Japan je zasad uspio izbjeći sudbinu Kine iako se radilo o kupovanju vremena. Sljedećih godina doći će do opet do rata britanskih i francuskih vlasti protiv Kine. Iskorištavajući tu situaciju, uz diplomaciju popraćenu prijetnjama i stalnom prisutnošću britanske pomorske sile, američka je politika polako postizala svoj cilj.²⁴

4. 2. Townsend Hariss

Američki generalni konzul Townsend Hariss, koji dolazi u Shimodu kao američki predstavnik, donosi u Japan priče o novim ratovima u Kini i upozorava kako bi bilo dobro da im se Japan dobrovoljno podvrgne u tako nepovoljnoj situaciji da bi izbjegao sudbinu Kine. Zahvaljujući trenutnoj situaciji i agresivnoj diplomaciji, Hariss je sa službenicima vlasti u *bakufuu* zaključio »Ugovor o prijateljskim odnosima i trgovini« koji je zabranio uvoz opijuma, ali je dopuštao drugu trgovinu. Zahtijevana su imenovanja diplomatskih i konzularnih predstavnika u Edu i tri dodatne luke, a u sljedeće dvije godine još nekoliko njih. Edo i Osaka otvorit će luke za strance do 1862. i 1863. godine. Amerikancima su proširene putničke povlastice i dopuštena im je vjerska sloboda. Priznato im je pravo eksteritorijalnosti, što im je davalo imunitet od japanskih zakona. Uza sve to, jamčeno im je da će njihovi trgovački porezi biti naknadno utvrđeni, no neće biti veći od onih koje bi poslije mogle ugovoriti druge vlade.

Kada je zatražena potvrda dvora, car je to čvrsto odbio. Tada je političar Il Naosuke zaključio da ugovor treba biti potpisan, makar se car s time ne slagao i uskratio svoj potpis. Službeni *bakufu* bio je uplašen. Harris je spominjao moguća djelovanja britanske i francuske mornarice, koje će nakon mogućeg sukoba koji će im sigurno donijeti pobjedu, tražiti još veće koncesije nego od Kine, a sve to ako se ne dobije pozitivan odgovor. Prijetnja je djelovala – vlast u *bakufuu* čuvala je više nego svježja sjećanja na rezultate Opijumskog rata te je 29. srpnja 1858. godine trgovački ugovor potpisan.

To se može smatrati konačnim datumom kojim je nakon dva stoljeća *bakufu* prekinuo politiku izolacije. Slični ugovori uskoro su bili potpisani i s Velikom Britanijom, Francuskom, Nizozemskom i Rusijom.²⁵

Tim se ugovorima na Japan primjenjivao sustav neravnopravnih partnera, vrlo dobro izvježban u Kini. Strani su se trgovci smjestili u novoj luci Yokohami i u drugim lukama iz ugovora. Štitile su ih europske vojne snage i pravo eksteritorijalnosti, dok su porezna ograničenja određena ugovorima čitavu ekonomiju podvrgnula zapadnoj proizvodnji. Činilo se da je Japan sa svojom preindustrijskom proizvodnjom i feudalnim sustavom posve nemoćan pred zapadnom imperijalističkom ekspanzijom.²⁶

5. Kraj politike izolacije

Politika izolacije ostavila je svoj utjecaj u mnogim segmentima japanskog života. Japanci su razvili snažnu svijest o vlastitom identitetu, svijest o svojoj različitosti od drugih. To je došlo do izražaja već u odnosima s Kinom i Korejom, koje su im kulturno i rasno bliske, a posebno u odnosima s Europljanima.

Izolacija je uzrokovala da su Japanci bili svjesni svih dostignuća koja su dolazila izvana, ali su ih prihvaćali veoma sporo. Bili su prisiljeni da oblikuju veći dio svoje kulture i istovremeno usvajaju nove vještine i znanja bez gubitka vlastitog identiteta. Izolacija je pridonijela i stvaranju kulturno homogenog stanovništva, jedinstvenog sustava pisanja te posebnog jezika.

Izolacija, koja inače stvara kulturnu stagnaciju, u Japanu je dovela do kulturne eksplozije zahvaljujući dugotrajnom miru, stabilnosti i ekonomskom rastu. Nastaje mnoštvo filozofskih škola, razvija se interes za zapadna dostignuća u znanosti,

24 Jansen, 2001, 274-279; Totman, 2003, 301-304; Reischauer i Jansen, 1995, 78-79.

25 Hane, 1991, 212.

26 Reischauer i Jansen, 1995, 79.

medicini, metalurgiji, naoružanju, sve iz knjiga i enciklopedija nizozemskog prijevoda, pa odatle i naziv »nizozemsko učenje«. Nastaju mnoge slikarske škole, počinju se rabiti zapadne uljane boje. Izrada porculana postaje visoka umjetnost. Razvija se građanska kulture, posve različita od vladajuće klase samuraja. Ta građanska kultura stvara bogatu umjetnost, kazalište i književnost. Sve to pokazuje da je Japan unatoč izolaciji imao veoma živo društvo i bogatu kulturu.²⁷

Japan je bio razvijen i napredan iako ne u smjeru Zapada, no to ga neće spriječiti da s vremenom dostigne Zapad, i to s lakoćom, ali i da očuva velike dijelove svoje posebne kulture. Veliku važnost dobit će škole koje su vezane uz proučavanje Zapada. Preko tih škola Zapad je prodirao u Japan, ali je i Japan tako učio kako uzeti najbolje od njihova razvoja i istodobno zadržati svoje vrijednosti. Jednoj od škola pripadao je i znanstvenik Sato Nobuhiro koji je od Zapada »posudio« organizaciju države koja se trebala primijeniti u Japanu. Želio je stvaranje vlade koja bi bila podijeljena u šest kabineta, društvo podijeljeno u nasljedne klase kojima bi uloge u državi bile određene i podvrgnute određenom ministarstvu, obrazovanje u trajanju od osam godina koje bi obučavalo za služenje državi te stvaranje nacionalnog sveučilišta za talentirane, gdje bi se proučavalo pravo, strani jezici, zapadna znanost, japanska filozofija i religija. Takve će promjene i uslijediti nakon 1868. godine.²⁸

Postojalo je snažno protivljenje prema dolasku stranaca u Japan, ali su postojali i političari koji su se protivili odlasku Japanaca u inozemstvo. Neki su mislili da stranci širenjem kršćanstva predstavljaju prijetnju zakonodavnim tijelima, a drugi da će njihova prisutnost obeščastiti japansko tlo i da predstavljaju izravnu prijetnju caru. No najveći broj smatrao je ulazak stranaca početkom kolonizacije Japana. Kina je pružala najjasniji primjer: njezina vlada nije bila u stanju držati strance izvan svoje zemlje, izgubila je svoj suverenitet na obalnim područjima, a širio se i neki iskrivljeni oblik kršćanstva. Zato je Japan i dalje pokušavao što više udaljiti strance od vlastite zemlje. Čak su i veliki nacionalisti tvrdili: ako je ono što Zapad želi trgovina, tada će Japanci otići na Zapad da bi trgovali sa njima. Putovanja su bila potrebna da se počne učiti od Zapada, da se otkriju tajne koje su strancima davale toliku moć i snagu. Bila su nužna studiosna proučavanja Zapada.

Dolazak stranaca znatno je pridonio raspadu društvenih slojeva u Japanu. Ubrzo su se otvorila mjesta koja su nudila zabavu za mornare, a postoji i slikovita dokumentacija o zabavama koje su se odvijale u bordelima Yokohame i u drugim lukama. Obični trgovci i posjetitelji odigrali su još veću ulogu. Francisco Hall, na svom je putovanju u Yokohami, između 1859. i 1866. nenamjerno u svojim bilješkama ostavio prikaz ponašanja stranaca, iz kojeg se može iščitati njihov utjecaj na promjenu svakodnevnog života Japanaca. Stranci su bili naoružani pištoljima da bi se bez straha kretali po lukama te su izgledali više nego samosvjesno. Njihovi izleti u zaljev Eda često su završavali natjecanjima u gađanju iz pištolja koja su uznemiravala i plašila stanovništvo. Zbog svega toga samuraji su, iako hrabri, ponosni i naoružani svojim sabljama, bili sasvim nemoćni, a samim time i nepotrebni društvu koje se počinjalo stvarati. I sami su samuraji počeli osjećati svoju inferiornost. Ako se takvu osjećaju doda i alkohol, svaki neoprezni stranac s razlogom se mogao osjećati u životnoj opasnosti, kao što je zabilježeno u izvorima.²⁹

Nakon provođenja politike »otvorenih vrata« Japan počinje doživljavati »krizu identiteta«, koja će se u konačnosti pokazati korisnom jer će mu omogućiti da preživi to burno razdoblje svoje povijesti. Zahvaljujući krizi, formirao se kao čvrsto nacionalno tijelo koje je izbjeglo pritisak Zapada i prijetnju da postane kolonija. Modernizacija je bila nužna, ali je bila povezana s revolucijom protiv starog režima; novo vodstvo moglo se uspostaviti samo slomom starog sustava. Tehnološke promjene i industrijski rast postali su nužnost.

Promjene koje će uslijediti pokazivale su šokantnu brzinu razvoja, a poticao ih je japanski položaj i veličina, vrijeme koje im je Perry dao svojim ugovorom i situacija u kojoj su se te promjene trebale odviti. Reakcija Japana bit će brza i svrhovita, s minimumom oklijevanja ili nedostatka volje. Počinju se javljati krilatice poput: *Zapad izaziva, Japan odgovara, Nevolje kod kuće - opasnost izvana*. Stvarna situacija očitavat će se u financijskoj krizi i seljačkim nemirima. Događaji u Kini pokazivali su posljedice koje stižu pobijedenog, a strani brodovi bili su u japanskim lukama. Političke promjene odrediti će smjer japanske politike za sljedeća desetljeća - jačanje industrijske tehnologije i vojne znanosti. Krilatice poput *Obogaćena zemlja, snažna vojska, Čast caru, izgon strancima*, dat će snagu novom Japanu.³⁰

6. Zaključak

Razdoblje Tokugawa obuhvaća razdoblje od 1600. pa do 1868. godine i u njemu Japan prolazi postupne reforme koje u konačnici završavaju Restauracijom Meiji. U 17. stoljeću jedinstveni društveni poredak dobro djeluje prestankom rata i

27 Reischauer i Jansen, 1995, 32, 33, 73, 77.

28 Beasley, 1995, 36.

29 Jansen, 2001, 317.

30 Whitney Hall, 1991, 245-246.

gospodarskim razvitkom, ali oko 1700. godine završava društveno-gospodarski rast u Japanu i počinje razdoblje stagnacije sve dok europski imperijalizam ne uspije uništiti postojeći državni poredak. Nestaju sigurne geopolitičke okolnosti unutar kojih je Japan mogao do tada postojati, Zapad se nameće tehnološkim i društvenim širenjem. Pojavljuju se istraživači zapadnih imperijalističkih sila, pustolovi, kitolovci, misionari...

U prvoj polovici 19. stoljeća ne čini se da bi moglo doći do promjene sustava vladanja u Japanu. Može se samo nagađati koliko bi još taj sustav opstao. No, tehnološki napredak Zapada onemogućio je Japanu ostanak u prošlosti, a industrijalizacija i parni stroj omogućili su Zapadu da proširi svoju ekonomsku i vojnu moć na obale Japana te da vrši snažan pritisak na vladajući *bakufu* da bi se prekinula japanska izolacija od ostatka svijeta. Razne europske sile vršile su konstantan pritisak pokušavajući potaknuti trgovinu i time oboriti politiku izolacije. Konačan uspjeh postigao je komodor Matthew C. Perry, koji se pojavio s nadmoćnom mornaricom i zahtjevom za slobodan ulaz američkih brodova u japanske luke - Japan je morao pokleknuti pred nadmoćnom silom i 1858. godine potpisati ugovor o punoj trgovini sa SAD-om.

Više od pola stoljeća Japan je odolijevao pritisku Zapada. No godine 1858., nakon potpisivanja ugovora o trgovini s Townsendom Harrisom, postojeći državni poredak osuđen je na propast. Time završava razdoblje vladavine modernog *bakufua*, ali to je i kraj ratničke vladavine koja je trajala 700 godina. Borba koja će im omogućiti da zadrže suverenitet, očitovat će se u prestrukturiranju čitava društva i u reformama Meiji restauracije, a sve radi izgradnje moderne nacionalne države. Na početku se činilo da Japan radi samo defenzivne korake pod zapadnim pritiskom, no uskoro se pokazao sposobnim da odgovori na ekonomske i vojne izazove Zapada.

Od šezdesetih godina 19. stoljeća Japan će usmjeriti svoje snage na stvaranje vlastitog industrijskog poretka, što će mu uvelike uspjeti zbog povoljnog geografskog položaja. No, tek krajem 19. stoljeća početak će se znatnije mijenjati ritam života u Japanu i uloga Japana u svijetu.³¹

Prijelaz od gotovo potpune izolacije pa do današnje inkorporiranosti u globalizirani svijet bio je brz i iznenađan i odigrao se u svega 150 godina. Utjecaj strane ekonomije i kulture te vojne moći i novih ideja srušio je sve geografske udaljenosti kao i međuljudske barijere. Lingvistički, Japanci i dalje ostaju dosta izolirani, s teškim pismom i posebnim jezikom, no geografska i samonametnuta izolacija više ne postoji.³²

Izvori i literatura

G. Beasley, William. *The Rise of Modern Japan*. New York: St. Martin's Press, 1995.

Bizalion, Brigitte. *Najveće kulture svijeta - Japan*. Rijeka: Extrade d. o. o., 2005.

Hrvatska-Europa - Svijet: Kronologija. Ur. Ivo Goldstein. Zagreb: Novi Liber, 2002.

Hane, Mikiso. *Premodern Japan: a Historical Survey*. Boulder; San Francisco; Oxford: Westview press, 1991.

»*Mathew Perry & The Opening of Japan*«. Istražio C. Veit.

<<http://www.navyandmarine.org/ondeck/1800perryjapan.htm>> (14. 4. 2005).

»History of Modern Japan lecture notes.« John A. Tucker. <<http://core.ecu.edu/hist/tuckerjo/mdnjnotes.htm>> (14. 5. 2005).

Jansen, Marius B. *The Making of Modern Japan*. Cambridge (Massachusetts): The Belknap Press of Harvard University Press, 2001.

Japan: A Country Study. Ed. Roland E. Dolan i Robert L. Worden. Washington: U. S. Government printing office, 1992.

Japan: An illustrated encyclopedia. Ur. Naoki Arakawa. Tokyo: Kodansha, 1998.

Kure, Mitsuo. *Samurai*. London: Compedium Publishing, 2001.

Lu, David John. *Japan: A Documentary History*. Armonk; New York: M. E. Sharpe, 1997.

Morton, William Scott. *Japan: Its history and culture*. New York: McGraw-Hill, 1994.

Jonathan Norton Leonard i urednici Time-Life Books. *Early Japan*. New York: Time Life Books, 1976.

B. Pyle, Kenneth. *The Making of Modern Japan*. Lexington (Massachusetts); Toronto: D. C. Heath and Company, 1986.

31 Totman, 2003, 259.

32 Reischauer i Jansen, 1995, 36.

- Random, Michael i Frederic, Louis. *Japan*. Uebersetzung Erica Mertens-Feldbausch. Luzern: Reich Verlag AG, 1988.
- Reischauer, Edwin O. i Jansen, Marius B. *The Japanese Today: Change and Continuity*, Cambridge (Massachusetts): The Belknap Press of Harvard University Press, 1995.
- The Cambridge History of Japan: The Nineteenth Century*. Sv. 5. Ed. Marius B. Jansen. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- The Times Atlas svjetske povijesti*. Ur. Slavko Goldstein. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1986.
- Totman, Conrad. *Povijest Japana*. Zagreb: Barbat, 2003.
- Umesao, Tadao. *The Roots of Temporary Japan*. Translated from Japanese by Elieen B. Mikals-Adachi. Tokyo: The Japan Forum, 1990.
- Hall, John Whitney. *From Prehistory to Modern Times*. Ann Arbor (Michigan): Center for Japanese Studies, The University of Michigan, 1991.

Japan and the policy of isolationism (1638-1853)

Summary

Today, Japan, Land of the Rising Sun, is one of world's most powerful states... but it was not always like that. Japan was geographically isolated from his neighbours: 185 km from Korea or 845km from China, huge distances in time of undeveloped navigation. Since contact with the outside world was possible only through these two countries, all new information was inherently filtered.

Japanese term for *closed country* is *sakoku*, and with the end of Tokugawa shogunate we can apply term *kaikoku*, which means *opening the country*. From 1638. to 1853. Japan was totally isolated from any contact with strangers and turned to inner stabilization. No Japanese or foreigner could leave or enter the country and death was the only punishment, even for shipwreck survivors.

At the same time Japan was open to advancement in science and technology. The Japanese developed a strong consciousness about their own identity and diversity from others. Isolation has helped them to create a homogeneous population, unique language and writing sistem. Isolation brought a long time period of peace, stability, economic growth and cultural flourishing. It was a unique experience in the period of colonial empires.

During that time Japan kept contact only with The Netherlands, China and Korea, but during the 19th century Russia and USA also entered the stage. Japan was forced into industrialization and giving up the policy of isolation, to „open its door“ to the West and became a modern country.

Matthew C. Perry finally ~~Č~~opened Japan to the rest of the world in 1853, and a trade agreement with USA was signed in 1858. Similar agreements were signed with Great Britain, France, The Netherlands and Russia. Fifteen years later Tokugawa period came to an end, concluding 700 year long rule of warlords (*shogun*).

The *Open Door Policy* helped Japan to survive identity crises and resist the Western pressure to become a new colony.

Key words: Japan, 19th century, *closed country*, external policy, policy of isolationism.

Jasmina Skočilić

povijest i povijest umjetnosti

Usporedba državne propagande u Njemačkoj i Velikoj Britaniji tijekom Drugog svjetskog rata

Autorica uspoređuje upotrebu masovnih medija u državnoj propagandi Njemačke i Velike Britanije u Drugom svjetskom ratu. Obje su države koristile i kontrolirale medije poput filma, radija, novina i plakata kao svojevrsno oružje u ratu. Takvi su propagandni sadržaji bili namijenjeni i domaćem stanovništvu i neprijateljskoj strani. Također se razmatraju različiti oblici propagande, njezina metodologija te poimanje određenih propagandnih sadržaja nekoć i danas.

Ključne riječi: masovni mediji, propaganda, Drugi svjetski rat, nacizam, državna kontrola.

1. Uvod

Ovaj će se rad, osim s usporedbom ratne propagande putem masovnih medija Njemačke i Britanije, baviti i s raznim oblicima propagande i tumačenjima propagande. Važno je naglasiti da je Drugi svjetski rat bio prvi rat u kojem su intenzivno upotrebljavani novi masovni mediji - radio i film. Budući da je totalni rat zahvaćao cjelokupno pučanstvo pojedinih država, bilo je iznimno važno ostvariti brz i pouzdan protok informacija za što su se upotrebljavali novi mediji.

Prema Anić-Goldsteinovu Rječniku stranih riječi pojam »propaganda« označava »organizirano širenje usmenim ili pismenim putem ideja radi oblikovanja javnog mišljenja i ostvarenja planiranih ciljeva; drugim riječima - promidžba«. Ova je definicija pojednostavljena glede načina širenja same promidžbe, odnosno medija kojima se ona prenosi, o čemu će se govoriti u ovom radu.

Pojam državne propagande obično ima negativan prizvuk i često se pripisuje samo totalitarnim režimima kao što je to bio Treći Reich. Ujedinjeno Kraljevstvo¹ i Sjedinjene Američke Države su negirali su upotrebu državne propagande u ratne svrhe i često isticali kako su njihovi državljani otporni na takvu vrstu promidžbe. Naravno, propagandni sadržaj ne mora uvijek biti očit, zapravo najčešće je prikriven. Tek su u novije vrijeme povjesničari počeli obraćati pozornost na propagandne aktivnosti zapadnih saveznika² u čemu je prednjačila Britanija. Iako su britanski autori napisali određenu količinu djela posvećenoj ovoj tematici, ta literatura uglavnom još nije dostupna u Hrvatskoj. Radi se o monografijama posvećenim pojedinim aspektima ratne propagande kao što su plakati ili filmovi. Također, početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća dolazi do reevaluacije umjetnosti totalitarnih režima, o čemu je napisan veći broj djela. Pri tome su najveći interes pobudili Leni Riefenstahl i Albert Speer, o kojima će također biti riječi u ovom članku.

Kao najkorisniji izvor za moj rad pokazala se knjiga *Britain and 1940: History, Myth and Popular Memory* britanskog autora Malcolma Smitha koji pristupačnim načinom koristeći same izvore opisuje medijsku percepciju ratnih zbivanja u Britaniji i ulogu same države u propagandnim aktivnostima.

Nadalje, treba naglasiti i različite ciljeve ratne propagande Velike Britanije i Njemačke. Britanska vlada nespremna za rat morala je brzo pripremiti stanovništvo za rat i mobilizirati cijelu naciju najprije za preživljavanje, a poslije i za pobjedu u ratu. S druge je strane Treći Reich počivao na nacionalsocijalističkoj propagandi, čiji je cilj bio ostvarenje Njemačkog imperija na čelu s Nijemcima kao nadmoćnom rasom. Naravno, za svoj cilj nacisti su prvo trebali pridobiti svoje sunarodnjake. Vjeruje se da je velika podrška Nijemaca nacističkom režimu posljedica konstantne izloženosti sveobuhvatnoj nacističkoj propagandi.

Dok je glavna zvijezda nacističke propagande od početka do kraja bio dr. Joseph Goebbels, Velika Britanija nije imala svog pandana, barem ne prije dolaska Winstona Churchilla na mjesto premijera.

1. 1. Ratna propaganda u Velikom ratu

Tijekom Prvog svjetskog rata postavljeni su temelji ratne propagande kakvu danas poznajemo. U tome su najviše zasluga stekli Britanci i Amerikanci. Saznavši za postojanje njemačke agencije za propagandu, britanska je vlada osnovala *Britanski biro za ratnu propagandu*. Na čelu s Charlesom Mastermanom, Biro je okupio tadašnje vodeće pisce, slikare,

1 Dalje u tekstu Britanija.

2 Dalje u tekstu Saveznika.

crtače. Kako nije bilo propisa o općoj mobilizaciji, trebalo je hitno pridobiti što više dobrovoljaca. Iz tog vremena do danas su ostali prepoznatljivi slogani: *Your country needs you* ili *Uncle Sam wants you*. Pred kraj rata, točnije 1917. godine, britanska je vlada kao nadogradnju spomenutom Birou osnovala odgovarajuće ministarstvo. Godinu dana poslije ministrom informiranja postaje lord Beaverbrook, vlasnik novina *Daily Express*, dok je vlasnik novina *The Times* i *Daily Mail* lord Northcliff vodio propagandu usmjerenu prema neprijateljskim zemljama. Dakle, već je ovdje vidljiva sprega medija i državne vlasti koja će se nastaviti i u sljedećem ratu.

Glavna taktika Biroa sastojala se od demonizacije neprijatelja³ i rigorozne (samo)cenzure sadržaja koji bi mogao štetiti britanskim interesima. Sličan su pristup usvojili Amerikanci. Kako bi pridobio naciju za stupanje SAD-a u rat, predsjednik Woodrow Wilson angažirao je novinara Davida Lippmana i psihologa Edwarda Bernaysa čiji je zajednički šestomjesečni rad uzrokovao intenzivnu antinjemacku histeriju u javnosti.⁴ Lippman i Bernays kasnije su kodificirali propagandne tehnike i dali im znanstvene temelje. Oni su također tvorci termina **grupni um** (*group mind*) i **proizvodnja pristanka** (*engineering consent*) koji su i danas izrazito aktualni, osobito u radovima Noama Chomskog. Zanimljivo je da se i danas rabe njihove propagandne tehnike, istodobno i u komercijalne svrhe i u svrhu političkog marketinga pojedinih država.

2. PROMI i MOI

U početku je Hitler sam vodio propagandu Nacionalsocijalističkog pokreta, ali već 1928. godine prepušta tu ulogu Josephu Goebbelsu kojeg je nekoliko godina poslije predsjednik Hindenburg imenovao ministrom propagande⁵. Ministarstvo propagande - *Propagandaministerium* (PROMI) vjerojatno je imalo najvažniju i najopsežniju ulogu u novoj državi; od Ministarstva unutarnjih poslova Goebbels preuzima kontrolu radija, filma, tiska, kazališta i državnih proslava i praznika, a od Ministarstva vanjskih poslova kontrolu nad inozemnom propagandom.⁶ Ukratko, država je kontrolirala sve segmente života pojedinca. Hitler u svom političkom manifestu *Mein Kampf* ističe važnost propagande za nacionalsocijalistički pokret i ostvarenje njegova programa. Također hvali ratnu propagandu Engleza i Amerikanaca iz Prvog svjetskog rata kao psihološki pravilnu: »Time što su vlastitom narodu prikazivali Nijemce kao barbare i Hune, već su pripremali pojedinačnog vojnika na strahote rata i tako mu pomogli da se sačuva od razočaranja.«⁷ i pokušava iz nje izvući pouku za vlastitu propagandu.

Goebbels je rano shvatio da je standardizirana masovna kultura formula za uspješno manipuliranje masom.⁸ On je također osmislio kult vođe kao i nacističku ikonografiju spektakla kojom se skrivalo pravo lice Reicha. Vizualno privlačna masovna okupljanja trebala su ujediniti narod pod vodstvom Hitlera kao vrhovnog svećenika. Postojao je složeni kalendar nacističkih proslava od kojih je najpoznatiji sedmodnevni festival u Nürnbergu koji se održavao svake godine od 1933. do 1938.

Goebbelsov golemi propagandni aparat uključivao je i vanjsku propagandu. Prije rata ona je bila usmjerena na folksdojčere i promoviranje nove države i njezinih vrijednosti u svijetu, u čemu nije ostvarila znatniji uspjeh. Za vrijeme rata, vanjska propaganda trebala je pokolebati moral neprijatelja i uvjeriti narode osvojenih zemalja na mirno prihvaćanje njemačke vlasti.

Već 1935. godine britanska je vlada donijela odluku o osnivanju Ministarstva informiranja (*Ministry of Information*), skraćeno MOI, u slučaju izbijanja rata. Iako je raspolagalo s najsuvremenijom tehnologijom i zapošljavalo ljude iz različitih promidžbenih djelatnosti, MOI u početku nije imao većeg uspjeha u svojim nastojanjima. Prema povjesničaru Malcolm Smithu, postajao je velik jaz nepovjerenja između vlade i britanskih građana. Vlada nije smatrala Britance sposobnima izdržati teškoće rata i nije znala kako komunicirati s njima, dok su građani mislili da je vlada izgubila svaku vezu s narodom i da je nesposobna riješiti nagomilane probleme. Prvi pokušaji podizanja morala i edukacije pučanstva nisu dobro prošli u javnosti. Tada je prevladavalo uvjerenje da je najvažnije suzbiti paniku pučanstva. Tijekom cijelog rata, a i poslije njega, u svim se masovnim medijima isticala hrabrost svih Britanaca i njihov nepokolebljiv moral. Takva je propaganda nastojala usaditi samim Britancima stav o njihovu superiornom moralu zbog kojeg će pobijediti, ali i poručiti svojim saveznicima i neprijateljima da se Britanci nikada neće predati. Tvorac te doktrine *We shall never surrender*

3 <<http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/FWWwpb.htm>> (10. 7. 2005): pamflet Report on Alleged German Outrages, iz 1915. promicao je vjerovanje da njemačka vojska provodi sistematsko mučenje belgijskih civila.

4 <<http://www.world-war-2.info/propaganda>> (24. 6. 2005).

5 <<http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa/>> (10. 7. 2005).

6 Zeman, 1973, 40.

7 Hitler, 1999, 197.

8 Rentschler, 2000, 222.

sam je Winston Churchill koji je svojim govorima prenošenim radijem često ohrabrivao naciju. Još jedna važna krilatica iz Churchillovih govora bila je *People's war* – posvuda se naglašavala važnost doprinosa svakog pojedinog Britanca i Britanke ratnim naporima. Njegovim dolaskom na mjesto premijera prekinuta je klima međusobnog nepovjerenja vlade i građanstva razočaranog Chamberlainovom politikom popuštanja. Staru vladu okrivljavalo se za rat konceptom *Guilty men*.⁹ MOI je nadzirao većinu masovnih medija - BBC, tisak, filmove. Godine 1937. Charles Madge i Tom Harrison osnovali su *Mass Observation* (MO) – službu za praćenje javnog mnijenja¹⁰ koja je pomogla Ministarstvu u popravljanju vlastitog imidža. U osluškivanju javnog mnijenja MOI se služio i BBC-jevim ogranakom za istraživanje slušanosti i usluga *Home Intelligence*¹¹.

3. HOME FRONT (propaganda na domaćem terenu)

Od objave rata 3. rujna 1939. pa do stvarnog početka Bitke za Britaniju u kolovozu 1940. godine, Britanija se mahnito pripremala za rat. Vladu se kasnije često optuživalo za nepotrebno širenje straha među pučanstvom. U tom razdoblju Britanija je s neizvjesnošću i neznanjem o budućim događajima iščekivala početak rata na britanskom tlu. U glavama Britanaca Bitka za Britaniju počela je i prije nego što je Luftwaffe počeo sa zračnim napadima.

U Njemačkoj je Hitler nastojao uvjeriti narod kako on želi mir, ali da neprijateljske države prisiljavaju Njemačku u rat. U Nürnbergu se 1939. godine trebao održati godišnji skup pod temom »Skup za mir«, ali zapravo ga Hitler nikada nije ni namjeravao održati.¹² Do tada je indoktrinacija Nijemaca nacističkom ideologijom već dosegla željenu razinu. Nijemci su bili spremni krenuti u rat za Hitlera i domovinu.

3. 1. Plakati

Unatoč razvoju drugih medija između dva rata, plakati nisu izgubili svoju prijašnju važnost neposrednog sredstva vizualne komunikacije. S obzirom na to da je u ovom ratu Britanija proglasila opću mobilizaciju, sadržaj plakata uglavnom nije bio usmjeren na novačenje vojnika kao u prethodnom ratu, nego na sigurnost građana, podizanje morala, novačenje žena i doprinos ratnoj ekonomiji.¹³ Prvi u nizu plakata koje je naručio MOI pod nazivom *Your courage your cheerfulness, your resolution will bring us victory* nije postigao željeni učinak, dapače, izvrnut je žestokoj kritici. Uslijedili su i neki neuspješni letci za edukaciju javnosti o ratnoj opasnosti. Nakon ovog fјjaska dizajneri Ministarstva okrenuli su se vizualnom jeziku plakata iz Prvog svjetskog rata.¹⁴ S napredovanjem Wehrmachta u kontinentalnoj Europi, proširila se panika od mogućeg djelovanja pete kolone i u Britaniji. MOI je uzvratio kampanjom *Careless talk costs lives*, tj. serijom plakata koja je upozoravala građanstvo na opasnost od neopreznih razgovora. Često su se kao slogani na plakatima pojavljivali ulomci iz Churchillovih govora: *Our Finest hour* ili *Never was so much owed by so many to so few*. Za potrebe ratne ekonomije bio je nužan i što veći angažman žena. Vlada je poticala sudjelovanje žena u pomoćnim vojnim snagama (ATS, AAF¹⁵), poljoprivredi (WLA¹⁶) i tvornicama. Nekoliko serija plakata trebalo je sudjelovanje u ratnim naporima učiniti ženama privlačnim odnosno glamuroznim.

S druge strane, njemačke žene po direktivi Hitlera nisu smjele raditi u tvornicama. Uloga žena u njemačkoj propagandi svodila se na reproduktivnu ulogu i njihovo mjesto u obitelji.

NSDAP od samih je početaka uvelike koristio plakate i letke za vlastitu propagandu. Najraniji su primjeri prema Hitlerovoj želji imali crvenu pozadinu da bi pobudili pozornost promatrača, ali i razljutili njegove političke protivnike - komuniste. Već od dolaska nacionalsocijalista na vlast 1933. godine elementi ratne propagande vidljivi su i na plakatima. Gotovo uvijek na njima su prisutna nacistička obilježja: zastava, svastika, ali i stari državni simbol orao, integriran u novu državnu ikonologiju. Ako već nije bio prisutan likom, obično bi se u tekstu plakata barem spomenula riječ *Führer*. Ovaj grafički medij uglavnom je prenosio poruku ugroženosti Njemačke od europskih sila i od SAD-a te potrebe kršenja odredbi sporazuma o razoružanju.

9 Smith, 2000, 39; *Guilty Men* knjiga napisana je u stilu političkog pamfleta koju su napisala tri Beaverbrookova novinara, Michael Foot, Frank Owen i Peter Howard pod pseudonimom Cato, u kojoj okrivljuju bivšu vladu za tadašnju situaciju.

10 Ibid.

11 Ibid.

12 Thamer, 1996, 176.

13 Timmers, 1998, 123.

14 Ibid.

15 *Auxiliary Territorial Service* i *Auxiliary Air force*.

16 *Women's Land Army*.

3. 2. Tisak

Pismenost u Europi porasla je u odnosu na prethodni rat, stoga je uloga tiska bila važnija nego prije. Obje zemlje u određenoj su mjeri cenzurirale informacije u novinama. Prema Hansu Fritzcheu, jednom od nacističkih propagandista, Goebbels je uložio velik napor u preuzimanju kontrole nad tiskom. Novi urednički zakon ukinuo je slobodu tiska i strogo odredio uredničku politiku. Nacisti su to shvaćali kao uvođenje reda u liberalni kaos naslijeđen iz Weimarske Republike. Sadržaj svih legalnih tiskovina u Reichu strogo je nadziralo Goebbelsovo ministarstvo, točnije posebno odjeljenje za tisak. Prema tome, novinski su članci morali biti usklađeni s nacističkom ideologijom.

Obje su strane u dnevnim novinama neprestano preuveličavale vlastite pobjede i umanjivale poraze. Primjerice, britanske su novine evakuaciju iz Dunkerquea interpretirale kao trijumf BEF-a, ističući kako ih neprijatelj nije porazio. Krivnja za pad Francuske i izolaciju britanskih otoka od europskog kopna prebačena je na Francuze i Belgijance. Primjerice, *Daily Express* proglasio je evakuaciju »čudom malih brodova«, a *Daily Mirror* u uvodniku komentira cijeli događaj riječima: »Bloody Marvellous«. ¹⁷ Što se tiče izvještavanja o bombardiranju engleskih gradova tijekom *Blitza*, novinari su se više usredotočili na hrabrost građana koji su sve teškoće stoički podnosili, »calm courage of ordinary British people in this hell of Hitler's making«¹⁸, nego na materijalnu štetu. Ratne fotografije redovito objavljivane u novinama, trebale su pobuditi patriotske emocije i prizvati mit o Feniksu.¹⁹ Uz izvještaje o velikim razaranjima engleskih gradova obično bi se dodalo kako RAF nanosi Nijemcima veliku štetu uništavajući njemački prometni sustav.²⁰ Novine su često uz domaće viđenje događaja stavljale izvještaje iz stranog tiska uključujući i njemačke da bi djelovale što vjerodostojnije.²¹ MOI je pokušavao izbjeći optužbe javnosti za državni utjecaj na tisak, što nije bilo lak zadatak s obzirom na to da su vlasnici mnogih utjecajnih novina bili istaknuti državnici poput lorda Beaverbrooka, ministra proizvodnje zrakoplova i prijašnjeg ministra informiranja. Novinski su članci imali velik utjecaj na javno mnijenje, a time i na vladu. Tako je odluku o pritvaranju stranaca Churchill donio navodno zbog pritiska javnosti i novinske kampanje.

3. 3. Radio

Čini se da je do početka rata velika većina stanovnika Njemačke i Britanije imala pristup ili posjedovala radiouređaj. Njemačka vlada je čak poticala proizvodnju jeftinih radioprijemnika (*Volksempfänger*) da bi povećala slušnost radija - još jednog masovnog medija propagande. Dotični radioprijemnici imali su ograničeni domet, tako da su se pomoću njih mogle slušati samo njemačke radiopostaje. Slušanje stranih radiopostaja bilo je zabranjeno i kažnjivo smrću. Hitler nije volio snimati svoje govore u studiju jer mu je bio važan kontakt s masom.²² Kao i za ostale medije propagande, unutar PROMI-ja djelovao je poseban odjel za radio koji je nadzirao cijeli njemački radiosustav. Načelnik tog odjela i jedan od najvećih obožavatelja Goebbelsa, Hans Fritzsche, smatrao je radio najjačim posrednikom između vlasti i građana. Novi njemački radio mogao je privući cijelu naciju tijekom prijenosa brojnih nacističkih svečanosti. Slušajući radio svi su sudjelovali u tim masovnim okupljanjima.

Tako je i Neville Chamberlain preko radija svojim sunarodnjacima objavio stupanje Britanije u rat.²³ Popularnost i brzina kojom je radio mogao prenositi vijesti učinila je BBC najutjecajnijim medijem u Britaniji.²⁴ Stoga i ne čudi što su MOI i ostali vladini uredi kontrolirali većinu BBC-jevih prijenosa. Gotovo su svi BBC-jevi izvještaji tijekom rata imali određen scenarij ili su čak bili unaprijed snimljeni.²⁵ Primjerice, Ministarstvo zrakoplovstva čak je poticalo BBC-jev način izvještavanja o ratu u stilu sportskih komentara.²⁶ Tijekom rata BBC je emitirao program na više stranih jezika. Čini se da su ti prijenosi budili nadu stanovnicima okupirane Europe i utjecali na osnaživanje pokreta otpora.²⁷ Churchill je svoju popularnost ratnog državnika

17 Smith, 2000, 39.

18 Smith 2000, 70.

19 Ibid. Dobar je primjer najpoznatija fotografija iz *Blitza* - snimka neoštećene kupole katedrale St. Paul usred ruševina nakon bombardiranja Londona 29. studenog 1940. koja je istog dana prikazana na naslovnici *Daily Maila*. MOI je nastojao usredotočiti građanstvo na budućnost u kojoj će uslijediti velika obnova.

20 Smith, 2000, 85.

21 Ibid.

22 Zeman, 1973, 49.

23 Childs, 1995, 37.

24 Smith, 2000, 47.

25 Ibid.

26 Smith, 2000, 62; Komentatori su izvještavali o okršajima RAF-a i Luftwaffe-a kao da su sportska natjecanja.

27 Sterling, 2004, 223.

dugovao djelomično svojim poznatim govorima prenošenim radijem.²⁸ Njegova obraćanja britanskoj naciji tijekom rata bila su vrlo česta, štoviše, prema podacima u *Encyclopedia of radio*, Churchill je tijekom svog mandata premijera održao čak 33 velika ratna govora putem radija. Čak je i za vrijeme ratne neaktivnosti, odnosno lažnog rata, Churchill ohrabrivao Britance iznoseći pretjerane brojeve o njemačkim gubicima podmornica.²⁹ Mnogi su njegovi suvremenici smatrali njegove govore naj snažnijim britanskim oružjem. Nakon predaje Francuske, 17. lipnja 1940., Churchill je održao svoj najpoznatiji govor: »...and they will say - this was our finest hour«³⁰, koji najavljuje početak rata na tlu Britanije.

3. 4. Film

Svakako najpoznatijom nacističkom režiserkom do današnjih dana smatra se Leni Riefenstahl. Njezina dva dokumentarna filma *Triumph des Willens (Trijumf volje)* i *Olympia*, smatraju se zloglasnim primjerima nacističke propagande. Ipak, danas je ova autorica donekle rehabilitirana i njezinim se djelima priznaje umjetnička vrijednost. Dok je *Trijumf volje* film koji prikazuje skup nacionalsocijalističke stranke u Nürnbergu 1934. godine očito mnogo više od samog dokumentarnog filma, isključivo propagandni karakter *Olympije* ostaje upitan. Revizionisti se pozivaju na tvrdnju režiserke da je film naručio Međunarodni olimpijski komitet (IOC) čija olimpijska povelja zabranjuje politički sadržaj i da je prvi dio filma uvelike posvećen crnom atletičaru Jesseju Owensu. Ipak, neporecivo je da se u filmu pojavljuju državni nacistički simboli i da se neki dijelovi filma mogu interpretirati kao elementi nacističke ideologije, npr. kult tijela. Također, zna se da su Olimpijske igre trebale poslužiti kao promocija snage njemačke države. Doduše, zanimljivo je da su njemačke vlasti tijekom igara nastojale prigušiti samu nacističku propagandu i djelatnosti kao što je antisemitizam.³¹

Samo manjina filmova proizvedena u Reichu pripadala je kategoriji otvorene propagande.³² Goebbels je mislio da novi njemački film primarno treba biti zabavan da bi skrenuo pozornost građana sa stvarnih problema. Tako su mnogi filmovi, osobito oni rađeni pred kraj rata, imitirali holivudski bajkoviti ugođaj. Iako oni ne sadržavaju nacističku ideologiju, ipak se etiketiraju kao propagandni, vjerojatno zbog vremena i svrhe zbog koje su nastali. Vlada je postupno otkupila sve njemačke filmske studije što je Goebbelsu omogućilo potpunu kontrolu nad filmom u Reichu.³³ Britanski film je za vrijeme rata doživio sličnu sudbinu. MOI je preuzeo kontrolu nad GPO Film Unit za potrebe produkcije službenih dokumentaraca.³⁴

Otvorena nacistička filmska propaganda očitovala se u dvije faze: prvu su obilježili filmovi pokretanja mase 1933., a drugu antisemitski, antibritanski i antisovjetski filmovi rađeni između 1939. i 1942.³⁵ Najbezobzirniji antisemitski filmovi su svakako *Jud Süß (Židov Süß)* iz 1940. godine i *Das ewige Jud (Lutajući Židov)* iz 1941. Veit Harlan, režiser *Židova Süssa*, poslije osuđen za zločin protiv čovječnosti, na suđenju se branio se na suđenju argumentom kako se Goebbels stalno uplitaio u snimanje filma. Povjesničar nacističke filmografije, Eric Rentschler, navodi da je njemačka vlast ovim igranim filmom zasnovanim na povijesnim događajima htjela »pripremiti njemačko stanovništvo za konačno rješenje židovskog problema: deportaciju i masovna ubojstva europskih Židova«. ³⁶ Dokumentarni film *Lutajući Židov*, koji je kroz nacističku ideologiju ³⁷ interpretirao život Židova u Europi, trebao je dodatno pojačati efekt mržnje koji je zadao *Židov Süß*. Prema izvještaju Službe sigurnosti o reakcijama publike na film, njemački građani su očito već bili prezasićeni antisemitskom propagandom te se uspostavilo da je film bio nepotreban, jer je *Židov Süß* već postigao željeni cilj.³⁸ Očito je da su se izričito nacistički filmovi za osnovu radnje koristili pričama izvučenim iz stvarnog života, ali radikalno interpretirane u korist vladajuće stranke.

Sudeći prema zapisniku parlamentarne diskusije o cenzuri i restrikciji slobode medija 7. studenog 1938., britanska je vlada u svojoj politici popuštanja cenzurirala sve filmske žurnale koji su svjedočili o širenju nacizma i fašizma u Europi.³⁹ Za vrijeme rata filmski žurnali obično nisu prikazivali ratne operacije, već su glorificirali suzdržanost i hrabrost britanskih

28 Sterling, 2004, 326. Budući da su njegovi govori prenošeni na više jezika, Churchill je bio popularan diljem svijeta. Erick Severeid, dopisnik CBS-a smatrao je da je Churchillov glas jednako prepoznatljivim Amerikancima kao i Britancima.

29 Ibid.

30 Ibid.

31 Zeman, 1973, 55.

32 Rentschler, 1996, 217.

33 Zeman, 1973, 46.

34 McFarlane, 2003, 457.

35 Rentschler, 1996, 217.

36 Ibid., 149. Prije 1945. godine film je prikazivan odredima SS-a uoči njihovih misija protiv Židova, a nakon rata film je korišten za antiizraelsku propagandu.

37 Marwich-Simpson, 1990, 123.; migracija Židova po Europi uspoređuje se s migracijom štakora.

38 Ibid.

39 Ibid.

vojnih i civilnih službi. Koristeći se uglavnom arhivskim snimkama, filmski žurnali su, primjerice, prikazivali mlade pilote kako neopterećeno krute vrijeme između bitki na tlu, pretvarajući ih u novu vrstu heroja-vitezova.⁴⁰ O pilotima lovca Spitfire godine 1942. snimljen je film *First of the few*, koji tematizira borbu pojedinca s bezumnom većinom bilo u vidu napora dizajnera R. J. Mitchela da ostvari svoj projekt ili u vidu borbe pilota RAF-a s brojčano nadmoćnim bombarderima Luftwaffe.⁴¹ Najznačajniji režiser ratnih dokumentaraca i igranih filmova, Humphrey Jennings, u svojim filmovima uzvisuje obične ljude i njihov doprinos ratu. Dokumentarni film *Fires were started* iz 1942. godine opisuje jedan dan i noć londonskih vatrogasaca - vrlo važne civilne službe tijekom bombardiranja. Filmovi *Down Guard* i *Britain Can Take it!* trebali su utjecati na moral cijele Britanije. Dokumentarac *Britain Can Take It!* trebao je smanjiti zamjerke provincije prema pozornosti koju je u medijima dobivao London te pod krinkom procjene jednog stranog dopisnika o izvanrednom herojstvu »malih ljudi« ohrabriti građanstvo da izdrži do kraja.⁴²

I njemački i britanski filmovi iskorištavali su učinak filmske slike na gledatelje kao privida stvarnosti. Pri tom su se često miješale granice dokumentarnog filma i fikcije.

4. Vanjska propaganda

4. 1. Britanska kampanja za uvlačenje SAD-a u rat

Nakon evakuacije iz Dunkerquea gdje je uništena velika količina britanskog oružja i opreme, vlada je zaključila da je za nastavak rata nužna pomoć SAD-a i njezin ulazak u rat kao jednakopravnog saveznika.⁴³ Churchillov govor iz veljače 1940. godine *Give us tools and we will finish the job* bio je usmjeren na SAD, ali ne samo na njihovu materijalnu pomoć.⁴⁴

S obzirom na jaku američku struju protivljenja intervenciji SAD-a u Europi, Britanci su još jednom posegnuli za metodama iz Velikog rata - za propagandom, samo ovaj put suptilnijom. Pri tom su iskorištavali američke dopisnike, servirajući im ciljane informacije, primjerice ratne fotografije sablažnjive za domaću javnost.⁴⁵ Znajući za sklonost Amerikanaca filmu, Britanci su počeli snimati posebne filmove namijenjene američkom tržištu, primjerice *Foreign Correspondent* Alfreda Hitchcocka i *That Hamilton Woman* Alexandra Korde. Poznati dokumentarni film *London Can Take It!* iz 1940. godine, redatelja Harryja Watta i Humphreyja Jenningsa, zaseban je slučaj. Raden je kao izvještaj američkog dopisnika Quentina Reynoldsa o jednoj noći u londonskom *Blitzu* i naglašava važnost Britanije u obrani svjetske demokracije.⁴⁶ Isti je film kasnije malo prerađen i pod drugim naslovom - *Britain Can Take It!* - prikazan britanskoj publici.

Svi ovi potezi imali su za cilj izazvati simpatije Amerikanaca prema Velikoj Britaniji i pojačati već postojeću netrpeljivost prema nacizmu.

4. 2. Signal

Još prije početka rata, Goebbelsovo je ministarstvo radilo na vanjskim promidžbenim djelatnostima s dva cilja: pridobivanje folksdojčera i promocija Reicha. Zbog svojih antisemitskih stavova ta se prijeratna propaganda nije pokazala uspješnom u Europi. Prema riječima njemačkog diplomata u Londonu, Freiherra von Rheinbalena, Hitlerov plan za pridobivanje engleske javnosti putem novinskih članaka nije uspio jer »engleski tisak odbija sve što izgleda kao *propaganda*«.⁴⁷ Goebbels očito nije bio dovoljno fleksibilan da bi uzeo u obzir drugačiji mentalitet Engleza.

Wehrmacht je od 1940. do 1945. godine pod nadzorom PROMI-ja izdavao ilustrirani dvotjednik *Signal* na dvadeset jezika, koji je i sam časopis *Life* proglasio tadašnjim vodećim časopisom u Europi. Zadaća *Signala* bila je »indoktrinirati stanovnike osvojenih i obližnjih neutralnih zemalja i prikazati Njemačku kao velikog dobročinitelja europskih naroda i civilizacije«.⁴⁸ Shvativši prijašnje pogreške *Signal* nikada nije sadržavao očitu antisemitsku ili antislavensku propagandu, primjerice, Britanci se opisuju kao plemenit narod, ali se izričito napada rasna raznolikost stanovništva SAD-a. Vrhunac naklade *Signal* je postigao 1943. godine s dva i pola milijuna primjeraka. Tijekom cijelog rata, bez obzira na nestašice za ovaj najvažniji časopis Reicha, upotrebljavan je papir najbolje kvalitete, najbolja oprema pa čak i fotografije u boji. *Signal*

40 Smith, 2000, 65.

41 Ibid.

42 Marwick-Simpson, 1990, 129: "The people's Army of volunteers is ready. They are the ones who are really fighting this war."

43 Smith, 2000, 53.

44 Cull, 1995, 1.

45 Ibid.

46 Marwick-Simpson, 1990, 130: "But they would rather stand up and face death than kneel down and face the kind of existence the conqueror would impose on them. They are guarding the frontiers of freedom."

47 Zeman, 1973, 141.

48 *Signal*, 1976. [s. n.].

je glorificirao pobjede Wehrmachta, a kada bi one izostale, slavili bi se stari uspjesi. Pri kraju rata, vijesti s bojišnice sve bi češće zamjenjivale vijesti iz društvenog života; tračevi, moda, sportska postignuća i sl.

4. 3. Lord Haw-Haw

Britanski prebjež William Joyce proslavio se kao komentator za Radio Hamburg. U ulozi Lorda Haw-Haw (kako su ga prozvale britanske novine), Joyce je prema Goebbelsovu scenariju prenosio otvorenu nacističku propagandu Britancima. Njegove su emisije dobile na važnosti tek nakon pada Francuske, kada su se Hitlerove prijetnje o invaziji činile itekako realnim. Joyceova obaviještenost o trenutnim događanjima u Britaniji dala je njegovim propagandnim glasinama dovoljnu težinu.⁴⁹ BBC nije mogao ignorirati ovakav način nacističke propagande. MOI i BBC-jeva služba za praćenje slušanosti su otkrili kako mnogi Britanci smatraju Radio Hamburg jednako zanimljivim kao i BBC i da 30 % građana redovito sluša alternativne vijesti Radio Hamburga.⁵⁰ Emitiranja Lorda Haw-Hawa uvelike su utjecala na britansku politiku obavještavanja građana o tijeku rata. Kako bi ublažili utjecaj njemačke propagande, MOI je počeo smanjivati cenzuru vijesti.⁵¹ Tako su britanska službena državna glasila, za razliku od njemačkih, prenosila većinom točne obavijesti.

4. 4. Crna propaganda

Suočena s brojčano i oružjem nadmoćnijim neprijateljem, Britanija se vratila »tajnom« oružju iz prethodnog rata - **crnoj propagandi**. Ovaj pojam podrazumijeva propagandu koja skriva pravi izvor, pretvarajući se da je proizvod iste strane (kojoj je i namijenjena), ali zapravo potječe od druge (neprijateljske) strane. Crna propaganda obično je sadržavala krivotvorene ili izmijenjene informacije druge strane. Britanske vlasti su 1941. godine osnovale posebnu jedinicu PWE (Political Warfare Executive) načinjenu od profesionalnih novinara i političkih intelektualaca koja se bavila crnom propagandom. Zadatak te jedinice bio je širiti različite lažne glasine radi obeshrabrivanja, dezinformiranja i onemogućavanja neprijatelja, koristeći se pritom radijem, neutralnim novinama, letcima bacanima iz zraka i tajnim agentima.

Glavni tvorac britanske crne propagande bio je Sefton Delmer, Britanac rođen u Berlinu. U međuratnom razdoblju radio je u Berlinu kao dopisnik *Daily Expressa* i upoznao je mnoge čelne naciste, uključujući i samog Hitlera. Njegov prvi važniji pothvat bila je radiopostaja *Gustav Seigfeld Eins*. Izdajući se za ilegalnu njemačku radiopostaju, Delmer je s pomoću lika Der Chefa, nezadovoljnog patriotskog oficira, poticao netrpeljivost prema nacističkoj politici i vođenju rata.⁵² Delmer je 1943. godine pokrenuo još jednu crnu radiopostaju *Atlantiksender* namijenjenu njemačkoj mornarici, osobito podmorničarima. U nastojanju da program *Atlantiksendera* zvuči što autentičnije, orkestar Britanske kraljevske mornarice izvodio je čak pravu njemačku vojnu glazbu. Program je trebao demotivirati njemačke mornare raznim glasinama, primjerice da zarobljeni Nijemci u Americi dobro zarađuju.⁵³ Zapravo, na obje su strane ratni zarobljenici radili na crnoj propagandi za svoje neprijatelje.⁵⁴ Na kraju su Britanci otišli tako daleko da su preuzimali frekvencije pravih njemačkih radiopostaja pridonoseći kaotičnosti Njemačke pred kraj rata. U tome im je pomogla *Aspidistra* - najjači prijenosnik radiosignala na svijetu koji su Britanci dobili od Amerikanaca. Zanimljivo je da su mnogi njemački oficiri, ali i građani krajem rata tražili pouzdane informacije baš na britanskim crnim postajama umjesto na vlastitim, njemačkim.

Naravno, i Nijemci su imali svoje crne radiopostaje, namijenjene uglavnom britanskom i američkom slušateljstvu poput *The New British Broadcasting Service*, *Workers Challenge*, *Radio Caledonia*, za koje je scenarije pisao William Joyce. S obzirom na to da u Velikoj Britaniji slušanje radija nije bilo ograničeno, BBC se za slušanost morao boriti s njemačkim crnim radiopostajama. Čini se da je najviše uspjeha imala naizgled komunistička radiopostaja u Francuskoj, koja je pozivala francuske građane na pasivnost i predaju Nijemcima tijekom bitke za Francusku, šireći pritom paniku i dezinformacije. Nekoliko dana nakon predaje Francuske, njemačke tajne postaje su prekinule s radom jer su postigle cilj.⁵⁵ Osim radioprograma mogle su se krivotvoriti novine, letci, poštanske marke, sve do priručnika za izbjegavanje radne ili vojne obveze. Njemački izbjeglica Ellic Howe, glavni krivotvoritelj za PWE, »proizveo« je mnoge predmete naizgled izvorno njemačke koji su sadržavali antinjemačku propagandu, najčešće upute za simuliranje bolesti,⁵⁶ koji su često

49 Joyce je "razotkrivao" laži britanske vlade, njezine krive poteze i početničke greške.

50 Smith, 2000, 47.

51 Ibid.

52 <<http://libraryautomation.com/nymas/radiopropaper.htm>> (10. 7. 2005).

53 Ibid.

54 Ratni zarobljenici su kao izvorni govornici najčešće bili radiokomentatori ili su bili kao izvor informacija.

55 <<http://libraryautomation.com/nymas/radiopropaper.htm>> (10. 7. 2005).

56 Upute bi uklopili u sportske priručnike za oficire, rizle za cigarete ili izmišljene priručnike, primjerice, liječnički savjetnik *Krankheit rettet* pa sve do kompleta s priborom za glumljenje bolesti. Također su se radile upute i kompleti za bijeg iz Wehrmachta u slobodno ili neutralno područje.

prelazili granice bizarnosti i parodije. Nijemci uglavnom nisu mogli spriječiti ovakvu britansku propagandu, a i sami su koristili slične mjere, ali u zaostatku za Britancima. Goebbels je često samo prevodio britanska propagandna sredstva i »vraćao ih natrag«. Krajem rata u posljednjem pokušaju zastrašivanja, rakete V1 Britancima su prenosile letke o njihovom sigurnom porazu.

Nažalost, istraživanja o učinkovitosti crne propagande nikada nisu provedena. Nakon završetka rata, rad službi koje su se njome bavile obustavljen je, a mnogi dokumenti uništeni. Neki povjesničari crnu propagandu smatraju nebitnom, dok joj drugi pripisuju velike uspjehe. Stoga možemo samo nagađati o stvarnoj ulozi crne propagande.

5. Zaključak

Očito je da su postojale mnoge sličnosti ali i razlike u ratnoj propagandi na obje strane. Neosporno je da su obje države provodile određeni stupanj kontrole medija tijekom rata za što su se brinule zasebne državne službe. Važno je naglasiti kako su nacisti već od preuzimanja vlasti 1933. godine u Njemačkoj pokrenuli propagandni aparat koji je bio sveobuhvatniji i pripremljeniji od britanskog. Propaganda je također imala značajno mjesto u nacističkoj djelatnosti. Kao političko sredstvo često su je javno spominjali i Hitler i Goebbels. S druge strane Britanci su u Velikom ratu nadasve uspješno primjenjivali bezobzirne propagandne tehnike koje Hitler hvali u svom manifestu *Mein Kampf* te kasnije kopira neke obrasce iz britanskog i američkog iskustva kao što su demonizacija neprijatelja i snažna cenzura. Ipak, britanska je ratna propaganda u Drugom svjetskom ratu promijenila značaj postavši umjerenija odnosno prikriivena, a time i učinkovitija.

Mislim da su međusobne razlike u propagandi najviše proizlazile iz drugačijih mentaliteta tih dvaju naroda i, naravno, različitih društvenopolitičkih čimbenika. Britanija je iz Prvog svjetskog rata izišla kao pobjednik s teritorijem većim nego ikad prije. Također, Britanci su već stoljećima živjeli pod jednim državnim sustavom u jednoj državi. Suprotno Britaniji, poražena Njemačka mnogo je izgubila te je prevladavalo opće nezadovoljstvo. Kao što su neriješeni problemi i sukobi iz Prvog svjetskog rata eskalirali u Drugom svjetskom ratu, tako postoji povezanost i u propagandnim djelatnostima u oba rata. Britanija se ponovno našla u situaciji da mora SAD uključiti u rat. Ovog puta taj se zadatak pokazao težim zbog većeg protivljenja antiintervencionista te je Britanija morala upotrijebiti suptilnije i prikriivenije metode. Stoga su Britanci prednjačili u crnoj propagandi i psihološkom ratovanju dok su Nijemci razvili otvorenu bijelu propagandu.

Važnu ulogu u ratnoj propagandi Drugog svjetskog rata odigrali su masovni mediji: plakati, tisak, film, radio i tehnike koje su se razvile u međuratnom razdoblju kao što su reklamiranje i ispitivanje tržišta. Tehnološki razvoj masovnih medija osigurao je brz protok informacija, ali i manipulaciju njima. Obje strane upotrebljavale iste medije, kako kod kuće, tako i u inozemstvu. Danas je upotreba masovnih medija radi političke ili ideološke propagande prilično raširena pojava. Nekoć su novi mediji poput radija i filma služiti ponajprije masovnoj zabavi. Goebbels je uočio da zabava i spektakl mogu poslužiti kao instrument prenošenja ideologije. Nacisti su to najbolje iskoristili u filmovima. Iako mnogi filmovi proizvedeni u nacističkoj Njemačkoj zapravo nemaju ideološki sadržaj zbog konteksta vremena u kojem su nastali, etiketiraju se kao propagandni filmovi. Danas ti isti propagandni materijali (osobito vizualna propaganda) nemaju isti utjecaj na promatrača kao некоć jer su jasno obilježeni kao propaganda i okolnosti su drugačije. Očito, osim o sadržaju, propaganda ovisi o percepciji odnosno interpretaciji i kontekstu. Film i fotografija često dovode u zabludu gledatelja time što ostavljaju privid svjedočenja stvarnosti. Čak i kod medija koji slove za dokumentarne, interpretacija stvarnosti uvijek je subjektivna, a svaki promatrač može shvatiti određeni sadržaj na različite načine. Često mislimo da su ovakvi slučajevi ratne propagande stvar prošlosti, te da smo imuni na pokušaje državne manipulacije informacija, ali brojni skandali, primjerice oni iz Zaljevskog rata ili rata u Iraku, dokazuju suprotno.

Izvori i literatura

I.

Hitler, Adolf. *Mein Kampf*. Prevela s engleskog Zdenka Bašković. Zagreb: Croatia projekt, 1999.

»German Propaganda Archive at Calvin College«. <<http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa>> (10. 7. 2005).

The speeches of Winston Churchill. Ed. David Cannadine. London: Penguin Books, 1989.

War, Peace and social change: Europe 1900–1955. Documents 2: 1925–1959. Ed. Marwick Arthur i Simpson Wendy. Bristol: Open University Press, 1990.

II.

Childs, David. *Britain since 1939 Progress and decline*. London: Macmillian Press, 1995.

Delmer, Sefton. »Black propaganda- the world war 2 top secret British psychological warfare operation«. <<http://www.seftondelmer.co.uk>> (24. 6. 2005).

Hollis, Richard. *Graphic design: A concise History*. London: Thames and Hudson, 1997.

Murray, Edelman. *Konstrukcija političkog spektakla*. Zagreb: Politička kultura, 2003.

Rentschler, Eric. *The Ministry of Illusion- Nazi Cinema and Its Afterlife*. Cambridge (Massachusetts); London: Harvard University Press, 1996.

Richards, Lee. »Black Propaganda: Clandestine Psychological Warfare of World War II«. (izvadak). <<http://www.psywar.org/malingering.php>> (11. 7. 2005).

Riefenstahl, Leni. Olympia: *Dokumentation zum Olympia Film*. Köln: Taschen, 2002.

Rowen, Robert. »Gray and Black Radio Propaganda against Nazi Germany«. <<http://libraryautomation.com/nymas/radioproppaper.htm>> (10. 7. 2005).

Smith, Malcolm. *Britain and 1940: History, Myth and Popular Memory*. London: Routledge, 2002.

Šiber, Ivan. *Politička propaganda i politički marketing*. Zagreb: Alinea, 1992.

Thamer, Hans-Ulrich. »The Orchestration of the National Community. The Nuremberg Party Rallies of the NSDAP«. *Fascism and Theatre Comperative studies on the aesthetics and politics of performance in Europe, 1925-1945*. Ed. Berghaus Günther. Providence: Beghahn Books, 1996, 172–190.

Zeman, Zbynek A. B. *Nazi Propaganda*. London: Oxford University Press, 1973.

»British Broadcasting Corporation: BBC World Service«. *Encyclopedia of Radio*. Ed. Christopher H. Sterling. New York: Fitzroy Dearborn, 2004, 222–227.

»History of propaganda«. <<http://www.world-war-2.info/propaganda>> (24. 6. 2005).

»Home Front- the art of war«. *The National Archives – Records of the UK government from Domesday to the present*. <http://www.nationalarchives.gov.uk/theartofwar/prop/home_front> (17. 6. 2005).

»Jennings Humphrey«. *The Encyclopedia of British film*. Ed. McFarlane Brian., London: Methuen, 2003. 346.

Signal: Hitler's war time picture. Ed. S.L Mayer. London: Bison Publishing Company, 1977.

The power of the poster. Ed. Timmers, Margaret. London: V&A Publications, 1998.

»War Propaganda Bureau«. <<http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/FWWwpb.htm>> (10. 7. 2005).

Comparison of state propaganda in Germany and Great Britain during the World War II Summary

This paper compares and questions the role of state propaganda between two opposing forces: Nazi Germany and democratic Great Britain during World War II. The authors intention is to offer a different view of the aforementioned matter and to break certain stereotypes as to propaganda and mass media.

The focus of the paper lies in state use of mass media (posters, radio, newspapers, film) as the tool for dissemination of propaganda messages, targeting home population or the enemy. Both sides invested a lot of effort into the organization and implementation of war propaganda, displaying immense creativity. While notorious Goebbels Ministry for popular enlightenment and propaganda (PROMI) enforced strict control of all media in the country, their British rival Ministry of Information (Moi) adopted less rigid and more adaptable measures for media control.

Key words: mass media, propaganda, world war II, nazism, state control.

Filip Škiljan
magistar povijesti

Stradanje Srba u Jasenovcu u Drugom svjetskom ratu

Do godine 2001. o koncentracijskom logoru Jasenovac napisano je 1106 knjiga, 1482 memoarska zapisa i studijska članka i 108 zbirki dokumenata. Ipak, o mjestu Jasenovac i tragediji koja ga je pogodila tijekom Drugog svjetskog rata gotovo nitko nije pisao. Problem koji se javlja kod istraživanja žrtava rata i poraća u mikroregionalnoj povijesti predstavlja netočnost kojom su bilježene žrtve nakon Drugog svjetskog rata. Stoga velik broj popisa sadržava kriva imena rodnih mjesta stradalnika, pogrešna imena ljudi koji su stradali (ili nisu stradali), netočna mjesta i načine stradavanja. Kod takvih netočnih informacija često i vjerodostojnost zbivanja koja su se dogodila u određenom vremenu postaje upitna. Do današnjih dana broj žrtava logora Jasenovac nije poznat, a također je nesiguran i onaj mnogo manji broj, broj stradalih Jasenovčana za vrijeme Drugog svjetskog rata. Izvori i literatura koji se bave tematikom stradavanja Jasenovčana za vrijeme Drugog svjetskog rata ostali su do danas uglavnom na razini priča mještana. Tek pojedini dokumenti iz arhivskih fondova u Hrvatskom državnom arhivu upućuju na to da je moguće i dublje istraživanje stradanja ovog naselja u godini 1942. I ti dokumenti uglavnom pripadaju fondu Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina, gdje se nalaze iskazi pojedinaca koji su preživjeli Drugi svjetski rat i dali svoje viđenje događaja. Od izuzetne je vrijednosti iskaz Ljube Miloša, ustaškog zapovjednika logora Jasenovac, koji je pred jugoslavenskim vlastima ispisao preko stotinu stranica »O radu ureda III Ustaške obrane«, u kojemu donosi na nekoliko mjesta podatke i o samome mjestu Jasenovac, tj. o odvođenju stanovnika Jasenovca u logore radi osiguranja područja od mogućih diverzija. Nekoliko dokumenata iz fonda Velike župe Livac-Zapolje također nam osvijetljavaju događaje u Jasenovcu u prvom razdoblju ustaške vlasti (1941/42). Dokumenti se uglavnom odnose na demografske podatke u tim godinama te su nam stoga izuzetno vrijedni.

Osim izvorne građe postoji i određena, u većem dijelu tendenciozna, literatura. Knjiga *Večan pomen – Jasenovac mjesto natopljeno krvlju nevinih* donosi izvorne dokumente. Iskazi preživjelih mještana Jasenovca daju određenu sliku situacije neposredno prije odlaska Srba iz Jasenovca. Vrijednost ovdje objavljenih dokumenata jest u tome što su nastali neposredno nakon događaja koji opisuju, pa su sjećanja svježija i zasigurno realnija. Trivunčićeva *Jasenovačka drama* jedina je dosad objavljena monografija o samome mjestu Jasenovac. Autor se nije zadržao samo na događajima iz vremena Drugog svjetskog rata, nego je također dao presjek zbivanja od osnutka Jasenovca. Ipak, birajući sjećanja preživjelih Jasenovčana, odabrao je uglavnom sjećanja Srba, dok pripovijedanje jedine Hrvatice sadržava notu osjećanja grižnje savjesti iako ona ni na koji način nije sudjelovala u ustaškom pokretu. U popisu žrtava koji je dan na kraju knjige ne nalazi se većina žrtava Hrvata, stanovnika Jasenovca koji su stradali u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, a i među žrtvama Srba na više se mjesta ponavljaju imena istih osoba ili osoba koje uopće nisu stradale. Greške koje je Trivunčić namjerno ili nenamjerno učinio, pokušala su ispraviti dvojica istraživača, Alojz Buljan (ekonomist) i Franjo Horvat (povjesničar umjetnosti), koji su istražili žrtve Drugog svjetskog rata i poraća na prostoru Jasenovca, Lipovljana i Novske. U njihovoj izuzetno vrijednoj knjizi, koja je uvelike rasvijetlila stradanja stanovnika bivše općine Novska u godinama Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njega, ispravljene su i one greške koje su bile počinjene još 1964., kada je izašao popis Saveznog zavoda za statistiku Jugoslavije na koji su se oslanjali svi idući popisi. Autori su obišli sve matične urede, pregledali sve matične knjige rođenih i umrlih i provjeravali rezultate svojih istraživanja na terenu, te su na taj način došli do velikih razlika u broju žrtava iz pojedinih sela. Kad bi se ovakva demografska istraživanja obavila na području svih općina, istini o žrtvama Drugog svjetskog rata bili bismo znatno bliži nego što smo danas. Uz imena žrtava i uz navođenje načina njihove smrti, autori su donijeli i kratak pregled povijesti naselja.

Mjesto Jasenovac smješteno je na lijevoj obali Save, na mjestu gdje rijeka Una utječe u Savu. Do Drugog svjetskog rata to je bilo napredno i razvijeno selo. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine (posljednjem napravljenom prije Drugog svjetskog rata) ovo je naselje imalo 2278 stanovnika. Po nacionalnoj strukturi njih su 1540 bili Hrvati, 1311 Srbi, 5 Židovi, 2 Nijemci, 2 Muslimani i 1 Mađar.¹ Jasenovac je 1940. godine imao sedam mješovitih brakova, a iste je godine formirana i kršćanska adventistička crkva. Stanovništvo se pretežno bavilo stočarstvom i zemljoradnjom, ali su i trgovina i industrija također bile razvijene. Nakon Prvog svjetskog rata u mjestu je podignuta ciglana, koju su osnovali Ozren Bačić i Ludvik Walter i u kojoj su za vrijeme Drugog svjetskog rata ustaše osnovali koncentracijski logor. Jasenovac je prije rata imao 56 prijavljenih obrta: najviše je bilo gostioničara, trgovaca, krojača, opančara, pekara, mlinara, stolara

1 A-745:JSV 150, Zabilježbe o Jasenovcu 1941/42, 1, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2.

i kolara. Imao je dva hotela: Halwachs i Lav. U Jasenovcu je bilo 188 zaposlenih radnika, 21 željezničar i 27 zaposlenih u našičkoj Pretovarnoj zadruzi (pristanište i luka na Savi). Mjesto je imalo dva liječnika, jednog ljekarnika i dvije babice. Djelovali su »Seljačko kolo« i »Seljačka sloga«, a Hrvati su imali i pjevačko društvo »Svačić«. Srbi su osnovali »Srpsku ratarsku omladinu«. Postojala su dva nogometna kluba (»Balkan« i »Tomislav«), dvije škole (srpska i hrvatska), a od godine 1881. postojalo je i Dobrovoljno vatrogasno društvo.² U Jasenovcu su prije Drugog svjetskog rata postojale sve političke stranke (HSS, SDK, Radikalna stranka, frankovci i KPJ).³

Dana 10. travnja 1941. proglašena je Nezavisna Država Hrvatska. U Jasenovcu taj dan nije vladalo oduševljenje. »Jasenovčani Hrvati nisu uopće simpatizirali niti ustaški pokret niti Pavelića. Njihov mentalitet je bio Radićev – republikanski.«⁴ Već nekoliko dana nakon njezina uspostavljanja, u Jasenovcu je počeo teror nad lokalnim srpskim stanovništvom. O tom svjedoči iskaz pravoslavnog svećenika iz Jasenovca, Lazara Radovanovića, koji je dao u Beogradu 21. srpnja 1941. pošto je pobjegao iz NDH u Srbiju.⁵ On se sjeća kako je 14. travnja 1941. želio provesti »tradicionalnu liturgiju kroz mjesto« te je za to tražio dopuštenje od predstavnika vlasti, mjesnog Ustaškog tabora. Tabornik se, očigledno, nije usudio samostalno dati odobrenje te je upitao za dozvolu Ustaški stožer. Pravoslavni svećenik nije imao vremena čekati na odgovor te je određenog dana započeo svetu liturgiju. Crkvenom je tutoru zapovjedio da pričeka na odgovor od Ustaškog stožera i da mu ga tijekom službe prenese. U crkvu je usred liturgije upao naoružani ustaški tabornik i naredio da se liturgija i procesija ne smiju obaviti »uslijed viših razloga«.⁶ Nakon tog događaja, kao što je bio običaj u svim mjestima gdje je bilo Srba u NDH, počelo je zastrašivanje pojedinih uglednijih pravoslavaca. Tako su od spomenutog pravoslavnog svećenika, 25. travnja 1941. oko 22 sata, četvorica ustaša zatražili da otvori prozor. Ustaše su sumnjali da paroh skriva nekoga u kući pa su ga tražili da ih pusti unutra. Budući da nije ništa skrivio, pustio je ustaše u kuću, a oni su mu zabranili da vodi bilo kakve »važne razgovore«, kao na primjer o »propaloj Jugoslaviji«.⁷ Od toga dana jasenovački paroh više nije imao mira. Već nakon dva dana ustaše su ponovo upali u njegovu kuću i tražili ga da im preda oružje koje nije imao. Potom su zatražili da preda dvije slike: Prodor na Dobrom Polju i Povlačenje kroz Albaniju, a koliko se čini, i ikonu svetog Četverodnevno Isusa. No, Nijemci ustašama nisu dozvolili da uzmu parohu ovaj sakralni predmet. Ipak, »odnosi među ljudima kao i među omladinom bili su isti. Raspravljalo se je o situaciji kao i prije, i to bez posljedica...«⁸ Uskoro je uveden i policijski sat, koji se sve strože primjenjivan. Hrvati u Jasenovcu nisu prigrlili ustaški pokret. Ipak, »ustaše su se regrutirali iz raslojenog HSS-a, a dijelom i iz banovinskog upravnog aparata«.⁹ Većina bivših pripadnika HSS-a slala je svoje sinove u domobransku vojsku, a tek je nekolicina njih postala ustašama. Istaknuti vođa Hrvatske seljačke zaštite iz sela Uštica, Nikola Vidaković – Bradonja, postao je ustaški tabornik. Uz njega su bili i sitni pisari iz jasenovačke općine i neki istaknutiji članovi HSS-a. Nekoliko jasenovačana poginulo je na staljingradskom frontu kao legionari.

U lipnju 1941. godine ustaše su tražili i od ostalih Srba u mjestu Jasenovac da predaju oružje. I nakon što je sve oružje predano, ustaše su i dalje od pravoslavaca tražili oružje, ne vjerujući da ga oni više nemaju. Neke od Srba su zatim zatvorili i tražili otkupninu za njihovo puštanje. Nakon toga su svi Srbi iz Jasenovca odvedeni na prisilni rad na četrnaest dana. Tada su popravljali put koji je išao po savskom nasipu.¹⁰ Zbog takve situacije, 13. lipnja 1941., četrdesetak jasenovačkih Srba pobjeglo je iz NDH u Srbiju.¹¹ Među njima je bio i paroh Lazar Radovanović. Paroh Radovanović bio je svjestan što ga čeka ako ostane u NDH, jer su, kako sam navodi, »ubistva otpočela 2. juna«¹² (1941., op. F. Š.). Tada je ubijen »sekretar naše crkvene opštine, inače ugledan građanin i bivši dugogodišnji općinski beležnik – moj kršteni kum Kelić Lazar, sa sedamdesetdvo godišnjim Grujić Đurom, također viđenijim mještanom, i još

2 Podaci su preuzeti iz Buljan i Horvat, 2005, 484.

3 A-745:JSV 150, Zabilježbe o Jasenovcu 1941/42, 3, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2

4 A-745:JSV 150, Zabilježbe o Jasenovcu 1941/42, 21, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2.

5 *Večan pomen*, 1990, 75-79.

6 *Ibid.*, 76.

7 *Ibid.*

8 A-745:JSV 150, Zabilježbe o Jasenovcu 1941/42, 22, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2.

9 *Ibid.*

10 O tome vidi u: Trivunčić, 1985, 35; *Večan pomen*, Beograd, 1990, 84.

11 *Večan pomen*, 1990, 78. Razlog bijegu bilo je saznanje o neposrednoj opasnosti od uhićenja i od likvidacije. Podatak o planiranom uhićenju dobila je Jelka Kalember, majka Relje Kalembera, od majke Nikole Katušića koji je postao ustaša zbog siromaštva. On je čuo u ustaškom taboru za odluku o uhićenju i poslao je svoju majku da obavijesti o tome majku svoga školskog kolege Kalembera. Relja je poruku prenio drugima, pa su uglavnom najbogatiji i najmlađi ljudi pobjegli preko granice (A-745:JSV 150, Zabilježbe o Jasenovcu 1941/42, 27, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2.).

12 *Večan pomen*, 1990, 78, 84.

trojicom viđenijih ljudi«. ¹³ Tih ubojstava sjećaju se i ostali Jasenovčani. Njihove su obitelji sljedeći dan donijele hranu u zatvor, a općinski načelnik Nikola Vidaković ¹⁴ izjavio im je da su Nijemci zatvorenike preuzeli i odveli u Njemačku. Navodno su ubijeni bili bačeni u Savu, a njihove obitelji, iako su znale da su mrtvi, nisu smjele nositi crninu.

U to vrijeme je na mržnju prema pravoslavlju ukazivala i činjenica da je nedovršena pravoslavna crkva u Novskoj razrušena do temelja te da je materijal s crkve podijeljen Hrvatima za gradnju njihovih kuća. Slično će se dogoditi i s crkvom u Jasenovcu. Zbog straha od ustaškog terora, pojedini parohljani predavali su molbe za prijelaz na katoličku vjeru. Mnogo je molbi bilo odobreno, ali bez obzira na to velik je broj pravoslavnih Srba iz Jasenovca i okolnih mjesta stradao u Drugom svjetskom ratu. Pravoslavni svećenik iz sela Uštica kod Jasenovca sjeća se da se »bilo čulo, da će one koji ne budu primili rimokatoličku vjeru progoniti iz sela« ¹⁵. Do jeseni 1941. godine svi Srbi »iz Jasenovačke opštine, da bi spasili svoje živote, prešli su na rimokatoličku veru«. Prema zapisniku u Komesarijatu za izbjeglice u Beogradu, skupina Srba iz Jasenovca dala je izjavu 1. srpnja 1942. da su se »na rimokatolički Božić (krajem 1941.) morali čisto obući i ići u rimokatoličku crkvu« ¹⁶, a pravoslavni Božić nisu smjeli slaviti. Ustaše i domaći rimokatolici kontrolirali su ih slave li rimokatoličke svece. Dana 7. srpnja 1941. ustaše su zapalili ikonostas, knjige i drugu opremu pravoslavne crkve u Jasenovcu. ¹⁷ U jesen 1941. razrušene su sve pravoslavne crkve u okolici (Jasenovac, Uštica, Hrvatska Dubica, Rajič, Paklenica, Gradina, Okučani, Bogičevci, Smrtić, Nova Gradiška i Novska). ¹⁸ Do listopada 1941. od 2787 pripadnika »grčkoistočne vjere« samo ih je 13 prešlo na rimokatoličku. Ustaše su se nadali da će i ostali uskoro prijeći »na vjeru otaca«. »Ostali se i dalje prijavljuju za prelaz i smatra se, da će ih većina u najskorije vrijeme prijeći na Rimokatoličku (!) vjeru.« ¹⁹ Mlađi su komunisti upozoravali seljake na opasnost, no bez uspjeha, jer su stariji vjerovali »da je seljak seljak i svaki ga režim treba pa i ustaški«. ²⁰ Mlađi su ipak počeli bježati u partizane.

Sredinom srpnja 1941. godine izabrano je mjesto za logor u blizini Jasenovca, na lijevoj obali rijeke Save. ²¹ Jedan od razloga za izbor Jasenovca kao mjesta pogodnog za logor bilo je isušivanje Lonjskog polja. Prvi zatočnici bili su dopremani u logore Krapje i Bročice. Krapje je naselje udaljeno oko 12 kilometara od Jasenovca u smjeru Siska, a Bročice se nalaze oko dva kilometra sjeverno od Jasenovca prema Novskoj. Logori koji su ondje osnovani funkcionirali su između kolovoza i studenog 1941. godine, a tada su ta dva logora fuzionirana u jedan: logor III Ciglana u Jasenovcu. Taj je logor bio osnovan na industrijskom postrojenju Ozrena Bačića ²² koji je pobjegao u Srbiju. Postrojenje je obuhvaćalo tvornicu lanaca, pilanu, mlin i ciglanu, a uz to je imalo potpunu infrastrukturu. Logori u Bročicama i Krapju bili su ukinuti zato što su se zbog jesenskih kiša našli pod vodom i logoraši više nisu mogli obavljati poslove na gradnji nasipa. Prilikom seljenja ta dva logora veći dio logoraša je pobijen. U vrijeme postavljanja baraka i krčenja šume na prostoru zvanom Krndija (logor Bročice), Srbi iz mjesta Jasenovac vukli su drvenu građu i tako se upoznavali s prvim prispjelim logorašima. Živko Trivunčić sjeća se kako je »nekoliciinu logoraša Židova upoznao na raboti« ²³. »Nekima sam činio sitne usluge. Odnosio sam krišom na poštu u Jasenovac pisma za njihove porodice ili prijatelje. Sam sam svaki dan na rabotu nosio jesti, uvijek više, kako bih nešto dobacio i logorašima.« ²⁴

Nakon podizanja logora III Ciglana, mjesto Jasenovac je postalo znatno bliže logoru. Olga Prpić iz Jasenovca sjeća se da su »uz Ciglanu hrvatske vlasti podigle još nekoliko baraka i sav prostor ogradile s bodljikavom žicom« ²⁵. Tada je i čitav

13 Ibid., 78. Radi se o Milanu Drači, Jovi Rašincu i Đurici Čukalcu. Đurica Čukalac i Milan Drača navodno su ostali tom prilikom živi "jer su par djelića sekunde prije strijeljanja pali u rijeku Savu i prebjegli u Bosnu gdje je Milan Drača kao partizan 1942. poginuo na Grmeču, a Đurica Čukalac se vratio u Jasenovac gdje se skrivao do 8. svibnja 1942. kada ga je Petar Katušić zvan 'Pećica' prokazao i isti je Čukalac u zatvoru izvršio samoubojstvo" (A-745:JSV 150, Zabilježske o Jasenovcu 1941/42, 25, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2.).

14 Nikola Vidaković - Bradonja, seljak iz Uštice, za vrijeme Drugog svjetskog rata ustaški tabornik (1941-1945) i načelnik općine (1940-1942). Imao je šestoro djece, a ubili su ga partizani u Sloveniji 1945. (Buljan i Horvat, 2005, 661).

15 *Večan pomen*, Beograd, 1990, 80.

16 Ibid., 85.

17 A-745:JSV 150, Zabilježske o Jasenovcu 1941/42, 15, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2.

18 *Večan pomen*, Beograd, 1990, 85.

19 HDA, f. V. ž. Livac-Zapolje, f. 253, kutija 1, 2399/41

20 A-745:JSV 150, Zabilježske o Jasenovcu 1941/42, 26, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2.

21 O počecima formiranja logora Krapje, Bročice i Ciglana vidi u: Goldstein, 2001, 302-312; Kevo, 2003, 471-499.

22 Ozren Bačić, industrijalac iz Jasenovca, prije rata je bio ljotičevac. Navodno je, prešavši u Srbiju, bio nekakav viši činovnik u Nedićevoj vladi, zbog čega je bio osuđen na osam godina robije: od toga je pet izdržao u zatvoru. Kasnije se zaposlio u Zagrebu. (A-745:JSV 150, Zabilježske o Jasenovcu 1941/42, 28, Muzej revolucije Novska, Spomen-područje Jasenovac, kut. 2).

23 Trivunčić, 1985, 36.

24 Ibid.

25 *Večan pomen*, 1990, 82.

Jasenovac ograđen žicom. Jela Crnadak-Ajra, Hrvatica iz Jasenovca, rođena 1929., sjeća se kako je cijelo mjesto s vanjske strane bilo ograđeno žičanom ogradom:

Ograda je bila visoka tri metra, a na izlaznim otvorima su bile straže i bunkereri. Bez propusnice nitko nije mogao izlaziti niti se slobodno kretati po ataru. Na cesti od željezničkog mosta na Savi do mostova na rijeci Veliki Strug, što uz prugu, što uz cestu, bilo je 35 bunkera. U većini tih bunkera bila je posada od 4 vojnika, a u onim velikim, kod mostova, čini mi se, 12 vojnika. Uz žicu kojom je bio ograđen Jasenovac išla je stalno 'ophodnja', patrola, tako da nije pretjerano kazati da u Jasenovac ili iz Jasenovca nije mogao proći niti zec, a da ne bi bio zapažen.²⁶

U bunkerima su uglavnom bili smješteni ustaše koji podrijetlom nisu bili iz Jasenovca, a ophodnje su činili domaći ljudi. Olga Prpić tvrdi da su mučenja »interniraca gledali dnevno prošlo ljeto i jesen (misli na 1941., op. F. Š.) svi žitelji mjesta Jasenovac«²⁷. Iako se ustaše nisu trudili da skrivaju mučenja zatočenika, ipak se scene maltretiranja najčešće nisu događale pred mještanima, već su o njima kružile priče po mjestu. Oni mještani koji su živjeli bliže logoru (logor je bio oko kilometar udaljen od centra mjesta) znali su više. Tako se Nedjeljko Kukić, rođen 1926. godine u Jasenovcu, sjeća kako su ispred njegove kuće »ustaške zvijeri zaklale jednog čovjeka« u jesen 1941. Nakon toga je njegov kovčeg uzeo jedan od egzekutora i odmah s kovčegom ušao u njegovu kuću. »Na brzinu je otvorio poklopac. Mi smo stajali kao skamenjeni. Vidjeli smo vrlo uredno složeno rublje. Sve je složeno, a u jednom dijelu kofera dosta raznih lijekova.«²⁸ Ustaša je uzeo rublje te je rekao da će se po ostalo vratiti kasnije. Nedjeljko je pročitao pismo koje je pronašao u kovčegu, a koje je bilo naslovljeno na suprugu ubijenog.

Mnogi su Jasenovčani u prvim mjesecima logora pokušavali pomoći zatočenicima. Činjenica da su »mnogi internirci idući tako u povorci na rad, sklapali ruke i molili parče hleba«²⁹ zasigurno je točna. Mještani su im dobacivali hranu, a to su radili posebno oni koji su prolazili cestom koja je povezivala Jasenovac i Košutaricu. Ta je cesta do jeseni 1942. godine prolazila kroz logor, po savskom nasipu, gdje su zatočnici radili. Pojedinci su čak prebacivali zatočnike čamcima u Bosnu.³⁰ Bilo je i ustaša koji su uz pomoć lokalnog stanovništva pomagali zatočenicima. Nedjeljko Kukić se sjeća ustaše Josipa Riga³¹ iz Osijeka, koji je povremeno »dovodio manje grupice (zatočenika, op. F. Š.), s molbom da organiziramo prebacivanje tih patnika preko Save, u Bosnu«³².

Tijekom rujna i listopada 1941. godine u Jasenovcu se dogodio niz pojedinačnih zločina. Ustaše su mučili, popljačkali i ubili brojne imućnije i manje imućne Srbe. Olga Prpić je 1942. izjavila u Komesarijatu za izbjeglice u Beogradu da su početkom 1942. ustaše počeli »čistiti« sela na desnoj obali Save - u susjednoj Bosni.³³ Tako su se masakri dogodili u Drakseniću, Mededji, Gradini, Čukljincu i Demerovcu. Nakon »pražnjenja« sela, ustaše su natjerali lokalne Srbe iz Jasenovca da im pomognu pljačkati. Toga se sjeća Živko Trivunčić:

Išlo se u sela smještena između Save, Une i planine Prosare... Pljačkana je imovina. Osjećao sam se bijedno i jadno, maltene kao da sam i sam pljačkaš! Prizori tih pljački bili su strašni – kao da su pljačkali gladni ljudi. Vukli su šunke, slaninu, kobasice, posteljinu, sve što se činilo vrijednim, a sve je bilo vrijedno. Ustaše su se odmah prežderavali i pili. Budući da su to bili većinom mladi ljudi, brzo su podliježali utjecaju alkohola. Tada su postajali vrlo okrutni.³⁴

Ustaše su željeli isprazniti sva srpska sela između Siska i Stare Gradiške uz rijeku Savu zato da bi ondje naselili Hrvate iz »pasivnih krajeva« ili »od partizana ugroženih područja«. U nekim su selima imali namjeru podignuti takozvane logorske ekonomije. Takva su sela bila Mlaka i Jablanac, koja su 1943. godine postala ekonomije logora Jasenovac i Stara Gradiška.³⁵

Ipak, do početka svibnja 1942. ustaše iz Jasenovca jasenovačke Srbe nisu masovno ubijali ili odvodili u logore. O razlozima odvođenja u logore Srba iz Jasenovca govori nakon rata i Ljubo Miloš, zapovjednik logora Jasenovac: »U početku 1942. godine, Luburić u zajednici s Kvaternikom i Pavelićem izrađuje plan za takozvani 'siguronosni pojas' koji bi zahvaćao Jasenovac i Staru Gradišku. Taj siguronosni pojas zahvaćao bi čitavo područje od Jasenovca do Stare Gradiške uključivši i sela i područja koja se nalaze na sektoru između Jasenovca i Stare Gradiške.«³⁶ U Mlaci i Jablancu ustaše su

26 Trivunčić, 1985, 50.

27 *Većan pomen*, 1990, 82.

28 Trivunčić, 1985, 43.

29 *Većan pomen*, 1990, 82.

30 Vidi sjećanja N. Kukića i Lj. Čolka u: Trivunčić, 1985, 29-31, 42-45.

31 Josip Riga je bio ustaša u logoru III Ciglana, star oko 20 godina, rodom iz Osijeka. Pomagao je preko Kukića zatočenicima, a tijekom 1942. prebačen je na frontu u istočnu Bosnu te se Kukićima javio s fronte dopisnicom sredinom 1942. (Ručnov, 2001, 543).

32 Trivunčić, 1985, 44.

33 *Većan pomen*, 1990, 83.

34 Trivunčić, 1985, 35.

35 Dragić, 1984.

36 HDA, ZIG NDH, f. 1549, I-96, Ljubo Miloš, O radu ureda III Ustaška obrana, 273.

inscenirali ubojstvo ustaša, tj. logoraša obučenih u ustaške uniforme. Slično je učinjeno i u Jasenovcu:

Matković (zapovjednik logora, op. F. Š.) koji je tada bio zamjenik Luburića u Jasenovcu, dobio je nalog da organizira i izvrši dizanje u samom mjestu Jasenovac. (...) Matković je našao u logoru jednog mladog zatočenika, te ga obukao u ustašku uniformu, govoreći mu da će on od sada biti ustaša. Pošto Matković i ostali časnici nisu dobro poznavali Srbe u Jasenovcu, to su bili pozvani iz Jasenovca ustaše pripadnici 'pripreme bojne' te se je u zajednici s njima napravio plan za dizanje. (...) Matković je u pratnji nekoliko ustaša pošao u patrolu, a sa sobom je poveo i zatočenika, kojeg je bio obukao u ustašku uniformu. ... Jasenovački ustaše koji su služili kao vodiči, doveli su Matkovića pred kuću jednog istaknutijeg Srbina. Matković je s ustašama odmah provalio unutra, a kada je vlasnik kuće (Jovan Borojević, op. F. Š..) istrčao napolje ubili su ga u dvorištu zajedno sa onim zatočenikom, koji je bio obučen u ustašku uniformu.³⁷ (Ubijeni je bio njegov sin Gavro Borojević, a Jovan i ostatak obitelji su ubijeni u logoru Jasenovac.³⁸)

Tada je započela pucnjava po cijelom Jasenovcu. U noći je vojska opkolila Jasenovac tako da nitko nije mogao pobjeći. Ujutro su svi Srbi iz Jasenovca odvedeni u logore »osim tri ili četiri izuzetka«, kako navodi Ljubo Miloš. Nisu bili odvedeni oni koji su bili zaposleni kao stručni radnici u logoru i dvije žene koje su bile udane za Hrvate. Kao razlog za odvođenje Srba u logore navodilo se »da su Srbi nepovjerljivi, da su stajali u vezi s partizanima, kao i da su pokušali uspostaviti vezu sa zatočenicima«.³⁹ Zatočenik u ustaškoj uniformi kojeg je ubio Ivica Matković sahranjen je sa svim vojničkim počastima.

U Komesarijatu za izbjeglice u Beogradu dvadeset i troje Srba iz Jasenovca sjeća se kako su »7. maja 1942. g. u veče ustaše blokirali Jasenovac i Ušticu tako da nitko nije mogao izaći van«.⁴⁰ Dana 8. svibnja 1942. uhićeno je cjelokupno srpsko stanovništvo Jasenovca i Uštice. »Nisu nam dozvolili da bilo što sa sobom ponese, govoreći nam da ćemo ići samo na preslušavanje, a posle toga da ćemo se odmah vratiti svojim kućama.«⁴¹ Sve su obitelji odvedene u Jasenovac, a sljedeći dan, 9. svibnja, žene i djeca odvedeni su u logor Stara Gradiška. Ustaše su zatočenim Jasenovčanima oduzeli hranu, novac i osobne predmete koje su ponijeli sa sobom. »Nakon što su ustaše sve srpske porodice iz Jasenovca i Uštice otpremili u logore, zašli su po srpskim domovima i pljačkali sve što su tamo našli. Posle toga su sve kuće zapečatili.«⁴² Susjeda Hrvatica, Jela Crnadak-Ajra, sjeća se pljačke srpske imovine: »Po kućama odvedenih mještana pljačkala se njihova imovina. Te su se stvari odvozile u centralno sabiralište kod 'Prkosa'. Dio rogate stoke davali su nama, mještanima Hrvatima, kao oblik milosti i darežljivosti tadašnjih vlasti. Tko je htio, mogao je dobiti i konje.«⁴³ U odvođenju Srba u logore sudjelovao je i određen broj domaćih ustaša. Jela Crnadak-Ajra sjeća se da »domaće ustaše nisu bili glavne ličnosti, oni su samo služili izvršavanju određenih zadataka«.⁴⁴

Većina zatočenih muškaraca odvedena je u logor Sajmište u Zemunu 17. svibnja 1942. U devet dana, koliko su Srbi iz Jasenovca proboravili u koncentracijskom logoru Jasenovac III Ciglana, ustaše su ubijali starije i za rad nesposobne muškarce. Žene su 9. svibnja odvedene vlakom do Okučana, a potom pješice do Stare Gradiške. Jasenovčanka Jovanka Trivunčić dala je Komesarijatu za izbjeglice u Beogradu 1943. godine izjavu o boravku u logoru Stara Gradiška.⁴⁵ Nakon dva tjedna boravka u logoru Stara Gradiška, ustaše su odvojili mlađe žene koje su bile sposobne za rad i otpremili ih u Njemačku. Budući da je Jovanka Trivunčić imala malo djeteta, ustaše su joj dijete oduzeli 28. lipnja 1942. i poslali je u Njemačku na rad. Starije žene navodno su pobijene u Staroj Gradišci. Njemačke ih vlasti na granici nisu željele primiti, jer su žene bile u tako lošem stanju da nisu bile sposobne ni za kakav rad. Ustaše su ih potom vratili u NDH i rasporedili po selima na imanja seljaka kojima je trebala pomoć. Neke od tih žene našle su spas u Srbiji. Većina je muškaraca sa Sajmišta prebačena u Srbiju, dok je manji broj (njih oko sedamdeset) odveden u logore u Norveškoj. Susjedi Hrvati nastavili su život u Jasenovcu do 1945. U tom razdoblju velik je broj njih, riskirajući svoje živote, na sve moguće načine pomagao logorašima.

U dokumentu kotarske oblasti Novska od 22. kolovoza 1942. piše da je godine 1931. u općini Jasenovac bilo 5545 stanovnika, a da ih je sada 3012.⁴⁶ Nažalost, ne postoji podatak koliko je pravoslavnih, a koliko katolika, ali bi rezultat zasigurno odražavao sliku događaja iz svibnja 1942.

Dana 7. travnja 1945. počelo je zatiranje tragova logora. Ustaše su pod vodstvom Ljube Miloša iskopavali leševe na

37 Ibid.

38 O tome događaju vidi u: *Većan pomen*, Beograd, 1990, 86.

39 HDA, ZIG NDH, f. 1549, I-96, Ljubo Miloš, O radu ureda III Ustaška obrana, 273.

40 *Većan pomen*, 1990, 85.

41 Ibid.

42 Ibid.

43 Trivunčić, 1985, 50.

44 Ibid.

45 *Većan pomen*, 1990, 88-90.

46 HDA, f. V. Ž. Livac-Zapolje, f. 253, kutija 1, 679/42.

Gradini i palili ih benzinom.⁴⁷ Sve do 1. svibnja 1945. čitavo je područje Košutarice, Jasenovca, Uštice i Gradine bilo u oblaku dima. Prilikom povlačenja Nijemci i ustaše su minirali i razorili logor, a veći dio zgrada u Jasenovcu zapalili. Tako su od petstotinjak stambenih objekata, koliko ih je bilo u Jasenovcu prije Drugog svjetskog rata, 433 nakon rata bila uništena i razorena.⁴⁸ Domaće stanovništvo se također povlačilo zajedno s ustašama. Naime, ustaška je vlast posljednjih dana provodila silnu propagandnu akciju. Mato Prpić se sjeća: »Govorili su da će partizani poklati sve stanovništvo, jer da su partizani Srbi, a da su Srbi ustvari četnici. Ostati u Jasenovcu – bilo je isključeno.«⁴⁹ Zadnje su se ustaške jedinice povukle 1. svibnja 1945. Pripadnici 21. srpske udarne divizije ušle su u mjesto i logor 2. svibnja.

Broj stradalih Jasenovčana, žrtava fašističkog terora i boraca NOB-a, tijekom Drugog svjetskog rata iznosi 350.⁵⁰ Nakon rata i za vrijeme rata na strani ustaša i domobrana stradalo je još 146 mještana Jasenovca.⁵¹ Velik broj Jasenovčana nije se želio vratiti u razorene domove. Tako se godine 1948. broj stanovnika ovog nekada velikog mjesta smanjio na 1394. U posljednjem prijeratnom popisu, 1991. godine, Jasenovac je imao 1154 stanovnika, od kojih 632 Hrvata i 348 Srba. Posljedice ratnih sukoba od 1991 do 1995. godine, na teritoriju jasenovačke općine, na području današnjeg Jasenovca (općina), ostavile su 5,9 % Srba, a broj stanovnika mjesta Jasenovac od prijeratnih 1154 pao je na 780.

Ovim radom pokušao sam dati kratak pregled događaja vezanih za zbivanja u mjestu Jasenovac tijekom Drugog svjetskog rata. Posebno sam se osvrnuo na stradanja Srba u Jasenovcu koji su u prve dvije godine rata doživjeli najveće tragedije. Do danas još nisu prikupljeni originalni ustaški dokumenti koji bi ukazali na organizirani progon Srba u Jasenovcu. Rad se stoga uglavnom zasniva na usmenoj povijesti (tj. na iskazima preživjelih sudionika događaja). Primarna je intencija rada prikupiti sve činjenice na jedno mjesto i objaviti manji broj nepoznatih podataka koji se odnose na ratno razdoblje u Jasenovcu. Budući da sva izvorna građa još nije dostupna (nalazi se u MUP-ovu arhivu), postoji mogućnost da će novi dokumenti rasvijetliti pojedine nedoumice oko događaja u Jasenovcu tijekom Drugog svjetskog rata.

Izvori i literatura

I.

HDA. f. V. ž. Livac-Zapolje, f. 253, kutija 1.

HDA. ZIG NDH, f. 1549, I-96, Ljubo Miloš, O radu ureda III Ustaška obrana.

Trivunčić, Radovan. *Jasenovačka drama*. Zagreb: Školske novine, 1985.

II.

Buljan, Alojz i Horvat, Franjo. *Žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća na području Novske, Jasenovca i Lipovljana*. Novska: Matica hrvatska, ogranak Novska, 2005.

Dragić, Mile. *Tragedija sela Mlake i Jablanca*. Novska: općina Novska, 1984.

Goldstein, Ivo. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi liber, 2001. 302–312.

JUSP Jasenovac, A-745:JSV 150, Zabilježke o Jasenovcu 1941/42, Muzej revolucije Novska, kut. 2.

Kevo, Mario. »Počeci logora Jasenovac«, *Scrinia slavonica*, 3 (2003). 471–499.

Ručnov, Marko. *Zašto Jasenovac*. Beograd: IKP »Nikola Pašić«, 2001.

Večan pomen – Jasenovac mjesto natopljeno krvlju nevinih. Ur. Borivoj Anđelković i Gradimir Stanić. Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, 1990.

47 HDA, ZIG NDH, f. 1549, I-96, Ljubo Miloš, O radu ureda III Ustaška obrana, 335-336.

48 Buljan i Horvat, 2005, 488.

49 Trivunčić, 1985, 27.

50 Buljan i Horvat, 2005, 491-518.

51 Ibid., 519-535.

Suffering of native Serbs In Jasenovac during World War Two Summary

Before the Second World War, one half the population of Jasenovac were Serbs. During the Second World War Ustashes have established nearby one of the most horrible concentration camps in the Independent State of Croatia. The inhabitants of Jasenovac witnessed their crimes. In May 1942 all remaining Serbs from the village Jasenovac were deported to Germany, for forced labour and concentration camps all over the Croatia. Some returned after the Second World War to Jasenovac, but their number was now decreased to a third of population. Today in Jasenovac, Serb community compromises only 5,9 percent of the population. The paper deals with the original documents, testimonies and published texts concerning the sufferings of Serbs during the war.

Mario Bara

apsolvent povijesti i sociologije

Đilasova komisija i sudbina bačkih Hrvata

U radu autor prikazuje i analizira na osnovi dostupnih arhivskih izvora, objavljenih izvora, glasila na hrvatskom i srpskom jeziku te stručne literature razgraničenje između Hrvatske i Vojvodine s posebnim osvrtom na područje Bačke. Nadalje, u radu se analizira položaj hrvatskih subetničkih skupina u Bačkoj - Bunjevaca i Šokaca u pitanjima razgraničenja te njihov položaj u Vojvodini nakon konačnog definiranja međurepubličkih granica.

Ključne riječi: bački Hrvati, Bunjevci, Šokci, razgraničenje, Hrvatska, Vojvodina, Bačka.

1. Uvod

Stvaranje južnoslavenske države 1918. godine bunjevačko-šokački Hrvati prihvatili su oduševljeno, očekujući da će u njoj ostvariti sva ona prava koja su im dokidana za vrijeme mađarske vlasti, a djelo oslobođenja smatrali su završenim. Međutim, uspostavljena demarkacijska crta razdvajanja u studenom 1918. nije bila i konačna državna granica prema Mađarskoj. Na Mirovnoj konferenciji u Parizu za novu granicu prihvaćena je tzv. linija Clemenceaua, prema kojoj su Bajski trokut i veći dio Baranje pripali Mađarskoj. Trianonskim mirovnim ugovorom ta je odluka sankcionirana, a od tada će društveni razvitak bunjevačko-šokačkih Hrvata biti uvjetovan graničnom crtom koja ih je razdvajala na dva dijela. Iako su činili veliku većinu stanovništva u sjevernim područjima Bačke, naročito u Subotici s njezinom okolicom, Hrvati su smjenjivani sa svih važnijih položaja u upravi i školstvu. Početno oduševljenje novom državom ubrzo je stišano, a bački su se Hrvati našli na udaru pobjedničkog srpstva u političkom, kulturnom i gospodarskom pogledu. Nekadašnju mađarizaciju postupno je zamijenila srbizacija nametanjem ekavice i ćirilice u školama, promjenom naziva mjesta, prozivanjem Bunjevaca i Šokaca katoličkim Srbima ili negiranjem njihove pripadnosti hrvatskom narodu ističući ih kao »četvrto pleme« pored Srba, Hrvata i Slovenaca. Provedbom agrarne reforme i kolonizacije u Bačkoj, zaobiđeni su domaći bezemljaši što je dodatno pojačalo nezadovoljstvo novom vlašću. Politička organizacija bačkih Hrvata, Bunjevačko-šokačka stranka, u prvim godinama postojanja Kraljevine SHS uspješno će djelovati na zaštiti njihovih interesa, ali pod sve jačim utjecajem Stjepana Radića utopit će se u Hrvatsku seljačku stranku. Osim hrvatskog seljačkog pokreta, važnu ulogu u integraciji bačkih Bunjevaca i Šokaca u hrvatsku naciju imat će svećenstvo i veći broj doseljenih, mladih intelektualaca iz Hrvatske koji će se aktivno uključiti u društvene i političke tokove zajednice. S druge strane, na takvo djelovanje »hrvatske akcije« među bačkim Bunjevcima i Šokcima vlasti će gledati kao na njihovu nasilnu »kroatizaciju«. Važno je napomenuti da su u međuratnom periodu i baranjski Šokci bili izloženi različitim asimilacijskim pritiscima srpskih vlasti, te će u političkom i kulturnom pogledu dijeliti istu sudbinu sa svojim sunarodnjacima u Bačkoj. Nakon neuspješna pokušaja integriranja bačko-baranjskih Bunjevaca i Šokaca u srpsku naciju pod formulom »katoličkih Srba«, vlasti će nastojati onemogućiti njihovu integraciju u hrvatsku naciju negirajući im njihovo hrvatsko podrijetlo. U tom cilju vlasti će pokretati ustanove, društva i glasila koja su trebala djelovati na stvaranje četvrtog, bunjevačko-šokačkog plemena u državi, pored Srba, Hrvata i Slovenaca, te na njihovo približavanje Srbima. Ova ideja neće naići ni na kakav odziv kod bačko-baranjskih Šokaca, dok će pritisak na Bunjevece, ujedno i najbrojniju hrvatsku subetničku skupinu u Bačkoj, rezultirati malim brojem onih koji će prihvatiti ideju posebnosti bunjevačkog naroda. Do kraja postojanja Kraljevine Jugoslavije, iako u nepovoljnim uvjetima, hrvatska svijest bačkih Bunjevaca i Šokaca bila je u konstantnom uzletu, a tijekom 1939. i 1940. godine dosegnut će svoj vrhunac u pokušajima da se u sastavu cjelokupnog preuređenja države pripoje Banovini Hrvatskoj. Političke okolnosti nisu omogućile njihovo teritorijalno sjedinjenje s maticom, ali, iako su ostali izvan granica Banovine Hrvatske, u tim godinama bila je uspješno dovršena nacionalna integracija bačkih Hrvata i duhovno sjedinjenje s ostatkom hrvatskoga naroda. Izbijanjem Drugog svjetskog rata područje Bačke i Baranje ponovno će zaposjesti Mađarska, a dio političke i kulturne elite bačko-baranjskih Hrvata sklonit će se u NDH, bježeći u strahu od mađarskog revanšizma. Premda su hrvatska društva nastavila djelovati unutar Mađarske, gotovo tijekom cijelog rata, postignuti rezultati u integraciji bačko-baranjskih Hrvata ponovno su dovedeni u pitanje, jer su mađarske vlasti nastavile svoju predratnu politiku nasilnog asimiliranja svojih manjina.

2. Završetak rata i federalno preuređenje Jugoslavije

Tijekom 1944. godine odnos snaga na svjetskim bojištima vidno se promijenio u korist antifašističke koalicije i bilo je pitanje vremena završetka rata. Uvidjevši da se rat primiče kraju, pokrenute su akcije među bačko-baranjskim Hrvatima koji su se nalazili na studijima u Zagrebu za povratak u rodni kraj i uključenje u kulturno-prosvjetni rad zajednice. Studenti iz Bačke i Baranje okupili su se 17. lipnja 1944. u Zagrebu gdje su donijeli odluke o svom budućem djelovanju u zavičaju. U uvodniku donesenih »Odluka hrvatske mladeži Bačke u Zagrebu« napominje se: »Hrvatska mladež Bačke, koja je poslije političkih promjena u travnju 1941. prolazno napustila rodni kraj okupljena u Društvu bačkih Hrvata u Zagrebu, nakon tri godine sustavnog rada na upoznavanju i proučavanju problematike bunjevačko-šokačkih Hrvata Bačke i Baranje, smatra potrebnim u ovim sudbonosnim danima na svom plenarnom sastanku izraziti spoznaju veličine i važnosti svojih narodnih dužnosti i odlučnost njihovog ostvarenja sa živom vjerom, da će svojim radom u zajednici sa svom rodoljubivom mladeži osigurati obstanak i blagostanje svog hrvatskog roda u Bačkoj i Baranji.«¹ Kao najvažniji ciljevi održanog sastanka navode se: povezivanje bačko-baranjskih Hrvata s ostalim Hrvatima, omogućavanje kolonizacije Hrvata u Bačku i Baranju iz ostalih hrvatskih krajeva, nesmetan politički, kulturni i gospodarski razvitak, suradnja sa Srbima i ostalim narodnim grupama Bačke i Baranje uz uvjet »podpunog međusobnog poštivanja narodnih prava, na načelu ravnopravnosti, a u radu, koji se ne će kositi s našim hrvatskim težnjama«². Također, u Bačkoj i Baranji dolazi do velikih promjena približavanjem sovjetske Crvene armije i partizanskih jedinica. U završne operacije rata uključuju se brojni Hrvati iz sjeverne Bačke unutar VIII. vojvodanske brigade, koja je sudjelovala tijekom studenog 1944. godine u zauzimanju batinskog mostobrana što je bio preduvjet za prodor prema NDH i Mađarskoj. Nedugo nakon završetka Batinske bitke, general NOV-a Ivan Rukavina posjetio je Tavankut, hrvatsko selo u Bačkoj, gdje je okupljenim mještanima uputio božićnu čestitku i održao politički govor. U svom govoru Rukavina se osvrnuo na povijest Hrvata u Bačkoj i njihovu borbu protiv asimilacije. Govoreći o Kraljevini Jugoslaviji rekao je: »Za vrime prošle Jugoslavije opet su vam pokušali osporiti hrvatstvo, a sad kad je stvorena demokratska i federativna Jugoslavija, ja vam kažem, da nema više bojazni, bez obzira kojoj će federativnoj zajednici pripadati Vojvodina, da će tko više osporavati vaša prava ili hrvatstvo.«³ U govoru generala Ivana Rukavine jasno su istaknute dvije stvari: ispravno rješavanje nacionalnog pitanja i buduće federativno uređenje države koje se još trebalo u cijelosti dovršiti nakon oslobođenja ostatka Jugoslavije. Nacionalnom pitanju u Jugoslaviji poklanjala se velika pozornost. Misljeći da su upravo narušeni odnosi između naroda u Kraljevini Jugoslaviji doveli do njezina brzog kraha, nova Jugoslavija pokušala se urediti na ravnopravnim osnovama koje su joj trebale osigurati unutarnju stabilnost. Još tijekom Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu konstatiralo se:

Kroz dvije i po godine herojske borbe protiv okupatora i njihovih pomagača u narodnim masama Jugoslavije skršeni su ostaci velikosrpske hegemonističke politike, razbijeni su pokušaji da se u naše narode ubaci međusobna mržnja i nesloga, a istovremeno su poraženi i ostaci reakcionarnog separatizma. Time su stvoreni ne samo materijalni i općepolitički, nego i svi moralni uvjeti za stvaranje buduće bratske, demokratske, federativne zajednice naših naroda, nove Jugoslavije, izgrađene na ravnopravnosti njezinih naroda. I zbog toga, upravo danas, kada stoje pred konačnim istjerivanjem okupatora iz svoje zemlje, narodi Jugoslavije opravdano zahtijevaju da se uspostavi takvo državno vodstvo koje će i po svom sastavu i po svom programu biti jamstvo da će svim narodima Jugoslavije u federalnoj Jugoslaviji biti stvarno osigurana istinska ravnopravnost.⁴

U vrijeme posjeta generala Ivana Rukavine Tavankutu još nije bilo jasno u kakvu će položaju biti Vojvodina u odnosu na druge federativne jedinice i u kojim granicama. Na plenarnoj sjednici Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine (dalje: GNOOV) 6. travnja 1945. u Novom Sadu raspravljalo se o budućem statusu Vojvodine.⁵ Zastupano je gledište da bi Vojvodina trebala ući u sastav federalne jedinice Srbije kao autonomna

1 *Odluka hrvatske mladeži Bačke u Zagrebu*, Zagreb, 1944. Na ovom dokumentu zahvaljujem Antoniji Čoti, tajnici somborskog Narodnog kazališta. Do sada je u znanstvenim radovima na ovaj dokument upozorio jedino Ante Sekulić, koji je ujedno bio svjedok i sudionik sastanka 17. lipnja 1944.

2 Ibid.

3 "Nitko više neće osporavati hrvatstvo Bunjevaca", Radiovijesti, 30. 12. 1944. br. [?], str. 2. Na ovom novinskom članku zahvaljujem Ljudevitu Vujkoviću Lamiću, kulturnom djelatniku iz Subotice.

4 <http://komunist.free.fr/dokumenta/avnoj_deklaracija.html> [26. 8. 2006].

5 U ovom radu naglasak će biti na bačkim Hrvatima, koji nikad nisu bili u sastavu državnih granica Hrvatske. Federativno uređenje države, tj. granica između federalnih jedinica, dovest će srijemske, baranjske i bačke Hrvate u isti položaj. Za srijemske Hrvate važno je naglasiti da nisu bili u većini u istočnom Srijemu, ali su očekivali da bi taj teritorij državno-pravno trebao pripasti Federalnoj Hrvatskoj. S druge strane, Hrvati u sjevernoj i sjeverozapadnoj Bačkoj te u Baranji u to su vrijeme činili većinu sveg slavenskog stanovništva pa su na osnovi etničkog principa očekivali uključenje u Hrvatsku. Osim toga, dotadašnje negiranje njihove hrvatske pripadnosti u velikosrpskim krugovima trebalo je biti dokinuto ako bi bili uključeni u Hrvatsku ili bi se njihov položaj u budućoj Vojvodini riješio tako da im bude omogućen nesmetan kulturni i narodni razvitak.

pokrajina. Kako bi se privoljeli pripadnici manjina, Srbija je prikazivana kao slobodarska, demokratska, napredna i bez hegemonističkih shvaćanja koja su je obilježavala u vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Na sjednici su bili i predstavnici vojvođanskih Hrvata, Petar Masnić, katolički svećenik iz Srijema, i Lajčo Jaramazović, predstavnik Hrvata iz Bačke, koji je bio predsjednik Narodnog odbora za subotički okrug, potom i ministar u vladi Srbije. Masnić i Jaramazović složili su se s odlukom da Vojvodina bude u sastavu Federalne Srbije. Osim toga, važno je istaknuti i Jaramazovićev govor u vezi s postupanjem prema bunjevačkim Hrvatima. »Drug Jaramazović govori da su bački Hrvati-Bunjevci takođe svesni potreba da Vojvodina bude u sastavu federalne Srbije. Pobija glasine da se Bunjevcima uskraćuje pravo da se nazivaju Hrvatima. Naprotiv svugde se nailazi na puno razumevanje i podršku u ovom pogledu.«⁶ Komunističke vlasti odlučile su prekinuti dotadašnju politiku negiranja hrvatske pripadnosti Bunjevaca i Šokaca. U tom svjetlu treba razumjeti reakcije i upute koje je Odjeljenje za unutrašnje poslove GNOOV-a upućivalo okružnim narodnooslobodilačkim odborima prema kojima se Bunjevci i Šokci ubuduće u popisima i dokumentima imaju voditi isključivo kao Hrvati.⁷ Nakon diskusije GNOOV je zaključio da će Vojvodina biti u sastavu Federalne Srbije kao autonomna pokrajina, da pitanje pripadnosti Baranje ostaje otvoreno »dok tamošnji narodi sami ne reše o svojoj pripadnosti«⁸. Međutim, većina članova GNOOV-a mislili su da će Baranja biti u sastavu Federalne Hrvatske.⁹ U tisku se često pisalo o pravima naroda i narodnosti i težnji da se svima, osim Nijemcima, zajamče sva manjinska prava, što nije uvijek odgovaralo stvarnom stanju na terenu. Tijekom 1944. godine velik dio njemačke zajednice povukao se s njemačkom vojskom, a oni koji su ostali bit će prisilno iseljeni čime se bitno narušila etnička struktura Vojvodine.¹⁰ I mađarska manjina našla se na udaru revanšizma u želji da se proglase kolektivno odgovornima za zločine počinjene u Bačkoj i Baranji tijekom vlasti Miklósa Hortyja.¹¹ Najveća pozornost posvetit će se odnosu između vojvođanskih Srba i Hrvata. U tom smislu isticala su se jamstva i sigurnost Hrvatima u Vojvodini da će u budućem uređenju Vojvodine biti ravnopravni sa Srbima. Jovan Veselinov – Žarko, jedan od čelnih ljudi vojvođanskog partijskog rukovodstva pisao je u travnju 1945. godine: »Pored Srba, od slovenskih naroda koji žive u Vojvodini (Srem, Banat i Bačka)¹² najbrojniji su Hrvati. Zato je, svakako, najpotrebnije da se pravilno reši odnos između Srba i Hrvata. To u našoj novoj državi neće biti teško. Taj odnos će biti pravilno rešen na zadovoljstvo srpskog i hrvatskog naroda – na bazi pune ravnopravnosti, kao što je pravilno rešen odnos između Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Nacionalni interesi Hrvata u Vojvodini ničim ne smeju biti okrnjeni.«¹³ Usporedno s prikupljanjem materijala koji su trebali poslužiti za razgraničenje između federalnih država unutar granica Federativne Jugoslavije pri Predsjedništvu Narodne vlade Hrvatske formirala se i komisija za razgraničenje s inozemstvom. Posebno je naglašena potreba prikupljanja dokumenata i etnografskih podataka za Međimurje, Baranju i Bačku, čime su obuhvaćeni i oni Hrvati koji su Trianonskim mirovnim ugovorom ostali izvan granica Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije.¹⁴ Pavle Gregorić, ministar za Hrvatsku u Ministarskom savjetu Demokratske Federativne Jugoslavije krajem travnja 1945. godine tražio je od hrvatske vlade da se prouči pitanje razgraničenja Hrvatske s Vojvodinom. U tu svrhu hrvatskoj vladi poslan je elaborat »O razgraničenju Vojvodine« koji nije bio službeni stav hrvatske vlade, već je trebao poslužiti kao brošura informativnog karaktera. U elaboratu se navodi da pitanje »Bunjevaca-Šokaca-Hrvata u Bačkoj ne može i ne treba da se reši možda nekim odvajanjem severo-zapadne Bačke, tj. kraja između Subotice-Sombora-Dunava, i pripajanjem tog kraja Hrvatskoj«.¹⁵ Dalje se navodi: »Ako je potrebno da Hrvatska bude pojačana izvesnim delom Vojvodine, prirodnije bi bilo, da se Baranja uklopi u Hrvatsku (preko Osijeka) pored toga što u njoj

6 Štambuk-Škalić, 1995, 184.

7 Historijski arhiv u Subotici, Okružni narodni odbor-Subotica, F: 70.3 14157/1945. Dokument je dostupan na stranici <<http://www.bunjevci.org.yu/site/dokumenta/dekret-o-hrvatstvu-bunjevaca>> [26. 8. 2006].

8 Štambuk-Škalić, 1995, 185.

9 Ibid.

10 Geiger, 1997.

11 O stradanjima Mađara u Bačkoj tijekom 1944. i 1945. vidi više u Cseres, 1993.

12 Od sjednice GNOOV-a 6. 4. 1945. Baranja se više nije navodila kao sastavni dio Vojvodine iako to još nije bilo službeno riješeno.

13 Jelić, a1991, 14.

14 Štambuk-Škalić, 1995, 188-190.

15 Ibid., 1995, 198.

ima Srba koliko i Hrvata (vidi tabelu I.)¹⁶, i što ranije nije bila sastavni deo Hrvatske, nego je u sklopu Vojvodine ušla u sastav Jugoslavije. Ovakvo srpsko-hrvatsko razgraničenje nazvali bi bačko-baranjskom kompenzacijom.¹⁷ Autor elaborata, čije se ime ne navodi, dodaje da bi pored svega toga Hrvatima u Vojvodini kao zalag ostao još veći broj Srba u Hrvatskoj, »koji će jedni i drugi, ujedinjeni u Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji naći uzajamnu ravnotežu i pravu bratsku ljubav, koja će da ovlada svim narodima Jugoslavije«¹⁸. Povodom najavljenih izbora za mjesne, kotarske, okružne narodnooslobodilačke odbore i narodne zastupnike za pokrajinsku skupštinu Vojvodine, bački i baranjski Hrvati odlučili su postaviti svoje kandidate u kotarevima: Subotica, Sombor, Apatin i Odžaci u Bačkoj i Batina i Darda u Baranji, očekujući da bi ovi izbori mogli utjecati na odluku o pripojenju navedenih kotareva Hrvatskoj.¹⁹ Važno je napomenuti i djelovanje Hrvatske republikanske seljačke stranke u tim danima među bačkim Hrvatima. Njih je obilazio poznati prijeratni haesesovac, nekadašnji zastupnik Antun Babić iz Gradišta kod Županje, radi jačeg angažiranja Hrvatske republikanske seljačke stranke na tim područjima. Međutim, izbori za narodnooslobodilačke odbore u Vojvodini privremeno su odgođeni, a Predsjedništvo Vlade Hrvatske zamolilo je Predsjedništvo Ministarskog savjeta DFJ-a da što prije uputi komisiju u Vojvodinu koja bi trebala zajedno s komisijom GNOO-a Vojvodine odrediti granice između Federalne Hrvatske s jedne strane i Vojvodine, odnosno Federalne Srbije s druge strane. U prilogu koji je poslan Predsjedništvu Vlade Hrvatske nalazili su se podatci o brojčanom stanju Hrvata u Bačkoj i Baranji koji su trebali poslužiti članovima komisije iz Hrvatske.²⁰ Poslane podatke prikupljali su poznavatelji lokalnih prilika i nacionalnog sastava stanovništva.²¹

3. Formiranje komisije za razgraničenje Hrvatske i Vojvodine i njezin rad

Predsjedništvo AVNOJ-a 19. lipnja 1945. imenovalo je komisiju čiji je cilj bio izraditi prijedlog utvrđivanja granice između Vojvodine i Hrvatske. Komisija je sazvana u sljedećem sastavu: Milovan Đilas, ministar za Crnu Goru pri saveznoj vladi, obavljao je dužnost predsjednika komisije pa će po njemu poslije ona biti nazvana »Đilasova komisija«²², Vicko Krstulović, ministar unutrašnjih poslova Narodne vlade Hrvatske, Milentije Popović, ministar unutrašnjih poslova Narodne vlade Srbije, Jovan Veselinov – Žarko, sekretar JNOF-a Vojvodine i Jerko Zlatarić, potpredsjednik Okružnog NOO-a u Somboru. Sve vlasti na terenu koje je komisija trebala obići pozvane su da joj izađu u susret i stave na raspolaganje sva potrebna sredstva za njezin rad.²³ Pri utvrđivanju granica između Vojvodine i Hrvatske obnovila su se neka od pitanja koja su se pojavila i kod formiranja Banovine Hrvatske. Spornim teritorijima između Hrvatske i Vojvodine smatrani

16 U tablici se prema popisu iz 1931. za Baranju navodi 11 303 Hrvata i 10 434 Srba. Za Bačku je navedeno 92 127 Hrvata, grupiranih u sjevernim i zapadnim dijelovima Bačke i 188 451 Srba koji su kompaktno naseljavali jugoistočnu i središnju Bačku. Autor elaborata ispustio je da je u Bačkoj između 1918. i 1941. godine podignut veći broj dobrovoljačkih kolonija oko nesrpskih naselja čime se pokušalo nacionaliziranje pokrajine. Navodim samo neka od tih naselja: Aleksa Šantić, Rastina, Novi Žednik (dio), Mišičevo, Velebit, dio Vajske itd. U sličnom elaboratu, namijenjen za informiranje članova komisije, Jurja Andrassyja "Hrvati Bačke i Baranje u svjetlu statistike" navode se drugačiji statistički podaci. Naime, treba naglasiti da su se u službenim popisima Kraljevine Jugoslavije Hrvati i Srbi popisivali zajedno prema materinjem jeziku te je moglo doći do različitih izračuna kod ovih autora ako se nisu koristili istim metodama (razdvajanje po vjerskoj pripadnosti na pravoslavce i katolike i oduzimanje broja onih koji su se izjasnili za materinji jezik srpsko-hrvatski a nisu pripadali Srbima ili Hrvatima prema računanjima ovih autora). Andrassy računa prema popisu iz 1921. godine da je Hrvata u Bačkoj bilo 102 144, a u Baranji 9 384. Prema istom popisu iz 1921. godine Srba u Bačkoj bilo je 160 058, u Baranji 6 220. Prema popisu iz 1931. godine Andrassy računa da je u Bačkoj bilo 117 920 Hrvata, a u Baranji 11 290. Prema istom popisu bilježi u Bačkoj 198 709 Srba, a u Baranji 10 170. Hrvati su prema Andrassyjevu računanju na području Bačke i Baranje porasli za 17 682, a za isto područje Srbi 42 601. Andrassy razlog tom različitom prirastu između Hrvata i Srba traži u planski provedenoj kolonizaciji Srba i migracijama uvjetovanim potrebama državnih službi. Elaborat profesora Jurja Andrassyja vidjeti u Štambuk-Škalić, 1995, 240-244.

17 Štambuk-Škalić, 1995, 198.

18 Štambuk-Škalić, 1995, 200.

19 Historijski arhiv u Somboru; Osobni fond Petra Careva, *Hrvatima Bačke i Baranje* (proglas). Na dokumentu zahvaljujem Antoniji Čoti, tajnici somborskog Narodnog kazališta.

20 Štambuk-Škalić, 1995, 223.

21 Historijski arhiv Sombor; Osobni fond Petra Careva. U fondu se nalaze "Statistički iskaz narodnosti u somborskom kotaru", "Spisak stanovništva u batinskom srezu", "Dardjanski srez" te dio rukom pisanih bilješki za "Apatinski srez", "Odžački srez" i "Somborski srez". Navedeni dokumenti nisu potpisani! Na ovim dokumentima zahvaljujem Antoniji Čoti, tajnici somborskog Narodnog kazališta.

22 Milovan Đilas, kao ministar za Crnu Goru pri saveznoj vladi, izabran je za predsjednika komisije, kako je sam navodio, kao neutralna osoba.

23 Štambuk-Škalić, 1995, 248-249.

su: a) srezovi: Subotica, Sombor, Apatin, Odžaci - sjeverno i sjeveroistočno od rijeke Dunav (Bačka); b) srezovi: Batina, Darda, u slivu rijeka Drava i Dunav (Baranja); c) srezovi: Vukovar, Šid, Ilok – jugozapadno i južno od rijeke Dunav (Srijem). Posebnu pozornost komisija je poklonila području zapadne Bačke, tj. području gradova i kotareva Subotice i Sombora naseljenih Hrvatima Bunjevcima i Šokcima. Komisija je brzo radila, obilazeći sporna područja, susretala se s narodnim predstavnicima vlasti i skupljala podatke o nacionalnom sastavu stanovništva na terenu. Interese bačkih Hrvata, koji su težili pripojenju Hrvatskoj, zastupao je Jerko Zlatarić, seljak iz baranjskog sela Gajić. U godinama prije Drugog svjetskog rata Zlatarić je bio jedan od najutjecajnijih ljudi iz HSS-a u Baranji i imao je dobre odnose i suradnju s bačkim haesescivcima, napose s hrvatskim zastupnikom i senatorom iz Subotice Josipom Vukovićem – Đidom, kojemu je bio zamjenik na listi izabranih senatora Banovine Hrvatske.²⁴ Upućenost u predratna negativna iskustva, zajednički položaj i probleme bačko-baranjskih Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji činili su ga kompetentnim da zastupa interese i želi bačkih Hrvata u Komisiji za razgraničenje Vojvodine i Hrvatske. O radu komisije sačuvano je svjedočanstvo u intervjuu koji je Ivan Cerovac, pod pseudonimom Tomislav Županac²⁵, obavio s Jerkom Zlatarićem u rujnu 1971., a objavljen je u emigrantskoj *Novoj Hrvatskoj* 1973. godine.²⁶ Radi dobivanja slike o načinu rada komisije i ozračja u kojem je tekao njezin rad, ovdje se svjedočenje donosi u cijelosti. O samom radu komisije i njegovu uključenju u njezin rad Zlatarić je po sjećanju rekao:

Jednog dana dobijem ja poziv da dodjem u Glavni odbor Vojvodine u Novi Sad. Nisam znao o čemu se radi. Kad sam došao, tamo sam zatekao Vicka Krstulovića, Milovana Đilasa, Milentija Popovića, Zarka Veselinova i još neke koje ne treba spominjati.

Došao sam, kažem ja, i pitam zašto sam pozvan. Đilas mi reče da sam od strane AVNOJ-a imenovan za člana komisije za razgraničenje između Hrvatske i Srbije, odnosno između Hrvatske i Vojvodine. I sad to trebamo ovdje riješiti. Ja sam na to rekao ovako: 'Druže Đilas, ja mislim da bi bilo nepravilno, bez obzira na razne ciljeve, da mi ovdje, bez igdje ikoga riješimo ovako važnu stvar. Ja mislim, ako već nije vrijeme da se pita cijeli narod, mislim da bi se trebali sastati barem sa narodnim predstavnicima.' Đilas kaže: 'Slažem se!' Drugi su šutjeli. Đilas je dodao: 'Što da radimo?' Ja sam rekao da mislim da moramo ići u Suboticu, i naravno, drugovi su imali sasvim druge mogućnosti nego ja; brže bolje su sazvali svoje ljude, a ja trčim malo ovamo, malo tamo pa su se i naši skupili, mislim naši Hrvati. Onda je počela diskusija.

Zlatarić je uspio stupiti u kontakt s viđenijim prvcima bačkih Hrvata koje je poznao iz predratnog perioda i s njima djelovao u HSS-u.

Bio je Mičo Skenderović, mislim da je bio Marko Kuntić, Grga Skenderović i Domazović. Bilo je prilično ljudi. I ja kažem: 'Drugovi, iako sam član ove komisije, ja sam predstavnik ovdašnjeg naroda, i mislim da ovo nije samo moje mišljenje i da će se većina složiti sa mnom: u ovom sektoru, od Subotice do Palanke, živi 120.000 Hrvata (tako je onda bilo) dakle samo Bačka i Baranja, naprama 40.000 Srba i možda 40.000 Mađara. Znači mi smo Hrvati ovdje apsolutna većina, osim u Srijemu. (Oni su toliko naglašavali taj Srijem; pa neka im bude: u Srijemu je većina Srba, ali je ovdje većina Hrvata). Onda se digao Domazović, on je bio predstavnik, i ministar je bio neko vrijeme, pa reče: 'Drugovi, ja mislim da s obzirom da Bačka više ekonomski gravitira prema Beogradu i Novom Sadu da bi bilo bolje da je pripojimo Srbiji. Ali ukoliko bi dobili trokut²⁷, onda sam ja zato da od Subotice na Palanku bude povučena granica. Jer mi iz Baranje nemamo što tražiti u Srbiji.' A u Podunavlju, osim Sombora, Srbi nisu imalo skoro niti jedno selo. Nešto ih je bilo u Somboru i Subotici. U Subotici je na primjer bilo prije rata 5.000 Srba. Danas ih imade vjerojatno nešto više. I tako ja kažem: 'Drugovi, ja zastupam jednu tezu iz unutrašnjopolitičkih razloga i vanjskopolitičkih razloga. Unutrašnjopolitički razlozi jesu: vi znate, drugovi, da ovdje u Vojvodini živi jedna jaka etnička skupina Mađara. I kada bi se Bačka podijelila, oni bi bili razdijeljeni, bili bi onemogućeni da ponovo budu iredentisti i da ponovo traže prisjedinjenje. Mislim drugovi, da mi niti jednu naciju ne želimo odnarođivati, ali se mi moramo osigurati. Vanjskopolitički razlog je ovo: vama je, drugovi, poznato da preko naše sjeverne granice u Mađarskoj ima jedan veliki hrvatski pojas. Ja smatram (to onda još nije bilo riješeno) da je Jugoslavija za njih mamac; netko reče

24 Iako Bačka i Baranja nisu ušle u sastav Banovine Hrvatske, Maček je s vodstvom HSS-a omogućio da bačko-baranjski Hrvati imaju svoje predstavnike u Senatu.

25 Cerovac, *Slobodna dalmacija*, (5. 12. 1991), 38.

26 Prvi koji je upoznao širu javnost u Hrvatskoj s ovim intervjuom bio je Ivan Jelić u feljtonu *Slobodne Dalmacije* "Granica sa Srbijom", koji je izlazio tijekom studenog 1991. Vidi *Slobodna Dalmacija*, (25-30. 11. 1991). Kao znanstveni rad Jelić je ovu tematiku obradio u radu "O nastanku granice između Hrvatske i Srbije", *Časopis za suvremenu povijest*, 1-3, 1991, 1-32.

27 Misli se na tzv. Bajski trokut ili sjeverni dio geografskog pojma Bačke koji je nakon Trianonskog mirovnog ugovora o razgraničenju ostao u Mađarskoj, a imao je brojnu hrvatsku manjinu.

‘Slaveni’, ali to su, 90 i nekoliko postotaka Hrvati i zato mislim da radi toga, kad bi ovaj dio Bačke i Baranju priključili NR Hrvatskoj, da bi oni više težili da budu priključeni k nama.

Onda se ustade Grga Skenderović. (Jednom je on, na jednoj skupštini u Novom Sadu rekao, da Bunjevci hoće ići u Beograd). Sada on reče da su mu to naredili da govori, a kaže to nije istina. Umalo ga nisu tukli. Ja sam vidio da je takva situacija da mu ne mogu ništa pomoći nego samo odmoći. Jer, ako oni vide da mi tu nešto organizirano radimo, napraviti će nam još više štete. Poslije mi Grga reče da zašto ja onda nisam u Novom Sadu govorio. Ja sam mu odgovorio: ‘E, moj Grga, da sam onda u Novom Sadu govorio, sad ne bih imao prilike. Vidiš, Grga, treba dočekati priliku i onda govoriti kad je prilika. Radije šuti, kao da ništa ne znaš, kad vidiš da ništa ne možeš. A kad dodje vrijeme, onda ne pitaj kakve će žrtve biti.’

Zatim smo krenuli dalje prema Somboru. Tako je i u Somboru bilo: naši Bunjevci, naravno za Hrvatsku, čitav ovaj pojas za Hrvatsku. U Somboru je još onda bio čika Tuna Babić. On je govorio: ‘I ja se slažem s Jerkom, i ja se slažem.’

Naši ljudi su zaključili, da, pošto smo mi u apsolutnoj, ne u relativnoj, nego apsolutnoj većini, da imamo pravo tražiti da se nas pita. Dodjemo mi u Vukovar i onda su se počeli komešati drugovi u komisiji, kažu: okolica Vukovara je srpska. A Vukovar je bio Hrvatski!!²⁸

Jedva sam nekako dogurao da smo dobili Ilok. Jedva nekako!! I to je sad najvažnije, kad smo došli u Ilok Đilas kaže: ‘No, drugovi, što smo riješili?’ Ne znam, da li je zgodno da kažem, no ja nisam naučio lagati. Vicko Krstulović kaže: ‘Ja mislim da s obzirom da Baranja ekonomski gravitira Osijeku i Hrvatskoj, da bi ona mogla pripasti Hrvatskoj, dok onaj koji hoće dijeliti Bačku, čini to iz šovinističkih pobuda.’ Tako je govorio Vicko Krstulović, vjerujem po direktivi Centralnog komiteta. Pita Đilas ostale članove komisije. Oni kažu da se slažu s drugom Krstulovićem. « Optužbe za šovinističke pobude oko dijeljena Bačke bile su upućene Jerku Zlatariću. » To sam bio ja. Sхватite to. Ja jedan seljak, za njih nitko i ništa, a oni šefovi na položajima, što im reći? Pita Đilas: ‘No, druže Jerko, šta ti kažeš?’ A oni gledaju šta ću ja sad reći. Rekoh: ‘Drugovi, ja sam čuo gdje ste vi rekli da se prema Hrvatima Bačke i Baranje nije vodila pravilna politika ne samo za stare Jugoslavije nego ni od oslobođenja do danas. Drugovi, jeste li to rekli?’ (A oni šute nemaju što reći!)

‘Ako je stanje takvo, i kad 90% svjetsnog hrvatskog žvlja (moram reći da su onda bili mnogo bolji naši Hrvati nego sada; ‘ovi’ su za dvadeset godina napravili čuda. Znaate da se ljudi boje i misliti da su Hrvati), želi biti pripojeno Hrvatskoj, onda vas pitam, drugovi, ako sam ja predstavnik u ovoj komisiji, da li ja mogu, da li ja smijem drukčije gledati, nego što misli tih 90% Hrvata? Evo, što žele ti Hrvati to želim i ja!’ Sve je zamuklo, svi su zamukli, drugovi su priblijedili, međutim, kada sam vidio da je situacija zbilja mučna, rekoh: ‘Drugovi, mi to ne želimo po svaku cijenu. Mi to ne želimo po cijenu novog bratoubilačkog rata, ili ako to viši državni interesi ne dozvoljavaju, i mi to ne želimo ako narod nema pravo. Ako pak od ove tri ni jedna nije po srijedi, drugovi, ja izjavljujem: ostajem pri svemu onome što sam rekao!’ Nitko nije od prisutnih mogao reći koja je od te tri po srijedi pa je Đilas rekao: ‘Drugovi, konstatiram da nismo mogli naći suglasnosti, i obavijestit ću AVNOJ o tome.’ Nikakav zapisnik nije pradio, ništa.

Sve je to bilo u jesen 1945. godine.²⁹ Iz svega se vidi da je glede Bačke bilo najvećih neslaganja unutar komisije. Važno je napomenuti i mišljenje Andrije Hebranga koji je za sporno područje Bačke izjavio: »Znam kad smo došli u Beograd vladalo je mišljenje da bi i Subotica trebala da pripadne Hrvatskoj. Onda se od toga odustalo. Postala su sporna neka sela.«³⁰ Hebrangu je njegovo zauzimanje za srijemske i bačke Hrvate poslije zamjereno i iskorišteno početkom 1948. godine kao dodatni dokaz da je poticao šovinizam i radio na razbijanju bratstva i jedinstva naroda. S druge strane, i srpska je strana mislila da je oštećena novim ustrojem i federalizacijom Jugoslavije. Mislilo se da se na taj način razbija jedinstvo srpskih zemalja i srpskog naroda. Naime, područja koja su Srbi smatrali svojim zemljama postale su ili nove federalne jedinice ili autonomne pokrajine u sastavu Federalne Srbije. Uzimajući u obzir dotadašnje sukobe između Srba i Hrvata te njihove aspiracije prema etničkim mješovitim područjima, vidi se da Đilasova komisija nije imala nimalo lak zadatak. Teško je bilo očekivati uspješno rješavanje tog pitanja u tako kratkom roku. Na sastanku CK KPH održanom 26. lipnja 1945. Vicko Krstulović obavijestio je nazočne o radu i privremenim rješenjem komisije. Na sjednici je raspravljano i o sve većem

28 Prema podacima Okružnog komiteta KPS-a za Srijem u gradu Vukovaru od ukupnog broja stanovnika (10 268) Hrvata je bilo 5446, a Srba 2051, dok je u cjelokupnom vukovarskom kotaru bilo 16 200 Hrvata i 23 186 Srba. Zanimljiv je sadržaj upućenog dopisa u kojem se etnička slika Vukovara i okolice objašnjava politikom NDH koja je naseljavala Hrvate "...na pustarama vukovarskog sreza Ada, Palača, i Silaš gde su za vreme stare Jugoslavije bili naseljeni Srbi dobrovoljci, NDH je ove iselila u Srbiju, a na njihova mesta naselila Hrvate iz Zagorja". U nastavku se konstatira: "Naseljeni Hrvati za vreme okupacije u vinkovačkom i vukovarskom srezu su uglavnom ustaške porodice, iz raznih krajeva Hrvatske." Vidjeti u Štambuk-Škalić, 1995, 208-213.

29 Županac, 1973, 10-13. U pitanju je bilo ljeeto 1945. godine, točnije kraj lipnja 1945., između 19. 6. i 26. 6., jer je Vicko Krstulović, član komisije, na CK KPH 26. 6. 1945. na sjednici obavijestio nazočne o privremenim odlukama komisije.

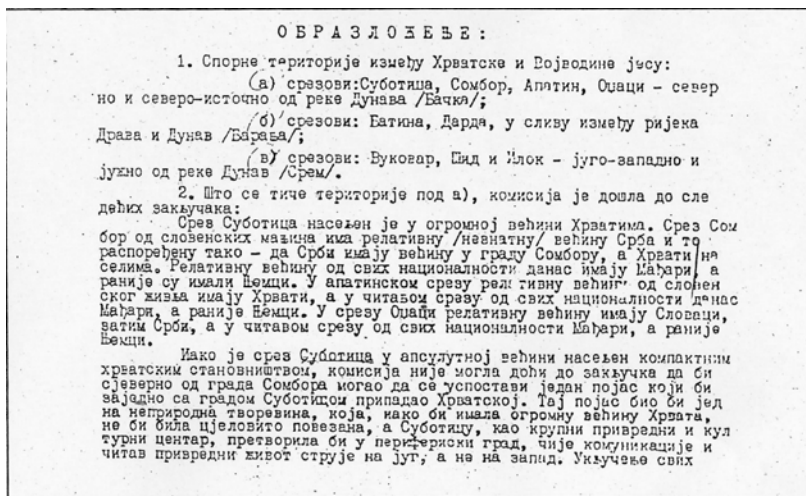
30 Jelić, a1991, 27.

šovinizmu koji je bio naročito primjetan u Srijemu. Za Hrvate u Bačkoj navodi se Subotica u kojoj ima 65 % Hrvata te kako kod njih vlada potištenost i neizvjesnost. O razgraničenju je navedeno da će granica između Federalne Hrvatske i Srbije biti Dunav, čime je Baranja pripala Hrvatskoj, a što se tiče Srijema, granica će ići tako da Vukovar i Borovo pripadnu Hrvatskoj, a Ilok i Šid Srbiji, odnosno Vojvodini. Odluka se trebala naknadno donijeti.³¹ Zlatarićevo zauzimanje za bačke Hrvate u radu komisije bitno je utjecalo na izvještaj o privremenom razgraničenju. Komisija za privremeno razgraničenje između Vojvodine i Hrvatske o pripadnosti sjeverozapadnog područja Bačke naseljenih bunjevačko-šokačkim Hrvatima donijela je sljedeće obrazloženje:

Srez Subotica naseljen je u ogromnoj većini Hrvatima. Srez Sombor od slovenskih manjina ima relativnu (neznatnu) većinu Srba i to raspoređenu tako - da Srbi imaju većinu u gradu Somboru, a Hrvati na selima. Relativnu većinu od svih nacionalnosti danas imaju Mađari, a ranije su imali Nemci. U apatinskom srezu relativnu većinu od slovenskog življa imaju Hrvati, a u čitavom srezu od svih nacionalnosti danas Mađari, a ranije Nemci. U srezu Odžaci relativnu većinu imaju Slovaci, zatim Srbi, a u čitavom srezu od svih nacionalnosti Mađari, a ranije Nemci.

Iako je srez Subotica u apsolutnoj većini naseljen kompaktnim hrvatskim stanovništvom, komisija nije mogla doći do zaključka da bi sjeverno od grada Sombora mogao da se uspostavi jedan pojas koji bi zajedno sa gradom Suboticom pripadao Hrvatskoj. Taj pojas bio bi jedna neprirodna tvorevina, koja, iako bi imala ogromnu većinu Hrvata, ne bi bila cjelovito povezana, a Suboticu, kao krupni privredni i kulturni centar pretvorila bi u periferni grad, čije komunikacije i čitav privredni život struje na jug, a ne na zapad. Uključenje svih pomenutih srezova u Hrvatsku ne dolazi u obzir iz prostog razloga, što u nekim od tih srezova Srbi imaju relativnu (od slovenskog življa) većinu. Zato je komisija smatrala da čitava ova teritorija treba da ostane Vojvodini. Razumije se, ako bi se ova teritorija proširila na sjever preko stare jugoslovensko-mađarske

granice i uključila u sebe i Hrvate na prostoru Baje, koji se nalaze u Mađarskoj pitanje bi se moralo ponovo uzeti u pretres. Prema tome je pitanje razgraničenja na tom prostoru, sem ostalog, usko povezano sa pitanjem definitivnog utvrđivanja granica Jugoslavije na mirovnim i drugim konferencijama.³²

Sl. 1: Dio izvornog izvještaja "Đilasove komisije" o razgraničenju Hrvatske i Vojvodine, tj. Srbije na području Bačke

4. Pitanje Bajskog trokuta

Hrvati iz Baje s njezinom okolicom i malobrojni tamošnji Srbi 7. studenog 1944. na revolucionaran način preuzeli su gradansku vlast iskoristivši dolazak sovjetske Crvene armije. Nakon ukidanja vojne uprave u Mađarskoj, tijekom ožujka 1945. godine, osnivale su se mjesne organizacije Antifašističkog fronta Slavena među bunjevačkim Hrvatima te šokačkim Hrvatima i Srbima u Santovu. Glavni organizator među bunjevačkim Hrvatima bio je Antun Karagić iz Gare. Na jednom narodnom zboru u Gari, na kojem su glavni govornici bili Lajčo Jaramazović iz Subotice i Antun Karagić, istaknuto je pitanje buduće pripadnosti Bajskog trokuta. Bunjevački Hrvati u Bajskom trokutu nadali su se da je moguće da im se izade u susret u njihovim željama za pripojenjem Jugoslaviji. Radi prikupljanja podataka za razgraničenje s Mađarskom, koji bi mogli pomoći uključenju Bajskog trokuta u sastav buduće Jugoslavije na osnovi gospodarskog, prometnog i

31 Štambuk-Škalić, 1995, 251-253.

32 Štambuk-Škalić, 1995, 257.

etnografskog interesa, Federalna Hrvatska izašla je Jurja Andrassyja. Suradnici za sjeveroistočne granice Hrvatske, tj. za područje Bajskog trokuta bili su: Blaško Rajić, Grga Skenderović i Vinko Žganec. Na samom terenu Andrassy je, osim suradničke, imao veliku pomoć i od lokalnih poznavatelja prilika u Bajskom trokutu. Nove podatke davali su mu Mihovil Katanec i Matija Evetović, a pomoć pri pristupu određenim osobama omogućili su mu svojim utjecajem Lajčo Jaramazović, predsjednik Narodnog odbora za subotički okrug i ministar u vladi Srbije, te Mato Škrabalo, predsjednik kotarskog suda u Somboru.³³ U Beogradu je sredinom siječnja 1945. godine boravila delegacija Hrvata iz Bajskog trokuta predvođena Antunom Karagićem, a primio ih je Josip Broz – Tito. Delegati Bajskog trokuta iznijeli su povijesne podatke o političkim prilikama i uvjete u kojima su živjeli pod mađarskom vlašću. Antun Karagić je rekao: »Oni su nam bili zabranili i to da se nazivamo imenom našim, ali mi smo se održali. Mi Hrvati u Bajskom trokutu svi zajedno hoćemo: da se naš Trokut prisajedini slobodnoj demokratskoj federativnoj Jugoslaviji.«³⁴ Nakon što se upoznao sa stanjem u Bajskom trokutu, Josip Broz – Tito dao je jamstva delegaciji da će se zauzeti u njihovim nastojanjima u pripajanju tog područja Jugoslaviji. Pitanje sjeverne bačke granice i Bajskog trokuta postavio je otvoreno i Blaško Rajić, narodni prvak bačkih Hrvata, za vrijeme posjeta Tita Subotici 15. srpnja 1945. Antun Karagić, kao jedan od čelnika Antifašističke fronte Slavena u Mađarskoj, posjetio je i CK KP Hrvatske tražeći pomoć u radu. Od CK KPH očekivano je da se rukovodi s političkom akcijom u Bajskom trokutu te da im se pomogne da budu što glasnjiji u svojim zahtjevima. U isto je vrijeme na sjednici Politbiroa CK KPH u prosincu 1945. godine, na kojoj su se raspravljale moguće političke akcije za pomoć Hrvatima u Bajskom trokutu, Ivan Krajačić istaknuo da su Hrvati u Subotici zapostavljeni i da je nužno nekoga poslati na teren tko bi ispitao stanje i poslao rezultate političkom vrhu u državi. Zaključeno je da bi jedino rješenje za Suboticu i okolicu bilo pripojenje tog područja Hrvatskoj. Dalje Krajačić smatra: »Pošto je tamo većina Hrvata a odnos prema njima nepravilan to bi se kad se povuče Crvena Armija iz Mađarske ako se te stvari ranije ne riješe tamošnji nezadovoljnici mogli bi u Mađarskoj da nađu podršku kao pr. Janka Pusta.«³⁵ Međutim, i pored svih napora i zahtjevanja, vanjskopoličke prilike nisu išle u prilog željama bunjevačkih Hrvata iz Bajskog trokuta. Njihovo priključenje Jugoslaviji onemogućeno je dijelom zbog protivljenja Sovjeta, ali i zbog diplomatske neažurnosti jugoslavenske strane. Vlada DF Jugoslavije odlučila je da se neće pokretati pitanje granice prema Mađarskoj, pod uvjetom da Mađarska osigura jugoslavenskim manjinama autonomna prava u sferi kulture i obrazovanja (Hrvatima, Srbima i Slovencima). Pošto je Bajski trokut ostao u granicama Mađarske, više nije dolazilo do pokretanja pitanja pripajanja sjeverozapadnih područja Bačke Hrvatskoj.

5. U sastavu autonomne Vojvodine

Vlada DF Jugoslavije u kolovozu 1945. godine donijela je Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji; on će u značajnoj mjeri izmijeniti nacionalnu strukturu brojnih mjesta Bačke koja su do tada naseljavali Nijemci. Time je broj Srba u Bačkoj po popisu iz 1948. godine gotovo udvostručen u odnosu na popis iz 1931. godine, pa je nestalo i osnove da se na nacionalnoj pripadnosti stanovništva opravdaju zahtjevi za uključivanjem sjeverozapadnih dijelova Bačke u Federalnu Hrvatsku.

Stupanjem na snagu Ustava FNRJ-a 1946. godine definira se razgraničenje između federalnih jedinica, potom je u siječnju 1947. godine donesen i Ustav NR Srbije kojim najviši državni organ Srbije prihvaća razgraničenje s Hrvatskom. Više nije bilo riječi o privremenom razgraničenju za područje Bačke kako ga je predložila Đilasova komisija, nego su te granice postale stalne. Jedine iznimke u odnosu na privremeno rješenje komisije bile su: grad Ilok i zapadna sela iločkog kotara s hrvatskom većinom koja su naknadno referendumom 1946. pripala Hrvatskoj, te mjesto Jamena u Srijemu sa srpskom većinom, koje je izdvojeno iz Hrvatske i priključeno Vojvodini. Kao usporedba za ove granične promjene, u obrazloženju Đilasove komisije, za područje sjeverne Bačke navodi se ovako: ako bi se pripojila Hrvatskoj, taj »pojas bio bi jedna neprirodna tvorevina, koja, iako bi imala ogromnu većinu Hrvata, ne bi bila cjelovito povezana, a Suboticu,³⁶ kao krupni privredni i kulturni centar pretvorila bi u periferni

33 Štambuk-Škalić, 1995, 267-273.

34 "Hrvati iz Bajskog Trokuta traže pripojenje Jugoslaviji", *Slobodna Vojvodina*, 10. I. 1945., br. (?) str. 4. Zahvaljujem na ovom članku Ljudevitu Vujkoviću Lamiću iz Subotice.

35 Štambuk-Škalić, 1995, 275-276.

36 Grad s oko 100 000 stanovnika koji je u to vrijeme imao hrvatsku većinu, a i cijelo područje oko grada, gdje su Hrvati živjeli ili u isključivo hrvatskim naseljima ili pomiješani s Mađarima. Subotica će početi gubiti hrvatsku većinu tijekom osamdesetih, s jačanjem Miloševićeva režima koji je poticao dijeljenje jedinstvenog hrvatskog nacionalnog korpusa na Hrvate, Bunjevce, Šokce, Jugoslavena, a dio Hrvata u popisima izgubiti će se pod rubrikama ostali, regionalna opredijeljenost i sl. Devedesetih se, također, dio Hrvata iseljava u Hrvatsku i u druge zemlje iz sigurnosnih razloga, dok je danas riječ o većinom ekonomskoj migraciji u smjeru Hrvatske. Naseljavanjem, ili može se reći i povlačenjem Mađara iz ostalih dijelova Vojvodine, koji su premjestili i dio svojih institucija iz Novog Sada u Suboticu, grad dobiva relativnu većinu mađarskog stanovništva. Prema zadnjem popisu stanovništva iz 2002. godine na području grada Subotice živjelo je: Mađara 57 092 (38,47 %), Srba 35 826 (24,14 %), Hrvata 16 688 (11,24 %), Bunjevac 16 254 (10,95 %) Jugoslavena 8562 (5,76 %) Crnogoraca 1860 (1,25 %) itd.

grad, čije komunikacije i čitav privredni život struje na jug, a ne na zapad.« Također se navodi da uključenje svih spornih kotareva (»srezova«) ne bi bilo moguće, jer Srbi u nekim od tih kotareva imaju relativnu (od slavenskog stanovništva) većinu. Provođenjem referendum na pojedinim spornim područjima nastali su, i s hrvatske i s vojvođanske strane, pojasevi tzv. neprirodne tvorevine, kako ih definira Đilasova komisija koja je spojila Ilok s Hrvatskom i Jamenu s Vojvodinom.³⁷ Milovan Đilas, predsjednik komisije, o bunjevačkim Hrvatima i njihovu položaju prilikom razgraničenja, rekao je u intervjuu u zagrebačkom Vjesniku: »S Bunjevcima koji su Hrvati, iako ih u Srbiji danas neki pošto-poto podvode pod Srbe, stvar je bilo prilično komplicirana. Ako bi ih smjestili u Hrvatsku, zgrabili bismo veliki dio, da tako kažem srpskog tkiva sve do Sombora. Da ne pravimo probleme odlučili smo da granica ide Dunavom.«³⁸ Đilas u intervjuu spominje samo Hrvate Bunjevce, najbrojniju hrvatsku skupinu u Bačkoj grupiranu na njezinu sjeveru. Također, u Bačkoj na njezinu zapadnom dijelu uz Dunav, naselja su šokačkih Hrvata (Bački Breg, Bački Monoštor, Sonta, Bač, Vajska, Bodani, Plavna, u to vrijeme s oko 20 000 Hrvata) u nizu od mađarske granice do Bačke Palanke. Zašto nije bio omogućen referendum i bačkim Hrvatima (i oni su u više navrata slali apele CK KPH da se zauzme za njih)? Odgovor može pružiti citat iz knjige »Osporavana zemlja« Alekse Đilasa: »Bunjevci, hrvatsko stanovništvo na severu Vojvodine, nije uključeno u Hrvatsku. Premda su Hrvati bili većina u nekim srezovima, strahovalo se da bi u slučaju njihovog priključenja Hrvatskoj mađarska manjina u Vojvodini postala odveć brojna u odnosu na jugoslavensko stanovništvo.«³⁹ Činjenično stanje bilo je takvo da bez Hrvata na sjeveru Bačke gotovo da i ne bi bilo drugog »jugoslavenskog stanovništva.«⁴⁰ Također treba naglasiti da se prilikom razgraničenja i djelovanja komisije s pripadnicima manjina nije konzultiralo kako bi se i njihovi stavovi uzeli u obzir, iako su neke, poput mađarske, bile prilično brojne.

Prve poslijeratne godine nosile su pozitivno obilježje, onemogućeni su velikosrpski politički krugovi koji su do tada osporavali hrvatstvo Bunjevaca i Šokaca, a sve radi proklamiranja nacionalne ravnopravnosti za koju je trebalo dokazati da s novim društvenim uređenjem doista postoji. U Subotici i njezinoj okolici po hrvatskim se selima omogućuje održavanje nastave na hrvatskom jeziku, osnovano je Hrvatsko narodno kazalište u Subotici, novine *Slobodna Vojvodina* izlaze su i na hrvatskom jeziku, a iz *Slobodne Vojvodine* naknadno će biti pokrenute novine *Hrvatska riječ*, te će 1955. godine biti pokrenut i *Rukovet: časopis za književnost, umjetnost i društvena pitanja*. Dio hrvatskih institucija koje su djelovale prije Drugog svjetskog rata nastavio je djelovati i u novoj Jugoslaviji, poput Subotičke matice, Bunjevačkog momačkog kola, Pučke kasine u Subotici, Hrvatski prosvjetni dom (nasljednik HKD Miroljub u Somboru), HKD August Šenoa (nasljednik Hrvatskog kulturnog društva i Bunjevačke kasine u Čonoplji). Pokrenut će se i novo Kulturno umjetničko društvo »Matija Gubec« u Tavankutu, kao i mnoga druga. Mogućnost nesmetanog deklariranja Hrvatima bila je osigurana, ali isticanje hrvatskog imena u nazivima institucija i društava nije gledano blagonaklono. Iako je bačkim Hrvatima bilo omogućeno djelovanje pod nacionalnim, hrvatskim imenom, broj prosvjetnih i kulturno-umjetničkih organizacija s hrvatskim predznakom u svom imenu vidno će se smanjiti u odnosu na predratne godine kada je hrvatski narodni pokret predvođen HSS-om te hrvatskim svećenstvom u Bačkoj bio na svom vrhuncu.⁴¹ Crkva, tradicionalno najjača institucija u životu bačkih Hrvata, duhovnom, kulturnom i nacionalnom, proganjana je i onemogućavana u svojem djelovanju što je oslabilo njezinu ulogu u društvu u odnosu na prijeratno razdoblje. U sastavu šireg sukoba države s Crkvom i katoličkim aktivistima, u Subotici je 1948. godine 27 Hrvata osuđeno na višegodišnje zatvorske kazne. Kratkotrajni povoljni položaj Hrvata u Bačkoj prestaje krajem pedesetih s ukidanjem njihovih nacionalnih institucija, što je bio slučaj i s ostalim narodima koji su se nalazili izvan svojih matičnih republika, a sve radi stvaranja jače jugoslavenske svijesti. Novine *Hrvatska riječ* postat će *Subotičke novine* te će poslije toga izlaziti na ekavici, časopis *Rukovet* bivati će sve manje hrvatski po svom sadržaju, Hrvatsko narodno kazalište u Subotici izgubiti će svoj hrvatski predznak kao i kulturno prosvjetna društva, a i bitno će oslabiti dotad jake veze s Hrvatskom. Ponovno oživljavanje hrvatstva u Bačkoj primjetno je krajem šezdesetih u sastavu šireg hrvatskog pokreta potaknutog liberalizacijom političke scene.⁴² U Subotici

37 Vidjeti geografsku kartu istočne Hrvatske i izgled granice na području Iloka i srijemskog sela Jamena.

38 Luburović, *Nedjeljni vjesnik*, [24. 2. 1991] 6.

39 Đilas, 1990, 243.

40 Upravo zahvaljujući brojnosti Hrvata na tom području, sjeverni dio Bačke ušao je u Kraljevinu SHS; prvotna granica trebala je ići na sjever do današnjeg kanala Dunav - Tisa - Dunav. Tek s iseljavanjem Nijemaca i kolonizacijom njihovih mjesta 1945. godine značajnije raste broj Srba na tom području.

41 Samo Hrvatsko seljačko prosvjetno društvo "Seljačka sloga" imalo je dvadesetak svojih ogranaka u Bačkoj, društva Gospodarska sloga i Hrvatski radiša imalo je organizacije u većem broju mjesta, u Subotici su djelovali Hrvatsko prosvjetno društvo "Neven", Hrvatsko pjevačko društvo "Neven", Hrvatski katolički orao, Hrvatski prosvjetni dom, Pučka kasina, Hrvatsko akademsko društvo "Antunović" koje će naslijediti Hrvatsko akademsko društvo "Matija Gubec", Hrvatska kulturna zajednica, Bunjevačko momačko kolo, Bunjevačka kasina u Čonoplji, Šokačka kasina u Baču, Šokačka čitaonica i Hrvatsko seljačko pjevačko društvo "Šokac" u Bačkom Monoštoru, brojne križarske organizacije itd. Tijekom 1930-tih svećenstvo i organizacije HSS-a imat će odličnu suradnju u Bačkoj što je omogućilo jedinstven nastup Hrvata i vidljive uspjehe u njihovoj nacionalnoj afirmaciji.

42 Bačić, 2005, 62-63; Katarinski, 1974, 16.

se 1968. godine obnavlja obilježavanje žetvene svečanosti - »Dužijanica« - s 3000 sudionika, koju će pratiti blizu 100 000 ljudi iz Subotice i njezine okolice. Nedugo nakon Dužijanice javlja se ideja osnivanja ogranka Matice hrvatske, a taj su pokušaj unaprijed osuđivali beogradski novinari koji su cijelu akciju negativno prikazivali javnosti. U osudi pokretanja ogranka Matice hrvatske u Subotici pridružio se u jednom govoru i Josip Broz – Tito. Zbog nepovoljnih okolnosti odlučeno je da se umjesto ogranka Matice hrvatske osnuje hrvatsko kulturno umjetničko društvo koje bi preuzelo ulogu koja je bila namijenjena Matici hrvatskoj. Osnovano je Hrvatsko kulturno umjetničko društvo »Bunjevačko kolo«, što je također napadnuto u režimskom tisku nazivajući društvo »ustaškim«, »te da je na 'mala vrata' Matica hrvatska ušla u Suboticu«. ⁴³ Povoljno društveno okruženje utjecalo je i na veću aktivnost hrvatskih književnika u Bačkoj pa se tako izdaje veći broj djela u razdoblju od 1968. do 1972. godine. Ponovno se 1971. pokreće kalendar *Subotička Danica*, ali će ubrzo biti zabranjen, i to već za godinu 1972. Slomom Hrvatskog proljeća i u Bačkoj dolazi do vala smjena velikog broja kulturnih djelatnika s utjecajnih položaja u društvu, nakon čega će se dio njih nastaniti u Hrvatskoj zbog nemogućnosti egzistencije u Subotici. Među bačkim Hrvatima opet je zavladao strah, koji je dodatno potaknut osudama bunjevačkih intelektualaca Ante Sekulića, Bele Gabrića, Grge Bačlije te Jurja Lončarevića podrijetlom iz Srijema. ⁴⁴ U emigrantskom tisku upozoravano je na položaj Hrvata u Bačkoj, na njihovu denacionalizaciju i na nužnost njihove suradnje s ostalim manjinskim narodima ako se žele očuvati od sve evidentnije srbizacije Bačke i Vojvodine. ⁴⁵ Nakon obezglavlivanja hrvatske zajednice u Bačkoj, raznim političkim smjenama intelektualaca i sudskim postupcima protiv njih, na očuvanju hrvatske svijesti intenzivnije djeluje jedino Katolička crkva. Pod okriljem Crkve, na hrvatskom jeziku, 1978. godine bit će pokrenut vjersko-informativni list *Bačko klasje* te ponovno, 1984. godine, kalendar *Subotička Danica*. Nekoliko desetljeća slabih veza s Hrvatskom, bez vlastitih glasila ⁴⁶ i što je najvažnije bez škola na hrvatskom jeziku, rezultiralo je postupnom ekavizacijom govora većine mladih generacija bačkih Hrvata. Važno identitetsko obilježje bačkih Hrvata - njihov govor - izvorna ikavica izgubila je svoj društveni prestiž te se danas u mlađih generacija izbjegava njezina upotreba jer se poistovjećuje sa seoskim sredinama i salašima gdje se još uvijek očuvala kod starijih ljudi u svakodnevnoj komunikaciji. Dolaskom na vlast Slobodana Miloševića i gubitkom autonomije Vojvodine, položaj Hrvata dodatno je otežan, a najveće posljedice za njihov broj i položaj ostavit će desetogodišnje razdoblje opće nesigurnosti u kojem su u cijelosti bili prepušteni sami sebi. ⁴⁷ Hrvatima u Srbiji status manjinske zajednice priznat je tek 2002. godine, ali i danas nailaze na velike probleme u ostvarivanju manjinskih prava te na izdvajanje regionalne hrvatske skupine Bunjevaca u poseban narod s posebnim »bunjevačkim jezikom«. Stvaranje »bunjevačke nacionalne manjine« potiču državne vlasti, a cilj je lakša asimilacija hrvatske zajednice. ⁴⁸

6. Zaključna razmatranja

Ako se uspoređi razgraničenje Hrvatske i Vojvodine na području Bačke i Srijema, uočava se da je u pitanju Srijema zaobidena povijesno-državno-pravna pripadnost Srijema Hrvatskoj, a istaknuto je pitanje etničke strukture Srijema koja je u istočnom dijelu bila u korist Srba. S druge strane, prilikom razgraničenja u Bačkoj, u prvi je plan istaknuta geografska, prometna i ekonomska usmjerenost Bačke prema Srbiji, dok je zaobideno pitanje etničke strukture sjeverozapadnih dijelova Bačke s većinskim hrvatskim stanovništvom koje se u slučaju Srijema poštovalo. Poslije je često isticana Baranja koja je pripala Hrvatskoj kao kompenzacija za kotareve u Srijemu koji su pripali Vojvodini na račun Hrvatske. S etničkog gledišta, razgraničenje u slučaju Bačke bilo je nepovoljno za Hrvatsku jer se sustavno potiskivalo hrvatsko pučanstvo. Iako

43 Bačlija i Vujković Lamić, 2002. Navedeni autori bili su sudionici i svjedoci događaja koji se opisuju u *Pilot informaciji*. Zahvaljujem Ljudevitu Vujkoviću Lamiću na ustupljenom rukopisu.

44 Bunjevac, 1973, 170-172; *Hrvatska revija*, 1973, 285. Vidjeti i Žigmanov, 2004, 34Đ35. Također zahvaljujem Grgi Bačliji na dopuni podataka glede osuđenih Hrvata u Bačkoj zbog veza s Hrvatskim proljećem.

45 Stipić, 1976, 11.

46 U cijelom periodu socijalističke Jugoslavije u Bačkoj je bio dostupan tisak iz Hrvatske. Međutim, i Hrvatska će imati velikih problema u očuvanju hrvatskog književnog jezika, što se može vrlo lako vidjeti po brojnim srpskim izrazima u tadašnjem hrvatskom tisku.

47 Iz Vojvodine je tijekom tih godina protjerano oko 40 000 Hrvata, većinom iz Srijema i južnog dijela Bačke (Bač s njegovom okolicom). Danas žive širom Hrvatske i okupljeni su u Udrugu prognanih Hrvata iz Srijema, Bačke i Banata.

48 <http://www.dshv.org/hrvatski/dokumenti/deklaracija_24.10.05.pdf> [26. 8. 2006]. Nakon nekoliko desetljeća iznimno lošeg položaja hrvatske zajednice u Bačkoj, asimilacije, podjela na Hrvate, Bunjevce, Šokce, Jugoslavene, neizjašnjene, ostale te nakon iseljavanja ("zamjena kuća") tijekom devedesetih, naseljavanja Srba iz nekadašnje RSK, dijelova BIH, poslije 1999. godine, te s Kosova, broj preostalih bačkih Hrvata postao je simboličan. Prema popisu stanovništva iz 2002. u Bačkoj je živjelo: 559 700 (54,74 %) Srba, 221 882 (21,70 %) Mađara, 38 889 (3,80 %) Hrvata, 19 612 (1,92 %) Bunjevaca, 33 288 (3,26 %) neizjašnjanih, 31 394 (3,07 %) Crnogoraca, 30 463 (3,02 %) Jugoslavena, 28 058 (2,74 %) Slovaka, 13 220 (1,29 %) Rusina i 45 565 (4,46 %) ostalih (podcrtao autor). Broj etničkih Hrvata u Bačkoj sasvim sigurno je veći od onog broja koji stoji u navedenom popisu iz 2002. godine, ali njihov je broj teško točno odrediti. Veći broj Hrvata Čkrije sex pod rubrikama: Bunjevci, Jugoslaveni, neizjašnjani i ostali (Šokci, regionalna opredijeljenost i sl.).

je Hrvatima u Vojvodini, drugoj slavenskoj skupini po brojnosti iza Srba, bio zajamčen nacionalni i kulturni razvitak, ubrzo će doći do montiranih političkih procesa 1948. godine, a zatim do sustavnog potiskivanja hrvatskog jezika i imena u tisku, školstvu i nazivima institucija, iz čega je proizašlo da se u javnom životu Bačke postupno gubilo hrvatsko obilježje. Nakon jačanja srpskog nacionalizma osamdesetih, ponovno se javljaju pokušaji asimilacije Bunjevaca i njihova izdvajanja iz hrvatskog naroda. Odvojenost od Hrvatske, netolerantno okruženje i različite vrste pritisaka rezultirat će time da se broj bačkih Hrvata u zadnja dva desetljeća 20. stoljeća prepolovio, a njihov položaj kao manjine i dalje je nezadovoljavajući.

Izvori i literatura

I.

Bačlija, Grgo i Vujković Lamić, Ljudevit. »Pilot, Informacija o povijesnom osnivanju i radu bivšeg HKUD 'Bunjevačko kolo' odnosno danas, HKC, u Subotici«. Autoriziran rukopis, Subotica, 15. 7. 2002. Rukopis iz privatne zbirke Ljudevita Vujkovića Lamića.

Kopilović, Antun. »Kako je došlo do formiranja HKUD »Bunjevačkog kola i Ogranka Matice Hrvatske«. Rukopis, Subotica, 27. 8. 1998. Rukopis iz privatne zbirke Ljudevita Vujkovića Lamića.

Štambuk-Škalić, Marina. »Hrvatska istočna granica u dokumentima 1945. - 1947.«. *Fontes (izvori za hrvatsku povijest)*, Zagreb, 1 (1995). 153–329.

Županac, Tomislav. »Kako se krojila hrvatska istočna granica«. *Nova Hrvatska*, god. XV., 6 (1973). 10–13. (intervju s Jerkom Zlatarićem, članom tzv. Dilasove komisije)

Predsjedništvo Demokratskog saveza Hrvata u Vojvodini. *Deklaracija o položaju hrvatskog naroda u vojvodini*, 24. 10. 2005. <http://www.dshv.org/hrvatski/dokumenti/deklaracija_24.10.05.pdf> (26. 8. 2006).

Babić, Nikola. *Dekret o hrvatstvu Bunjevaca*. <<http://www.bunjevci.org.yu/site/dokumenta/dekret-o-hrvatstvu-bunjevaca>> (26. 8. 2006).

AVNOJ. *Deklaracija Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije*, 29. 11. 1943. <http://komunist.free.fr/dokumenta/avnoj_deklaracija.html> (26. 8. 2006).

Historijski arhiv u Somboru; Osobni fond Petra Careva. *Hrvatima Bačke i Baranje* (proglas), *Odluka hrvatske mladeži Bačke u Zagrebu*, Zagreb, 17. 6. 1944., »Statistički iskaz narodnosti u somborskom kotaru«, »Spisak stanovništva u batinskom srezu«, »Dardjanski srez«, te dio rukom pisanih bilješki za »Apatinski srez«, »Odžački srez« i »Somborski srez«, »Prestavka Hrvatskog prosvjetnog doma u Somboru Pretsjedništvu izvršnog odbora HRSS Zagreb, U Somboru 21. XI. 1945.«, Dokumente ustupila gđa Antonija Čota, tajnica Narodnog kazališta u Somboru.

II.

Babić, Darko. »Memorandum o uzrocima i posljedicama političko-pravne odluke o nestanku Bunjevaca«. *Bunjevačke novine*, 1 (2005). 15–22.

Bačić, Slaven. »Bunjevci«. *Leksikon podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca*, sv. IV. Subotica: Hrvatsko akademsko društvo, 2005. 62–63.

Boban, Ljubo. *Hrvatske granice od 1918. do 1993. godine*. Zagreb: Školska knjiga; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1995. 52–57.

Bunjevac (pseudonim). »Pisma iz domovine«. *Hrvatska revija*, sv. 1, ožujak (1973). 170–172.

»Potvrđene presude u Subotici«. *Hrvatska revija*, sv. 2, lipanj (1973). 285.

Cerovac, Ivan. »Tko je Tomislav Županac iz 'Nove Hrvatske'?«. *Slobodna dalmacija*, 14733 (5. 12. 1991). 38.

Cseres, Tibor. *Krvna osveta u Bačkoj*. Zagreb: AGM; Croatian Information Centre - Hrvatski informativni centar, 1993.

Dilas, Aleksa. *Osporavana zemlja – Jugoslovenstvo i revolucija*. Prevela s engleskog Vera Vukelić u suradnji s autorom. Beograd: Književne novine, 1990.

Geiger, Vladimir. *Nestanak Folksdojčera*. Zagreb: Nova stvarnost, 1997.

Jelić, Ivan. »O nastanku granice između Hrvatske i Srbije«. *Časopis za suvremenu povijest*, 1-3 (a1991). 1–32.

Jelić, Ivan. »Granica sa Srbijom« (feljton). *Slobodna dalmacija*, 14723, 14724, 14725, 14726, 14727, 14728, 14729 (25-30. 11. b1991).

Katarinski (pseudonim). »Hrvati u Bačkoj zabranjeni narod«. *Nova Hrvatska*, god. XVI., 4 (1974). 16.

Luburović, Željko. »Đilas: Tuđman kao Maček, a Čičak kao Radić: Kako smo crtali granice«. *Nedjeljni vjesnik*, 15629 (24. 3. 1991). 6. (intervju s Milovanom Đilasom).

Pavličević, Dragutin. »Sjeveroistočne hrvatske granice« *Hrvatska povijest sjeveroistočnog područja*. Osijek: Povijesni arhiv, 1994. 52–59. (pretiskano iz *Encyclopaedia moderna*, god. 13, 1(37) (1992). 23–30.

Skenderović, Bruno (pseudonim Slavena Bačića). »Formiranje nacionalne svijesti kod Bunjevaca u Bačkoj«. *Marulić: hrvatska književna revija*, god. 31, 3 (1998). 478–490.

Stjepan, Sršan. *Sjeveroistočne granice Hrvatske*. Osijek: Državni arhiv, 2003. 51–71.

Stipić, Joso. »Genocid Hrvata u Bačkoj«. *Nova Hrvatska*, god. XVIII., 17 (1976). 11.

Štajduhar, Meri. »Gdje su hrvatske granice«. *Danas: informativno-politički tjednik*, 520 (1992). 14–16. (intervju s Ljubom Bobanom)

Taslidžić, Davorin. *Pečat Trianona: Pariz, utjelovljenje granica svjetova!*. Beli Manastir: Društvo za hrvatsku povijesnicu, Ogranak za Baranju; Osijek: Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1996. 145–158.

Žigmanov, Tomislav. »Bačlija, Grgo«. *Leksikon podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca*, sv. II. Subotica: Hrvatsko akademsko društvo, 2004, 34–35.

Žigmanov, Tomislav. *Hrvati u Vojvodini danas: Traganje za identitetom*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2006.

III.

Sl. 1 preuzeta je iz Jelić, b1991.

Djilas Commission and the Fate of Bački Croats Summary

After the end of World War II and before the constitution of the Democratic Federative Yugoslavia was established, it was necessary to determine the final administrative and municipal division of the country. Most of inter-republic borders were settled immediately, but the question of Vojvodina's future status and borders in the federation arose.

Vojvodina's leadership was interested in solving the problem quickly and gaining a certain degree of autonomy due to its multinational population structure. During the process of determining Vojvodina-Croatia borders, certain issues that occurred during formation of Banovina of Croatia manifested again. Disputed territories between Croatia and Vojvodina were Baranja, parts of Bačka and Syrmia.

There were two opposing viewpoints in determination of the future ownership of the disputed territories: national composition and gravitation in the areas of geography, transportation and economy. In the case of Bačka, it was stressed that since it economically gravitates more to Novi Sad and Belgrade it should be ceded to Serbia, but similar arguments were also used for federal Croatia since Bačka gravitates to the west due to transportation and geographical connections.

After the border agreement was reached, areas inhabited with Bunjevci and Šokački Croats were ceded to Vojvodina, or more precisely, Serbia. Initially Bački Croats were treated according to the proclaimed equality of all peoples in Yugoslavia and their national and culture development was assured. This was short lived as favorable treatment ended during the end of 1950s when their national institutions were forbidden, which was the case with all peoples outside their home republics, with the explicit cause of creating a stronger Yugoslav consciousness. Studying the Croatia-Đ Vojvodina demarcation from a certain historical distance and speaking ethnically, it was unfavorable for Croatia since a systematic suppression of Croatian population was carried out and policies followed towards them led to Croats in that area becoming essentially an almost irrelevant minority.

Keywords: Bački Croats, Bunjevci, Šokci, demarcation, Croatia, Vojvodina, Bačka.

Prijevod

Ernest Renan, Što je nacija?

Predavanje pod naslovom "Qu'est-ce qu'une nation?" Ernest Renan održao je na Sorbonni 11. ožujka 1882. godine. Na francuskom izvorniku objavljeno je u Renanovim sabranim djelima (usp. *Oeuvres Complètes*. Paris: Calmann-Lévy, 1947 - 61, sv. 1, 887-907.). Prema engleskom prijevodu Martina Thoma (Bhabha, Homi K. *Nation and Narration*. London & New York: Routledge, 1990. 8-22) na hrvatski preveo Tvrtko Lovreković pod mentorstvom profesorice dr. sc. Zrinke Blažević.

Ono što predlažem da danas analiziramo jest ideja koja, naočigled jednostavna, može stvoriti opasno nerazumijevanje. (Razmislite.) Velike aglomeracije ljudi koje nalazimo u Kini, Egiptu ili starom Babilonu, hebrejska i arapska plemena, grad kao što je bila Atena ili Sparta, nakupine raznih teritorija u Karolinškom Carstvu, te zajednice koje su bez *patrie* i održavaju se s pomoću vjerskih veza, kao što je slučaj s Izraelcima i Perzijancima, nacije kao što su Francuska, Engleska i većina modernih suverenih europskih država, konfederacije poput onih koje postoje u Švicarskoj ili Americi, i veze, kao što su rasne, ili bolje, jezične, koje povezuju različite germanske i slavenske narode. Svaka od ovih grupacija postoji ili je postojala i bilo bi najozbiljnijih posljedica kada bismo pobrkali jednu grupaciju s drugom. U vrijeme Francuske revolucije bilo je uobičajeno vjerovanje da institucije koje su bile prikladne za male, neovisne gradove, poput Sparte i Rima, mogu biti primijenjene i na velike nacije koje broje nekih trideset ili četrdeset milijuna ljudi. Danas se čini još veća greška: rasa se miješa s nacijom i suverenost analogna onoj stvarno postojećih naroda pripisuje se etnografskim, ili bolje, jezičnim grupama.

Sada želim pokušati učiniti ova teška pitanja nešto preciznijima, jer i najmanja pomutnja u značenju riječi na početku diskusije može na kraju dovesti do najpogubnijih pogrešaka. Stvar koju predlažem vrlo je osjetljiva, nešto poput vivisekcije; postupat ću sa živim onako kako se inače postupa s mrtvim. Zauzet ću apsolutno hladan i nepristran stav.

! Od pada Rimskog Carstva ili, možda bolje, od dezintegracije carstva Karla Velikog, zapadna Europa nam se činila podijeljena na nacije, od kojih su neke u određenim razdobljima tražile način da postignu hegemoniju nad drugima, bez ikakva dugotrajnijeg učinka. Nije baš vjerojatno da će netko u budućnosti postići ono što Karlo V., Luj XIV. i Napoleon I. nisu uspjeli postići. Osnivanje novog Rimskog Carstva ili novog Karolinškog Carstva sada bi bilo nemoguće. Europa je toliko podijeljena da bi bilo koji pokušaj jedinstvene prevlasti odmah pokrenuo nastanak koalicije koja bi svaku pretjerano ambicioznu naciju vratila u njezine prirodne granice. Već dugo postoji neka vrsta ravnoteže. Francuska, Engleska, Njemačka i Rusija će tijekom nadolazećih stoljeća, bez obzira na to što ih može zadesiti, nastaviti biti zasebne povijesne jedinice, ključne figure na šahovskoj ploči čija će se polja uvijek mijenjati u važnosti i veličini, ali nikad neće biti međusobno pomiješane.

Nacije, u ovom smislu riječi, nešto su prilično novo u povijesti. Antika ih nije poznavala; Egipat, Kina i stara Kaldeja ni na koji način nisu bile nacije. Bile su stada vođena Sinom Sunca ili Sinom Neba. Ni u Egiptu ni u Kini nisu postojali takvi građani. Klasična antika imala je republike, municipalna kraljevstva, konfederacije lokalnih republika i carstava, ali i dalje se teško može reći da su to bile nacije sukladno s našim razumijevanjem tog pojma. Atena, Sparta, Tir i Sidon bili su mali centri ispunjeni zaista zadivljujućim patriotizmom, ali bili su (jednostavno) gradovi na relativno ograničenom području. Galija, Španjolska i Italija su, prije nego što ih je apsorbaralo Rimsko Carstvo, bile skupine klanova koji su često bili u savezništvu, ali nisu imali središnjih institucija ili dinastija. Asirsko Carstvo, Perzijsko Carstvo i carstvo Aleksandra Velikog također nisu bile *patrie*. Nikad nisu postojali asirski patrioti, a Perzijsko Carstvo nije bilo ništa doli golema feudalna struktura. Nijedna nacija ne traži svoje korijene u velikoj avanturi Aleksandra Velikog, kolikogod ona imala plodnih posljedica za opću povijest civilizacije.

Rimsko Carstvo bilo je bliže određenju *patrie*. Rimska prevlast, premda isprva gruba, ubrzo biva prihvaćenom, jer je donijela željno očekivani kraj ratovima. Carstvo je bilo golemo društvo i sinonim za red, mir i civilizaciju. U svojem posljednjem stadiju plemenite duše, prosvjetljeni biskupi i obrazovana klasa zaista su osjećali *Pax Romana*, koji se opro prijetnji kaosa barbarizma. No, za carstvo dvanaest puta veće od današnje Francuske ne može se reći da je bilo država u današnjem smislu te riječi. Podjela između Zapadnog i Istočnog (Carstva) bila je neizbježiva i pokušaji da se stvori carstvo

u Galiji u trećem stoljeću poslije Krista također nisu uspjeli. Ustvari, upravo su germanske invazije donijele na svijet princip koji će kasnije služiti kao osnova za postojanje nacionalnosti.

Što su to doista germanski narodi postigli od svojih velikih invazija u petom stoljeću poslije Krista do konačnih normanskih osvajanja u desetom stoljeću? Napravili su tek malu razliku u rasnom inventaru, ali su uveli dinastije i vojnu aristokraciju u više-manje sve dijelove starog Zapadnog Carstva koji su preuzeli imena svojih osvajača. Tu se nalazi korijen Francuske, Burgundije, Lombardije i, konačno, Normandije. Franačko Carstvo toliko je brzo proširilo svoj opseg da je u jednom periodu ponovno ostvarilo jedinstvo Zapada, ali bilo je nepopravljivo razbijeno oko sredine devetog stoljeća; podjela u Verdunu označila je podjele koje su u principu bile nepromjenjive i iz kojih su tada Francuska, Njemačka, Italija i Španjolska krenule svojim, često kružnim, putem, uz neprestane promjene do svojih nacionalnih postojanja kakva danas vidimo.

Što je doista temeljna odlika ovih različitih država? To je spajanje populacija u njihovu sastavu. U navedenim državama ništa nije analogno onomu što možete naći u Turskoj, gdje se Turci, Slaveni, Grci, Armenci, Arapi, Sirijci i Kurdi i dandanas razlikuju kao što su se razlikovali onda kad su bili pokoreni. Dvije ključne okolnosti pridonijele su tom ishodu. Prva jest činjenica da su germanski narodi prihvatili kršćanstvo čim su proveli neko vrijeme u doticaju s latinskim i grčkim narodima. Kada osvajač ili osvojeni imaju istu religiju ili, bolje rečeno, kada osvajač preuzme religiju osvojenog, to jest turski sistem, apsolutna razlika između ljudi s obzirom na njihove religije – ne može više opstati. Druga okolnost je bila ta da su osvajači zaboravili svoj vlastiti jezik. Unuci Klodovika, Alarika, Gundebalda, Alboina i Rolanda već su govorili rimskim jezikom. Ova je činjenica već sama po sebi posljedica jedne druge okolnosti, a ta je bila da su Franci, Burgundani, Goti, Lombardi i Normani imali sa sobom vrlo malo žena svoje rase. U nekoliko generacija poglavice su se ženili isključivo germanskim ženama, ali njihove konkubine bile su latinske žene, kao što su to bile i dojilje njihove djece; čitavo se pleme ubrzo ženilo latinskim ženama što je značilo da, otkad su se Franci i Goti pojavili na rimskom teritoriju, *lingua franca* i *lingua gothica* nisu predugo postojali.

No tako nije bilo u Engleskoj, jer su saksonski osvajači povelj svoje žene sa sobom; keltska je populacija pobjegla i, između ostalog, latinski više nije bio, ili bolje rečeno, nikad nije bio dominantan u Britaniji. Da je starofrancuski bio u općoj upotrebi u petom stoljeću, Klodovik i njegovi ljudi ne bi napustili germanski u korist starofrancuskog.

Ključni rezultat svega ovoga, unatoč ekstremno nasilnim običajima germanskih osvajača, jest kalup koji su oni nametnuli i koji je tijekom stoljeća postao stvarni kalup nacije. »Francuska« je postalo posve legitimno ime zemlje u koju je došla gotovo nezamjetna manjina Franaka. U desetom stoljeću, u prvim *chansons de geste*, koje su savršeno ogledalo duha tog doba, svi stanovnici Francuske su Francuzi. Ideja, koja se činila tako očitom Grguru od Toursa, da je populacija Francuske načinjena od različitih rasa, nije bila ni na koji način jasna francuskim piscima i pjesnicima nakon Huga Kapetovića. Razlika između plemića i kmeta bila je vrlo naglašena, ali ni na koji način nije bila prikazana kao etnička razlika; bila je radije predstavljena kao razlika u hrabrosti, običajima i obrazovanju, koji su se prenosili s koljena na koljeno; nikome nije padalo na pamet da je u korištenju svega bilo osvajanje. Lažni sustav kojemu je plemstvo dugovalo svoje podrijetlo pravu koje im je dodijelio kralj za zasluge učinjene za naciju, tako da je svaki plemić bio nobilitirana osoba, postao je dogma već u trinaestom stoljeću. Ista stvar se dogodila nakon gotovo svih normanskih osvajanja. Nakon jedne ili dvije generacije, normanski se osvajači više nisu razlikovali od ostatka populacije, premda njihov utjecaj nije bio umanjen zbog te činjenice; dali su osvojenoj zemlji plemstvo, vojne navike i patriotizam koji prije nije poznavala.

Zaborav, otići ću toliko daleko da kažem čak - povijesna pogreška ključni je čimbenik u stvaranju nacije, i zato napredak u povijesnim istraživanjima često predstavlja opasnost za (princip) nacionalnost(i). Zaista, povijesno propitivanje baca svjetlo na nasilne događaje koji su se zbivali na početku svih političkih formacija, pa čak i onih čije su posljedice bile blagotvorne. Jedinstvo se uvijek postiže pomoću nasilja; jedinstvo sjeverne Francuske s Midi bilo je rezultat masakra i terorâ koji su trajali veći dio stoljeća. Premda je kralj Francuske, ako mogu biti toliko drzak da to kažem, skoro savršen primjer čimbenika koji je kristalizirao (naciju) kroz dulji vremenski period, i premda je uspostavio najsavršenije nacionalno jedinstvo koje je ikada postojalo, zahtjev za prevelikom kontrolom uništio je njegovu reputaciju. Nacija koju je oblikovao proklela ga je i danas samo kulturni ljudi znaju za njegovo negdašnje značenje i za njegova dostignuća.

(Samo) uz pomoć kontrasta postaju nam očiti ovi veliki zakoni povijesti zapadne Europe. Mnoge zemlje nisu postigle ono što je kralj Francuske uspio, djelomično uz pomoć tiranije, djelomično zahvaljujući svojoj pravičnosti, na zadivljujući način izvesti. Pod krunom svetog Stjepana, Mađari i Slaveni ostali su različiti kao što su bili i prije 800 godina. Daleko od uspjeha da spoji različite (etničke) elemente na svojim dominijama, kuća Habsburg držala ih je razdvojenima i često suprotstavljala jedne drugima. U Češkoj, na primjer, češki i njemački elementi naslagani su jedan na drugi kao što su ulje i voda u čaši. Turska politika razdvajanja nacija prema njihovoj vjeri imala je mnogo ozbiljnije posljedice jer je dovela do

pada Istoka. Ako uzmete grad poput Soluna ili Smirne, naći ćete u njima pet ili šest zajednica od kojih svaka ima svoja sjećanja i koje gotovo da nemaju ništa zajedničkog. Ali bit je nacije da svi pojedinci imaju mnogo zajedničkog, ali i da su mnogo stvari zaboravili. Nijedan francuski građanin ne zna je li on Burgundinac, Alan, Taifal ili Vizigot, ali opet, svaki francuski građanin morao je i zaboraviti masakr na Svetog Bartolomeja ili masakre koji su se dogodili u Midiju u trinaestom stoljeću. Nema ni deset obitelji u Francuskoj koje mogu dokazati svoje franačko podrijetlo i svaki takav dokaz bio bi potpuno pogrešan, kao posljedica nebrojeno mnogo nepoznatih veza koje mogu razbiti svaki genealoški sistem.

Moderna je nacija, dakle, povijesni rezultat uzrokovan nizom konvergentnih činjenica. Katkada je jedinstvo postignuto zahvaljujući dinastiji, kao što je to bio slučaj u Francuskoj; katkada je bilo postignuto samom voljom provincija, kao što je to slučaj s Nizozemskom, Švicarskom i Belgijom; katkada je bilo posljedica rada opće svijesti, zakašnjele pobjede nad nepredvidljivim feudalizmom, kao što je to bilo u Italiji i Njemačkoj. Ove formacije uvijek su imale dubok *raison d'être*. Principi, u takvim slučajevima, uvijek iskrсну kao posljedica neočekivanih iznenađenja. Tako smo, u naše doba, vidjeli Italiju ujedinjenu porazima i Tursku uništenu pobjedama. Svaki poraz promovirao je ideju Italije; svaka pobjeda nagovijestala je kraj Turske; jer Italija je nacija, a Turska izvan Male Azije nije. Francuska si može pripisati slavu da je u Francuskoj revoluciji pokazala da nacija postoji sama po sebi. Ne bismo trebali biti razočarani ako nas i ostali oponašaju u ovome. Mi smo bili ti koji su osmislili princip nacije. Ali što je nacija? Zašto je Nizozemska nacija, dok Hannover ili Vojvodstvo Parma nisu? Kako to da Francuska nastavlja biti nacija kada je princip po kojem je nastala - nestao? Kako to da Švicarska, koja ima tri jezika, dvije religije i tri ili četiri rase, jest nacija, dok Toskana, koja je homogena, nije? Zašto je Austrija država, a ne nacija? Na koji se način princip nacionalnosti razlikuje od principa rase? Ovo su točke koje mudra osoba želi razriješiti, tako da bi smirila um. Teško se može reći za ovaj naš svijet da je ovladao takvim načinom razmišljanja, no pronicljivi ljudi žele unijeti u to nešto razbora i otkriti zablude u koje se zapliću površni umovi.

II Ako je za vjerovati nekim političkim teoretičarima, nacija je prije svega dinastija koja predstavlja ranija osvajanja, i to ona koju je većina najprije prihvatila, a zatim zaboravila. Sudeći prema mišljenju navedenih teoretičara, grupiranje pokrajina koje je provela dinastija svojim ratovima, svojim brakovima i svojim ugovorima prestaje s dinastijom koja je to dovršila. Prilično je točno da je većina modernih nacija potekla od obitelji feudalnog podrijetla, koja je bila vezana uz zemlju i koja je u nekom smislu bila nukleus centralizacije. Francuske granice iz 1789. godine nisu bile nimalo prirodne ili nužne. Široka zona koju je kuća Kapetovića dodala na uski pojas zemlje dobiven podjelom u Verdunu, zaista je bila osobni dobitak te kuće. Tijekom epohe kad su se te akvizicije događale, nisu postojale ni ideja prirodnih granica, ni prava nacija, ni želje pokrajina. Unija Engleske, Irske i Škotske također je bila dinastijska činjenica. Italija je čekala toliko dugo prije nego što je postala nacija jer se nijedna od brojnih vladajućih kuća nije prije ovog stoljeća nametnula kao centar (državnog) jedinstva. Neobično, no sa skromnog otoka Sardinije, iz područja koje je jedva bilo talijansko, potekla je kuća Savojski koja je preuzela kraljevsku titulu.¹ Nizozemska, koja je – činom herojske odlučnosti – stvorena sama od sebe, ipak je stvorila blisku vezu s kućom Oranskih i bit će stvarnih opasnosti ako dođe dan kada ova unija bude ugrožena.

Je li takvo pravilo, međutim, apsolutno? Nesumnjivo nije. Švicarska i Sjedinjene Američke Države, koje su se stvorile same, poput konglomerata kasnijim širenjem, nemaju dinastijsku osnovu. Neću raspravljati o ovom pitanju u odnosu na Francusku jer bih za to trebao znati čitati tajne budućnosti. Jednostavno ću reći da je toliko ponosno nacionalan bio ovaj veliki francuski kraljevski princip da je, na dan njegove propasti, zemlja bila u stanju preživjeti bez njega. Štoviše, osamnaesto stoljeće sve je promijenilo. Čovjek se vratio, nakon stoljeća poniženja, duhu antike, osjećaju samopoštovanja, ideji svojih prava. Riječi poput *patrie* i *građanin* povratile su natrag svoja stara značenja. Dakle, najhrabrija operacija ikad izvedena u povijesti privedena je kraju, operacija koju možemo usporediti s pokušajem, u fiziologiji, vraćanja izvornog identiteta tijelu kojem su uklonjeni mozak i srce.

Mora se, dakle, priznati da nacija može postojati bez dinastijskog principa i da čak i nacije stvorene uz pomoć dinastija mogu biti odvojene od njih a da ne prestanu postojati. Stari princip, koji u obzir uzima samo vladarska prava, više se nije mogao održati; osim dinastijskog prava, postoji i nacionalno pravo. Na kojim se kriterijima, međutim, temelje ta nacionalna prava? Po kojim znacima ih možemo raspoznati? Iz koje ih činjenice možemo izvesti?

Neki odgovorno tvrde da se izvode iz rase. Umjetne podjele, kao rezultati feudalizma, vladarskih brakova ili diplomatskih kongresa, raspadaju se (tvrde ti autori). Rasa populacije jest ono što ostaje čvrsto i nepromjenjivo. To je ono što čini pravo, legitimnost. Njemačka obitelj, sukladno s teorijom koju ovdje razlažem, ima pravo presložiti razasute dijelove nijemstva čak i ako ti dijelovi ne zahtijevaju da ih se iznova združi. Pravo nijemstva nad nekom provincijom jače je od prava stanovnikā neke pokrajine nad samima sobom. Tako je, dakle, stvoreno iskonsko pravo analogno božanskom

¹ Kuća Savojski duguje svoj kraljevski naslov pripajanju Sardinije (1720).

pravu kraljeva; nacionalni princip zamijenjen je etnografskim. Ovo je vrlo velika pogreška, jer da postane dominantna, uništila bi europsku civilizaciju. Iskonsko pravo rasa jest toliko tanko i toliko opasno za istinski napredak kao što je nacionalni princip pravedan i legitiman.

U plemenima i gradovima u antici, činjenica rase je bila, dopustit ću si da kažem, od vrlo velike važnosti. Pleme i grad tada su bili samo produžeci obitelji. U Sparti i Ateni svi su građani u većoj ili manjoj mjeri bili u rodbinskoj vezi. Isto je vrijedilo i za Beni-izraelite i još je uvijek slučaj s arapskim plemenima. Ako se sada udaljimo od Atene, Sparte i izraelskog plemena do Rimskog Carstva, situacija će biti znatno drugačija. Ustanovljena isprva nasilno, ali naknadno održana zbog (zajedničkog) interesa, ova velika aglomeracija gradova i provincija, potpuno različiti jedni od drugih, nanijela je najozbiljniji udarac rasnoj ideji. Kršćanstvo, sa svojim univerzalnim i apsolutnim karakterom, djelovalo je mnogo učinkovitije u tom smjeru; stvorilo je tijesan savez s Rimskim Carstvom i, u djelovanju ovih dvaju neusporedivih unifikacijskih čimbenika, etnografski je argument odstranjen iz ljudske povijesti tijekom idućih stoljeća.

Barbarske su navale, makar naizgled, još jedan korak na istome putu. Stvaranje barbarskih kraljevstava nije imalo veze s etnografijom, njihov oblik bio je određen moću ili voljom osvajača. Bili su apsolutno nezainteresirani za rase naroda koje su osvojili. Što je Rim učinio, Karlo Veliki je preradio na svoj način, točnije, stvorio je jedno carstvo sastavljeno od mnoštva rasa; odgovorni za podjelu u Verdunu mirno su povukli dvije duge crte od sjevera prema jugu i nisu bili ni najmanje zabrinuti za rase ljudi koji su se nalazili s jedne ili druge strane crta. Promjene granica koje su se događale tijekom srednjeg vijeka također nisu imale veze s etnografskim podjelama. Ako je politika koju je vodila kuća Kapetović uglavnom rezultirala okupljanjem teritorija bivše Galije pod francuskim imenom, to je bilo samo zato što su ti teritoriji imali prirodnu tendenciju da budu spojeni sa svojim susjedima. Dauphiné, Bresse, Provence i Franche-Comté više nisu pamtili zajedničko podrijetlo. Sva je galska svijest nestala do drugog stoljeća poslije Krista, i jedino je iz posve učene perspektive u naše doba retrospektivno vraćena individualnost galskog karaktera.

Etnografska razmišljanja, dakle, nisu imala ulogu u stvaranju modernih nacija. Francuska je (istodobno) keltska, ibernska i germanska. Njemačka je germanska, slavenska i keltska. Italija je zemlja gdje je etnografski argument najviše pomiješan. Gali, Etruščani, Pelazgi i Grci, da ne spominjemo druge elemente, isprepleću se u nedokučivoj mješavini. Britanski otoci, gledani kao cjelina, predstavljaju mješavinu keltske i germanske krvi, čije je omjere teško pojedinačno definirati.

Istina je da nema nijedne čiste rase, a vođenje politike koja ovisi o etnografskoj analizi znači prepuštanje himeri. Najplemenitije zemlje, Engleska, Francuska i Italija, one su u kojima je krv najviše izmiješana. Je li Njemačka iznimka u tom slučaju? Je li to čisto germanska zemlja? To je potpuna iluzija. Čitav je jug prije bio galski; čitav istok, od rijeke Elbe pa dalje, bio je slavenski. Čak i oni dijelovi za koje se tvrdi da su potpuno čisti, jesu li to oni zaista? Ovdje dolazimo do jednog od onih problema u kojem je važno da se opremimo s jasnim idejama i da se zaštitimo od zabluda.

Rasprave o rasi su beskonačne, jer filološki orijentirani povjesničari i fiziološki orijentirani antropolozi interpretiraju taj termin na dva potpuno različita načina.² Za antropologe rasa ima isto značenje kao i u zoologiji; služi da pokaže pravo podrijetlo, krvni odnos. Međutim, proučavanje jezika i povijesti ne vodi do istih podjela kao što vodi fiziologija. Riječi kao što su brahicefalan ili dolichocefalan nemaju mjesta ni u povijesti ni filologiji. U ljudskoj grupi koja je stvorila arijske jezike i način života već su postojali i brahicefali i dolichocefali. Jednako vrijedi i za primitivnu grupu koja je stvorila jezik i institucije koje znamo kao semitske. Drugim riječima, zoološko podrijetlo čovječanstva prethodilo je korijenima kulture, civilizacije i jezika. Primitivne arijske, primitivne semitske i primitivne turanske grupe nisu posjedovale fiziološko jedinstvo. Ove skupine su povijesne činjenice, koje su postojale u pojedinim epohama, možda prije 15 000 do 20 000 godina, dok se zoološko podrijetlo čovječanstva izgubilo u neprobojnoj tami. Ono što historijski i filološki znamo jest da je germanska rasa nesumnjivo različita porodica unutar ljudske vrste, no je li porodica u antropološkom smislu te riječi? Definitivno nije. Pojavljivanje individualnog germanskog identiteta dogodilo se nekoliko stoljeća prije Isusa Krista. Može se pretpostaviti da Germani još nisu postojali u to doba. Prije toga, pomiješani sa Slavenima u velikoj nerazlučivoj masi Skita, nisu posjedovali odvojenu individualnost. Englez je zaista tip u koji pripada cijelo čovječanstvo. Međutim, tip koji se često netočno podrazumijeva pod anglo-saksonskom rasom³ nije ni Britanac iz vremena Julija Cezara, ni Anglo-Saksonac iz Hengistova vremena, ni Danac iz Knutova doba, niti Norman iz doba Vilima Osvajača; prije je proizvod

2 Proširio sam ovu točku u predavanju koje je analizirano u biltenu Association scientifique de France od 10. ožujka 1878., "Des services rendus aux Sciences historiques par la Philologie".

3 Njemački elementi nisu važniji u Ujedinjenom Kraljevstvu nego što su bili u Francuskoj, kad je držala Alzas i Metz. Ako je njemački jezik dominirao na Britanskim otocima, to je bilo samo zato što latinski nije do kraja zamijenio keltske jezike kao što je bio slučaj u Galiji.

svih tih različitih elemenata. Francuz nije ni Gal, ni Franak, ni Burgundanin. On je prije ono što je proizašlo iz lonca u kojem je, pod vodstvom francuskog kralja, ključalo mnogo različitih elemenata. Čovjek rodom iz Jerseyja ili Guernseyja nimalo se ne razlikuje, barem što se njegovih korijena tiče, od čovjeka iz normanske populacije s druge strane obale. U jedanaestom stoljeću, čak ni najoštrije oko ne bi vidjelo ni najmanju razliku među onima koji žive s obje strane Kanala. Neznatne okolnosti spriječile su Filipa Augusta da osvoji te otoke zajedno s Normandijom. Odvojene jedne od drugih sljedećih 700 godina, dvije populacije postale su ne samo strane, nego i potpuno različite. Rasa, onako kako je povjesničari shvaćaju, nešto je što se može stvoriti i uništiti. Proučavanje rase bitno je za učenjaka kojeg zanima povijest čovječanstva. Međutim, to se ne može primijeniti u politici. Instinktivna svijest koja je nadgledala stvaranje karte Europe nije uzimala u obzir rasu i vodeći narodi Europe zapravo su narodi miješane krvi.

Činjenica rase, koja je izvorno bila ključna, postaje dakle, manje važna. Ljudska povijest zapravo je bitno drugačija od zoologije, i rasa nije sve, kao što je među glodavcima ili mačkama, i nitko nema pravo ići svijetom i mjeriti ljudske lubanje, hvatati ljude za vrat i govoriti im: »Ti si naše krvi; ti pripadaš nama!« Osim antropoloških značajki, postoje stvari poput razuma, pravde, istine, ljepote, koje su za sve jednake. No budite oprezni, jer ta etnografska politika nije ni u kom slučaju postojana i ako je danas koristite protiv drugih, sutra će je možda netko koristiti protiv vas. Možete li biti sigurni da Nijemci, koji su podigli stijeg etnografije tako visoko, neće vidjeti Slavene kako analiziraju imena sela u Saskoj ili Lužičkoj, traže tragove Wiltza ili Obotrita i zahtijevaju naknade za masakre i opća porobljavanja koje su Otonovci učinili nad njihovim precima? Za sve je dobro znati kako zaboravljati.

Meni je etnografija veoma draga, jer to je znanost koja ne pobuđuje previše interesa; no zasad, kao što joj želim da bude neovisna, želim da bude bez ikakve političke primjene. U etnografiji se, kao u svim poljima proučavanja, sustavi mijenjaju; to je uvjet napretka. Državne bi granice onda slijedile strujanja znanosti. Domoljublje bi ovisilo o više ili manje paradoksalnoj disertaciji. Netko bi prišao domoljubu i rekao: »Bio si u krivu; proljevao si krv za taj i taj cilj; vjerovao si da si Kelt; no nisi, ti si Nijemac.« Tada biste vi pak, deset godina kasnije, saznali da ste Slaven. Ako ne želimo iskriviti znanost, trebali bismo se suzdržati od iznošenja mišljenja o ovim problemima, u kojima se sukobljava toliko mnogo interesa. Ako netko obveže znanost da opskrbljuje diplomaciju svojim načelima, možete biti sigurni da će je mnogo puta zateći *in flagranti*. Znanost mora činiti bolje stvari; hajdemo je samo zamoliti da govori istinu.

To što smo sada rekli za rasu, može se primijeniti i na jezik. Jezik poziva ljude na ujedinjenje, ali ih ne sili da to učine. Sjedinjene Države i Engleska, Latinska Amerika i Španjolska govore istim jezikom, ali nisu ista nacija. S druge strane, Švicarska, tako dobro sklopljena s obzirom na to da je sastavljena s pristankom njezinih različitih dijelova, ima tri ili četiri jezika. Postoji nešto u čovjeku što je jače od jezika, a to je njegova volja. Volja Švicarske da bude ujedinjena unatoč razlici među dijalektima činjenica je važnija nego sličnost često postignuta primjenom raznih mučnih mjera.

Časna činjenica u vezi s Francuskom jest da ona nikad nije koristila mjere prisile da bi postigla jezično jedinstvo. Ne mogu li se isti osjećaji i iste misli, ljubav prema istim stvarima osjetiti na različitim jezicima? Upravo sam govorio o nedostacima podređivanja međunarodne politike etnografiji; oni ne bi bili manji ako biste je stavili u zavisnost prema komparativnoj filologiji. Ovim intrigantnim izučavanjima valja ostaviti potpunu slobodu; nemojmo ih miješati sa stvarima koje bi narušile njihovu jasnoću. Politička važnost jezika proizlazi iz toga da se on shvaća kao simbol rase. Ništa nije pogrešnije od toga. Prusija, gdje se sad govori samo njemački, govorila je slavenski prije samo nekoliko stoljeća; u Walesu se govori engleski; Galija i Španjolska govore primitivnim dijalektom Albe Longe; Egipat govori arapskim; postoji još nebrojeno mnogo primjera koje bih mogao navesti. Čak i ako odete unatrag sve do korijena, sličnost jezika ne pretpostavlja sličnost rase. Razmislite, na primjer, o protoarijskim ili protosemitskim plemenima: tamo ste mogli naći robove koji su govorili istim jezikom kao i njihov gospodar, a često je rob bio drugačije rase nego što je bio gospodar. Dopustite da ponovim da se ove podjele na indoeuropske, semitske ili druge jezike, stvorene zadivljujućom pronicavošću komparativne filologije, ne poklapaju s podjelama koje je ustanovila antropologija. Jezici su povijesne formacije, koje nam govore vrlo malo o krvi onih koji ih govore i koje, u svakom slučaju, ne mogu okovati ljudsku slobodu kada je riječ o odlučivanju s kojom će se obitelji netko ujediniti za život ili smrt.

Ova ekskluzivna briga za jezik, kao i prekomjerna zaokupljenost rasom, ima svoje opasnosti i svoje mane. Takva pretjerivanja zatvaraju pojedinca u specifičnu kulturu, smatranu nacionalnom; pojedinac se ograničava i zatvara. Pojedinac ostavlja opojan zrak koji netko udiše na golemu polju čovječanstva da bi se zatvorio u ložu sa svojim sunarodnjacima. Ništa ne može biti strašnije za um; ništa ne može biti više uznemirujuće za civilizaciju. Nemojmo napustiti princip da je čovjek razumno i moralno biće prije nego što je zatočen u taj i taj jezik, prije nego što je pripadnik te i te rase, prije nego što pripada toj i toj kulturi. Prije francuske, njemačke ili talijanske kulture postoji ljudska kultura. Razmislite o velikim ljudima renesanse; nisu bili ni Francuzi, ni Talijani, ni Nijemci. Oni su ponovo otkrili, baveći se antikom, tajnu pravog

obrazovanja ljudskog duha i posvetili su se tome tijelom i duhom. Kakvo je bilo njihovo postignuće!

Vjera također ne može pružiti primjeren temelj za formiranje moderne nacionalnosti. Izvorno, religija je imala veze sa samim postojanjem društvene grupe, koja je sama po sebi bila produžetak obitelji. Vjera i običaji bili su obiteljski običaji. Religija Atene bila je ujedno i kult Atene, njezinih mitskih osnivača, njezinih zakona i običaja; nije implicirala nikakvu teološku dogmu. Ova je religija bila, u najstrožem smislu riječi, državna religija. Čovjek nije bio Atenjanin ako ju je odbio prakticirati. Ta je vjera, u osnovi, bila kult personificirane Akropole. Zaklinjanje na oltaru Aglauros⁴ značilo je zaklinjanje na smrt za *patriju*. Ta je vjera bila istovrijedna onomu što je nama izvlačenje slamki (za vojnu službu) ili kult stijega. Odbijanje sudjelovanja u takvu kultu bilo je pak istovrijedno odbijanju vojne službe u našem modernom društvu. To je bilo kao priznanje da niste Atenjanin. S druge strane, jasno je da takav kult nije imao nikakvo značenje za nekoga tko nije bio iz Atene; također, nisu pokušavali obraćati strance i siliti ih na prihvaćanje; atenski robovi nisu prakticirali atenski kult. Stvari su bile vrlo slične u određenom broju malih srednjovjekovnih republika. Čovjeka se nije smatralo dobrim Mlečaninom ako se nije zaklinjao Svetim Markom niti dobrim Amalfitom ako nije veličao svetog Andriju iznad svih ostalih svetaca u raju. U ovim malim zajednicama, ono što je naknadno smatrano progonom ili tiranijom bilo je legitimno i nije bilo ništa manje važno od našeg običaja čestitanja rođendana ocu obitelji ili od čestitke za Novu godinu.

Situacija koja je postojala u Sparti i Ateni više nije postojala u kraljevstvima koja su nastala nakon Aleksandrovih osvajanja, a još manje u Rimskom Carstvu. Progoni koje je provodio Antioh Epifan da bi pridobio Istok za kult olimpskog Jupitera, i oni koji su bili određeni da u Rimskome Carstvu održavaju navodnu državnu religiju, bili su pogrešni, kriminalni i apsurdni. U naše vrijeme, situacija je posve jasna. Više ne postoje mase koje vjeruju posve jednako. Svaka osoba vjeruje i prakticira na svoj način ono što može i što želi. Više ne postoji državna religija; čovjek može biti Francuz, Englez ili Nijemac i biti katolik, protestant ili ortodokсни Židov ili uopće ne biti vjernik. Vjera je postala stvar pojedinca; tiče se savjesti svakoga posebno. Podjela nacija na katolike i protestante više ne postoji. Religija, koja je prije pedeset dvije godine odigrala važnu ulogu u stvaranju Belgije, sačuvala je svu svoju (prijašnju) važnost na unutarnjem sudištu pojedinca; no, gotovo posve prestala je biti jedan od elemenata koji određuju granice među ljudima.

Zajednica interesa je zasigurno moćna poveznica među ljudima. Međutim, čine li naciju samo interesi? Ja ne mislim tako. Zajednica interesa stvara ugovore o trgovini, ali nacionalnost ima i svoju sentimentalnu stranu; to je i duša i tijelo odjednom; *Zollverein* nije *patrie*.

Geografija, ili ono što znamo kao prirodne granice, igra bitnu ulogu u podjeli nacija. Geografija je jedan od ključnih čimbenika u povijesti. Rijeke su vodile rase naprijed; planine su ih zaustavljale. Prve su favorizirale kretanje u povijesti, dok su ga pak druge ograničavale. Može li, međutim, netko reći da su, kao što neke stranke vjeruju, nacionalne granice ucrtane na karti i da ta nacija ima pravo procijeniti što je potrebno za zaokruživanje određenih kontura zato da bi se došlo do neke planine i neke rijeke, kojima je, dakle, pripisana neka *a priori* granična kvaliteta? Ne znam ni za jednu doktrinu koja je samovoljnija ili smrtonosnija, jer dozvoljava svakome da opravda neka ili sva nasilja. Kao prvo, trebamo li misliti da planine i rijeke tvore te takozvane prirodne granice? Nepobitno je da planine razdvajaju, ali i to da rijeke prije svega ujedinjuju. Osim toga, ne mogu sve planine podijeliti države. Koje služe da razdvajaju, a koje ne? Od Biarritz do Torne nema jednog estuarija koji bi bio prikladniji od drugog da služi kao oznaka razdvajanja. Da je povijest tako odredila, Loire, Seina, Meuse, Elba ili Odra jednako bi lako kao i Rajna mogle imati kvalitetu prirodne granice koja je uzrokovala tako mnogo povreda osnovnog prava kao što je ljudska volja. Ljudi govore o strateškoj strani granica. Ništa, međutim, nije apsolutno; posve je jasno da bi trebalo napraviti mnogo ustupaka ako već postoji potreba. No ti ustupci ne bi trebali otići predaleko. Inače bi svi polagali prava prema svojim vojnim potrebama i bili bismo suočeni s neprestanim ratom. Ne, naciju ne čini ništa više zemlja nego rasa. Zemlja daje podlogu, polje borbe i rada; čovjek daje dušu. Čovjek je sve u stvaranju svete stvari koja se zove narod. Ništa (sasvim) materijalno nije dostatno za to. Nacija je duhovni princip, rezultat vrlo složenih povijesnih zapleta; to je duhovna obitelj, a ne grupa određena oblikom zemlje. Upravo smo vidjeli što nije prikladno za nastanak takva duhovnog principa, dakle rasa, jezik, materijalni interes, vjerski afinitet, geografija i vojne potrebe. Što je, dakle, potrebno? Kao posljedica onoga što je prije rečeno, ne moram vas dulje zadržavati.

III Nacija je duša, duhovni princip. Dvije stvari, koje su zapravo jedna, predstavljaju tu dušu ili duhovni princip. Jedna je zajedničko posjedovanje bogatog naslijeđa sjećanja; druga je današnji pristanak, želja za zajedničkim životom, volja da se stalno održava vrijednost naslijeđa koji je čovjek primio u nepodijeljenom obliku. Čovjek, gospodo, ne improvizira. Nacija je, kao i pojedinac, kulminacija prošlih događaja, žrtava i predanosti. Od svih kultova, onaj naših predaka je najlegitimniji, jer preci su nas učinili ovakvima kakvi jesmo. Herojska prošlost, veliki ljudi, slava (čime mislim prava slava),

4 Aglauros, koja je dala život za spas svoje patrije, predstavlja samu Akropolu.

to je društveni kapital na kojemu se temelji nacionalna ideja. Posjedovanje zajedničke slave u prošlosti i zajedničke volje u budućnosti; zajednička velika djela, želja da se učine još mnoga druga - to su osnovni uvjeti bivanja narodom. Čovjek voli proporcionalno onome koliko je žrtava pristao podnijeti i koliko je loših stvari prošao. Čovjek voli kuću koju je sagradio i koju je predao sljedećem naraštaju. Spartanska pjesma – »Mi smo ono što ste vi bili; mi ćemo biti ono što vi jeste« - u svojoj jednostavnosti jest skraćena himna svake *patrie*.

Vrednije od zajedničkih carinarnica i granica podložnih strateškim idejama jest ideja dijeljenja, u prošlosti, slavnog naslijeđa i boli i posjedovanja, u budućnosti, (zajedničkog) programa koji tek treba ostvariti, ili činjenice da smo patili, uživali i nadali se zajedno. Ovo su stvari koje se mogu razumjeti unatoč razlikama u rasi i jeziku. Upravo sam govorio o »zajedničkim patnjama« i, zaista, patnja ujedinjuje češće nego veselje. Što se nacionalnog pamćenja tiče, tuga je od veće vrijednosti nego trijumf, jer ona nameće dužnost i zahtijeva zajednički napor.

Nacija je, dakle, solidarnost na višoj razini, a čini ju osjećaj žrtve koju je čovjek podnio u prošlosti i one koje tek namjerava podnijeti u budućnosti. Ona pretpostavlja povijest; no sažeta je u sadašnjosti u jasnoj činjenici pristanka, jasno izražene želje da nastavi živjeti zajedno. Postojanje nacije jest, oprostite mi na metafori, dnevni plebiscit, kao što je i postojanje pojedinca stalna potvrda života. To je, i znam to dobro, manje metafizičko a više božansko pravo, i manje je brutalno nego takozvano povijesno pravo. Slijedom ideja koje vam objašnjavam ovdje, nacija nema ništa veće pravo nego kralj da kaže pokrajini: »Ti pripadaš meni, ja te uzimam.« Pokrajina predstavlja, po mome mišljenju, svoje stanovnike; ako netko ima pravo da ga se pita za mišljenje u tom pogledu, onda je to stanovnik. Nacija nikad nema pravog interesa u anektiranju ili držanju zemlje protiv njezine volje. Želja nacija je, na kraju krajeva, jedini legitiman kriterij, kojemu se uvijek na kraju vraćamo.

Uklonili smo metafizičke i teološke apstrakcije iz politike. Što onda ostaje? Čovjek, sa svojim željama i svojim potrebama. Secesija, reći ćete mi, i, dugoročno, dezintegracija nacija bit će rezultat sustava koji stavlja ove stare organizme na milost volja koje najčešće nisu odveć prosvijetljene. Jasno je da u takvim slučajevima nijedan princip ne smije otići predaleko. Istine ovog reda primjenjive su kao cjelina samo općenito. Ljudska htijenja će se mijenjati, ali postoji li išta ovdje na zemlji što se ne mijenja? Nacije nisu nešto vječno. Imale su svoje početke i imat će svoj kraj. Najvjerojatnije će ih zamijeniti europska konfederacija. No, to nije zakon vremena u kojemu mi živimo. Danas je postojanje nacija dobra stvar, čak i potrebna. Njihovo postojanje je garancija slobode, koja bi bila izgubljena kada bi svijet imao samo jedan zakon i samo jednog gospodara.

Sa svojim promjenjivim i često sukobljenim snagama, nacije sudjeluju u zajedničkom djelu civilizacije; svaka svira svoju notu u koncertu čovječanstva, koji je, na kraju krajeva, najviši ideal realnosti koji smo sposobni postići. Izolirane, svaka ima svoju slabu točku. Često si govorim da bi pojedinac, koji ima one mane koje se u nacija uzimaju kao vrline, koji se hrani taštinom, koji bi bio do te razine ljubomoran, egoističan i svadljiv, i koji bi isukao svoj mač na najmanju provokaciju, bio najnepodnošljiviji čovjek. No, svi ovi neskladni detalji nestaju u cjelokupnom kontekstu. Jadno čovječanstvo, koliko si patilo! Koliko te još kušnji čeka! Neka te vodi duh mudrosti i neka te sačuva od nebrojeno mnogo opasnosti kojima ti je posut put!

Gospodo, dopustite mi da ovo sažmem. Čovjek nije rob ni svoje rase, ni svoga jezika, ni svoje vjere, ni toka rijeka, ni smjera protezanja planinskih lanaca. Velika skupina ljudi, zdrava uma i topla srca, stvara vrstu moralne svijesti koju zovemo nacija. Dokle god ta moralna svijest dokazuje svoju snagu žrtvama, koja iziskuje odricanje od pojedinačnog za napredak zajednice, ona je legitimna i ima pravo na postojanje. Ako nastanu sumnje u vezi s njezinim granicama, konzultirajte se s narodom koji živi u području o kojem se raspravlja. Oni nesumnjivo imaju pravo na svoj glas. Ova će preporuka izmamiti osmijeh na lice sljedbenicima politike, tim nepogrešivim bićima koji provode život zavaravajući se i koji, s visine svojih superiornih principa, gledaju sa žaljenjem na naše svakodnevnice brige. »Konzultirajte se s narodom, za ime Boga! Kako naivno! Dobar primjer onih prokletih francuskih ideja koje žele zamijeniti diplomaciju i rat dječje jednostavnim metodama.« Čekajte samo malo, gospodo; neka vladavina sljedbenika prođe; strpljivo podnesite prezir moćnih. Možda će se nakon mnogo jalovih pokušaja ljudi vratiti našim umjerenijim empirijskim rješenjima. Najbolji način da budete u pravu u budućnosti jest da se, za određeno vrijeme, znate pomiriti s time da niste u modi.

Prikazi i recenzije

Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević-Sokol, studija Toma Arhidakon i njegovo djelo Radoslav Katičić, Književni krug, Split, 2003, XXII + 532 str., (Biblioteka Knjiga Mediterana, 30)

Sažimajući 1976. godine u svojoj sintezi kasnoga hrvatskog srednjovjekovlja gledišta o *Povijesti salonitanskih i splitskih prvosvećenika* splitskoga arhidakona Tome iz 13. st., Nada Klaić je ovaj spis ocijenila kao »najbolje povijesno djelo na istočnoj jadranskoj obali u razvijenom srednjem vijeku«. ¹ Uz spis cara pisca *De administrando imperio* i *Ljetopis popa Dukljanina, Historia Salonitana* (dalje: HS) uistinu je jedan od temeljaca naše spoznaje o srednjovjekovnom razdoblju hrvatskoga povijesnog prostora. Spomenuta djela čine elementarno trojstvo povijesnih izvora o koje se upire hrvatska medievistika. Ipak su u slučaju HS povjesnici sve do sada bili zakinuti za mjerodavno kritičko izdanje. Stoga je ovo dugo očekivano izdanje za hrvatsku povijesnu znanost od prvorazrednog značenja, pa će i ovdje mu posvećen osvrt biti nešto opsežniji. Na početku ćemo reći nekoliko riječi o izdanjima Tomina djela, kako bismo time ukazali na važnost ovog izdanja. ² Isto tako, spis poznat pod nazivom *Historia Salonitana Maior* (dalje: HSM) bit će razmatran jedino u slučajevima kada neposredno tangira problematiku rukopisne predaje i izdanja *Salonitanske povijesti* i/ili njegove recepcije.

Editio princeps Tomina djela ujedno je prijelomno povjesničarsko djelo oca hrvatske historiografije Ivana Lučića - *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*; Lucius je u dodatku (*Rerum Dalmaticarum scriptores*) svojoj knjizi, uz ostala skupljena vrela, otisnuo i tekst HS, po vatikanskom kodeksu. ³ Kada je 1668. godine tiskano ponovljeno izdanje *De Regno...* s Lučićevim korekturama cjelokupnog teksta objavljene su i korekture vrela, pa tako i one relevantne za HS (*Ad historiam Thomae Archidiaconi Spalatensis et memoriam Episcoporum Salonitanae Ecclesiae*). Naknadni ispravci otisnuti su u *Inscriptiones Dalmaticae*. Tijekom nadolazećih osamdeset godina ovo će biti jedini dostupni izvori za proučavatelje Tomina djela, sve dok 1748. godine J. G. Schwandtner nije, s manjim izmjenama, pretiskao kompletnu Lučićevu knjigu, uključujući ondje objavljene izvore, u trećem svesku svoga kompendija narativnih vrela ugarske, dalmatinske, hrvatske i slavonske povijesti. ⁴ Tek je na taj način - cirkulacijom Lučićeve i Schwandtnerove zbirke i njihovih reizdanja, ⁵ jedan od temeljnih izvora za poznavanje dalmatinske srednjovjekovne povijesti, postao dostupan širem krugu istraživača. Bolandisti su 1866. i 1867. godine u 11. i 35. svesku monumentalnog *Acta sanctorum* priredili za tisak pojedine izvatke iz HS koji su bili relevantni za živote pojedinih salonitanskih i splitskih svetaca čašćenih u Splitu, uključivo do bl. Rajnerija [Arnira], pri čemu su se služili Lučićevim izdanjem. Nedostatkom svih ovih izdanja moglo bi se smatrati to što su reproducirala samo jednu varijantu tekstualne predaje HS - onu vatikanskog kodeksa, u uvjerenju da je to *codex unicus*. Časna je iznimka u tom smislu D. Farlati, koji je u trećem svesku *Illyricum sacrum* inkorporirao rukopisnu tradiciju kodeksa Vaticanus i Traguriensis. (Farlatija inače valja držati izdavačem HS po zaslugama barem ravnopravnim Lučiću, jer nas nuka da uz prisutnost Tomine *Salonitanske povijesti* u Farlatijevu djelu mirne savjesti stavimo oznaku »passim«.) ⁶ Spomenutim je uvjerenjem o jedinstvenosti vatikanskog rukopisa bio

1 Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1976. 212.

2 Matijević-Sokol, Mirjana. *Toma Arhidakon i njegovo djelo: rano doba hrvatske povijesti*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2002. spec. poglavlje "Rukopisi 'Salonitanske povijesti' i izdanja" (46-52).

3 Ioannes Lucius. *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Amstelædami: apud Ioannem Blaeu, 1666. 310-370.

4 *Scriptores Rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Slavonicarum veteres ac genuini*. Ed. Johann Georg von Schwandtner, vol. III. Vindobonae: impensis Ioannis Pauli Kraus, bibliopolae Vindobonensis, 1748. 1-781.

5 Ponovljeno izdanje svih triju Schwandtnerovih svezaka izdano je sedamnaest godina nakon prvog [Typis Collegi acad. Soc. Jesu, Tyrnaviae, 1765], a uskoro potom tiskano je i treće izdanje [Typis J. Th. nob. de Trattner, Vindobonae, 1766-1768].

6 Daniele Farlati. *Illyrici sacri tomus III. Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*. Venetiis: apud Sebastianum Coleti, 1765. *Illyricum sacrum*, monumentalno djelo baroknoga enciklopedizma koje je po uzoru na Ughellijevu *Italia sacra* započeo F. Riceputi (uz suradnju P. Bize), nastavio D. Farlati i dovršio J. Coleti, može se s pravom držati istovrijednim Lučićevu izdanju HS, zato što u trećem svesku (u kojem se obrađuje povijest splitske crkve) gotovo da i nema stranice na kojoj nije prisutna - bilo citirana, bilo prepričana - povjesnica Tome Arhidakona. Naročito je taj postupak upadljiv u dijelu knjige koji obrađuje splitsko 13. st., u kojem - kako primjećuje M. Sardelić - za Farlatija Toma funkcionira trojako: kao povijesni izvor, kao literatura i kao sudionik suvremenih zbivanja. Tako HS u pojedinim Farlatijevim poglavljima postaje temeljnim osloncem čitava teksta [dakako, s umetcima, glosama i komentarima]. Usp. Mirko Sardelić, "Toma Arhidakon u trećem svesku djela *Illyricum sacrum* Danielea Farlatija". *Toma Arhidakon i njegovo doba: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25. - 27. rujna 2000. godine u Splitu*. Ur. Mirjana Matijević-Sokol i Olga Perić. Split: Književni krug, 2004. 93-104. spec. 95-97.

vođen i L. Heinemann, priređivač dijelova Tomina teksta u uglednoj ediciji *Monumenta Germaniae Historica*.⁷

No, za mjerodavno kritičko izdanje u matičnoj zemlji valjalo je pričekati godinu 1894., kada je F. Rački u znamenitoj zbirci povijesnih spomenika južnih Slavena priredio – ovog puta po splitskom kodeksu! – cjeloviti tekst HS.⁸ Već sedamnaest godina ranije Rački je dijelove HS objavio u svojim *Documenta* (koji su do 1967. godine funkcionirali kao prvi svezak *Diplomatičkog zbornika*), ali prema Lučićevu izdanju iako ga je opremio kritičkim bilješkama.⁹ U međuvremenu je u liku splitskog kodeksa pronađen najstariji rukopis HS (čiji je važnost 1889. godine među prvima uočio L. Jelić), pa se Rački poduhvatio njegova izdavanja. Sam Rački nije doživio da vidi tiskano ovo svoje djelo, jer je preminuo u veljači iste godine, ali je izdanje iz tiska izišlo posthumno, priređeno u Akademijinoj redakciji iz ostavštine Račkoga, djelomice redigirano njegovom rukom. Vidjeli smo da novost njegova izdanja – osim što je bilo prvo kritičko! – jest u tome što je prvi kao osnovicu teksta dosljedno upotrijebio splitski kodeks, primjerno se pozivajući na načelo najstarije potvrde teksta. Međutim, čini se da je »finishing touch« ruke Račkoga u kritičkom aparatu, kojega je ovo izdanje njegovom smrću bilo lišeno, bio presudniji nego što se to tada mislilo. *Variae lectiones* u izdanju nisu bile dosljedno provedene prema strogim uzusima kritičkih izdanja izvora, kolacioniranjem uza svaku česticu teksta; priređivač je ponegdje u osnovni tekst po vlastitom nahođenju intervenirao, ubacujući inače na temelju drugih kodeksa, a na račun splitskog, čiji su dijelovi počesto znali završiti u popratnim notama. Istovremeno, uz HS u izdanje je uvrštena i građa koja mu izvorno nije pripadala, čineći ga tako svojevrsnom kompilacijom: iz barberinskog kodeksa u nj su uvršteni dijelovi HSM koji su se odnosili na pokrajinske crkvene sabore 6. i 10. st. Tako su korisnici i nakon 1894. godine dobrim dijelom ostali zakinuti za kritičko izdanje HS u strogom smislu tog termina.

Odgovor na pitanje koliko je izdanje iz 1894. godine bilo odraz stvarnih kondicija F. Račkog pri kritičkom izdavanju izvora, za sada nam izmiče, no činjenica jest da su se manjkavosti i neizbrusjenost prvog kritičkog izdanja u godinama koje su slijedile ocrtavale još reljefnije. Naročito je to došlo do izražaja u okvirima poznate znanstvene parnice oko podrijetla i značenja HSM, koja je apogej dosegla šezdesetih i sedamdesetih godina 20. st. iako problematikom korijene vuče još iz početka pedesetih.¹⁰

Najstariji rukopis spisa poznatog kao HSM nalazi se u Congregatio de propaganda fide u Rimu, a potječe iz prve polovice 16. st. Predložak je za ostalih pet poznatih rukopisa istog djela, a čini se da je pripadao djelu *Collectanea* modruškog biskupa i zadarskog kanonika Šimuna Kožičića Begne. HSM obuhvaća samo prva dvadeset dva poglavlja HS, opskrbljena interpolacijama (papinska pisma, akti crkvenih sabora, epitaf kralja Zvonimira i dr.). Naziv »veća (šira, opsežnija) Historia Salonitana« ovom je spisu dao još Farlati, pa se uvriježio od njegova vremena. Isti je autor Tomino djelo u užem smislu nazivao *Historia Salonitana Minor*, što se nije održalo. Već je Lucius odbacivao dodatke prisutne u HSM kao proste krivotvorine, dok ih je Farlati stoljeće poslije držao vjerodostojnima.¹¹ Pozitivno se o njima izrazio i F. Rački, a F. Šišić objavio je u svom *Enchiridionu* zaključke crkvenih sabora iz 6. i 10. st.¹² Dio spisa objavio je i M. Barada, koji je dao prvi prilog raspravi o HSM, davši joj prednost pred HS kao od nje starijoj »kompilaciji«. ¹³ Nešto kasnije S. Gunjača izdao je u opširnoj raspravi HSM, koju je do kraja života držao Tominim prvotnim konceptom, iz kojega je izlučio svoju HS u užem smislu.¹⁴ Isti autor obrađivao je kasnijih godina u nizu studija probleme HS, HSM i u njoj prisutnih dodataka, pri čemu je – nerijetko isključivo i beskompromisno – zastupao svoje stajalište formulirano 1951. godine.¹⁵ Međutim,

7 "Ex rerum Ungaricarum scriptoribus saec. XIII, Ex Thomae Historia pontificum Salonitanorum et Spalatinorum". *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, tom. XXIX. Ed. Lothar de Heinemann. Hannoverae: impensis bibliopolii Hahniani, 1892. 568-598. Uz četiri cjelovita poglavlja o Tatarima, ovdje su ujedno tiskani i izvadci iz poglavlja 16-49.

8 Thomas Archidiaconus. *Historia Salonitana*. Digessit Dr Fr. Rački. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium vol. XXVI, Scriptores vol. III. Zagreb: JAZU, 1894. Rački je već ranije opširno obradio problematiku ovoga vrela u "Scriptores rerum Chroaticarum", *Rad JAZU*, 51 (1880), 140-207, što treba shvatiti kao određenu predradnju konačnomu kritičkom izdanju.

9 *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, collegit, digessit, explicuit Fr. Rački, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium vol. VII. Zagreb: JAZU, 1877.

10 Opširnije: M. Matijević-Sokol, op. cit., 11-26.

11 Ioannes Lucius. *Inscriptiones Dalmaticae. Notae ad Memoriale Pauli de Paulo. Notae ad Palladium Fuscum. Addenda, vel corrigenda in opere de regno Dalmatiae, & Croatiae. Variae lectiones Chronici Ungarici manuscripti cum editis*. Venetiis: Typis Stephani Curtij, 1673. 73; Daniele Farlati, op. cit., 84.

12 Šišić, Ferdo. *Priručnik izvora hrvatske historije II (do god. 1107.): uvod, natpisi i isprave*. Zagreb: Kr. hrv. slav. dalm. zemaljska vlada, 1914. 149-164, 211-224.

13 Barada, Miho. "Dalmatia Superior". p. o. *Rad JAZU*, 270 (1949), 20. Dio Baradinih gledišta preuzeo je kasnije S. Gunjača. Vidi *infra*.

14 Gunjača, Stjepan. "Historia Salonitana maior". *Rad JAZU*, 283 (1951). 175-243. spec. 219 i 222.

15 Usp. važnu raspravu o *Apendikuli*: Gunjača, Stjepan. "Uz rukopise *Incipit istoria Salonitanorum pontificum atque Spalatensium* Tome arcidakona splitskog". *Razprave - Dissertationes SAZU*, V (1966) (*Hauptmannov zbornik*). 163-177.

N. Klaić je 1967. objavila kritičko izdanje HSM, u kojem je uz osvrt na historiografiju dala opis svih rukopisa, prijedlog njihove filijacije, istražila odnos HS i HSM i obilježila tog odnosa. N. Klaić držala je HSM plodom djelatnosti biskupa Begne ili njegovih suradnika.¹⁶ HSM bi dakle bila kompilacija nastala u Begninu krugu, uokrug nastojanja za pisanjem crkvene povijesti Ilirika, za koju je valjalo prikupiti dostupne im izvore i prepisati ih za Begninu zbirku. Gunjača se 1973. godine surovo razračunao s N. Klaić,¹⁷ pa je njihova polemika u idućih desetak godina uvelike ispunjavala stupce hrvatske medievistike, dapače i dnevnog tiska. Iako su se argumenti u prilog jednoj ili drugoj tezi radovima primarnih oponenta i njihovih pristaša iskazivali stavovima često vrijednim tek nevelike pozornosti, rasprava je bila utoliko korisna ukoliko je omogućila temeljito objavljivanje građe i pružila niz izuzetno korisnih opažanja, makar samo u relaciji »koncept vs. kompilacija«. ¹⁸ Danas je općenito prihvaćeno gledište N. Klaić.

Mimoilazeći ovu raspravu, treba reći da je u 20. st. Tomino djelo – prvi put nakon uključivanja u štiva historijske erudicije 17. i 18. st. – doživjelo i inozemnu recepciju. Najzaslužniji su za to prijevodi: niz je otvoren 1843. talijanskim prijevodom pojedinih ranijih poglavlja prema Lučičevu izdanju, a iz njega je crpila i P. Fontana za svoj prijevod iz 1939/1940. godine¹⁹; godine 1988. u Italiji je objavljen faksimilni pretisak kritičkoga izdanja Račkog, čime je zaokruženo zanimanje za ukupno Tomino djelo.²⁰ Poglavlja HS u kojima se opisuje mongolska invazija 1241. godine posebno su intrigirala – kao njihova trajna preokupacija – izdavače povijesnih spomenika Ugarske; prijevod tih poglavlja na mađarski ugledao je svjetlo dana 1861. godine, te ponovno uz druga poglavlja 1938., u izdanju Mađarske akademije znanosti.²¹ Istim razlozima valja pripisati i uvrštavanje spomenutih poglavlja u MGH, a nedavno su i prvi put prevedena na njemački.²² Uz razumljivo zanimanje za pojedine segmente Tomina djela, u historiografijama susjednih zemalja javila se i zanimljiva okolnost povoljne recepcije Arhidakonova opusa u tadašnjoj carskoj Rusiji: tako je jedan prijevod na ruski tiskan već 1876. godine, uz suvremene prijevode iz 1978. i 1997. godine (potonja dva prema izdanju Račkoga).²³ No, logičan nastavak – prijevod na engleski, *lingua franca* suvremene ekumene, dobili smo tek u najnovije vrijeme, protekle godine, kao krunu uspješne suradnje priređivačica izdanja koje ovdje razmatramo i prof. dr. sc. J. Sweeneya s budimpeštanskim Central European University.²⁴ Budući da ovo kapitalno englesko izdanje doista zaslužuje zasebnu recenziju, o njemu podastiremo samo ove najnužnije podatke.

I kad ga je negirala, i kad se s njim harmonično usklađivala, hrvatska medievistika 20. st. Tomu je neprestano držala u središtu svoga zanimanja. Dakako da su se na taj način donosili i posve novi pogledi na neka pitanja i probleme,

16 Klaić, Nada. *Historia Salonitana Maior*. Beograd: Posebna izdanja SAN 399, Odeljenje društvenih nauka 55 (1967), spec. 59-64.

17 Gunjača, Stjepan. "Preostatak koncepta prethodnika djelu Tome arhidakona *Incipit historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*". *Isppravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knj. I. Izvori (Analiza i kritika)*. Zagreb: Školska knjiga, 1973. 25-178; Gunjača, Stjepan. "Konglomerat predložaka i autorova teksta u glavama VIII. do XII. definitivne redakcije djela Tome arhidakona". *Isppravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knj. I. Izvori (Analiza i kritika)*. Zagreb: Školska knjiga, 1973. 245-270. Usp. reakciju: Klaić, Nada. "Način na koji je nastajalo djelo *Historia Salonitana Maior*". *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*. LXXII-LXXIII (1979). 171-198.

18 Gunjača, Stjepan. "Preostatak koncepta prethodnika djelu Tome arhidakona *Incipit historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*". *Isppravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knj. I. Izvori (Analiza i kritika)*. Zagreb: Školska knjiga, 1973. 25-178.

19 Thomas Spalatensis. *Notizie di Salona antica città della Dalmazia estratte dalla »Cronaca Latina« inedita di Tommaso arcidiacono della Chiesa di Spalato che fioriva nel 1266*. Ed. A. Barbiani, G. Cadorin. Venezia: Alvisopoli, 1843. Prijevod Pierine Fontana izlazio je periodički pod naslovom *ČTommaso arcidiacono di Spalato: Storia dei vescovi Salonitani e Spalatinix*, u jedanaest nastavaka u *Archivio storico per la Dalmazia*, u Rimu, od kolovoza 1939. do prosinca 1940. Jedan talijanski prijevod u rukopisu čuva se u Arhivu HAZU u Zagrebu.

20 *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia salonitanorum pontificum atque spalatensium a S. Domnio usque ad Rogerium*, 1894: nella sede della Società dalmata di storia patria, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, Venezia, 1988, (prilog uz *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, 16 (1988)). Istodobno je pretnisnuta važna studija Alessandra Selema, *Tommaso arcidiacono e le storia medioevale di Spalato* [2. ed. ampliata e corretta con un'appendice, Zara: Tip. E. De Schonfeld, 1933], nella sede della Società dalmata di storia patria, Scuola dalmata dei SS. Venezia: Giorgio e Trifone, 1988 (takoder prilog uz *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, 16 (1988)).

21 Károly Szábo, "Tamás spalatói esperest *Historia Salonitana* Ð jaból, a tatárjárás története (37-40 fejezet)", *Magyarország történetek forrásai*, I-II (1861), 57-84. Imre Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, vol. II, Budapest: Academia Litter. Hungarica, 1938.

22 Sweeney, James Ross i Gockenjan, Hansgerd. "Thomas von Spalato: Geschichte der Bischöfe von Salona und Spalato vom hl. Domnius bis auf Rogerius (†1266) (cap. 36-39)", *Der Mongolensturm: Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*, Ungarns Geschichtschreiber, Bd. 3, Styria- Graz; Wien; Köln [s. n.], 1985. 225-270.

23 Opširnije: M. Matijević-Sokol, op. cit., 50-52.

24 *Thomae Archidiaconi Spalatensis / Archdeacon Thomas of Split, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / History of the bishops of Salona and Split*. Latin text by Olga Perić, edited, translated and annotated by Damir Karbić, Mirjana Matijević-Sokol and James Ross Sweeney. Budapest; New York: Central European University Press, 2006, [Central European medieval texts, vol. 4].

pa je izdanje Račkoga, ionako filološki nedorađeno, i historiografski brzo postalo zastarjelo. Nastali hijat donekle je popunio dugo očekivani hrvatski prijevod. Rađen prema splitskom kodeksu, objavljen je godine 1960. u Splitu iz pera V. Rismonda, a ponovljen 1977., ovog puta objedinjen u istom svesku s preslikama kodeksa.²⁵ Uz tada već gotovo posve iščezlu publikaciju iz 1894. godine, dva Rismondova izdanja ostala su sve do 2003. temeljnom referentnom točkom svim povjesničarima hrvatskoga srednjovjekovlja, ali i studentima, proučavateljima ranog doba hrvatske kulture i interdisciplinarnim istraživačima. U praksi je Rismondovo (drugo) izdanje bilo najdostupnije pa se pri citiranju uobičajilo kombinirati latinski tekst Račkog i Rismondov prijevod, ili latinski tekst konzultirati prema fotografijama pojedinih folija iz 1977. Sve je ovo stvorilo teškoće, što zbog diskrepancija između dviju latinskih varijanti jednog, zapravo, istog teksta (zbog nedosljednog baratanja splitskim kodeksom u izdanju Račkog), što zbog razumljivih problema pri »dešifriranju« spomenutih fotografija. Time je potreba za jednim novim, potpunim kritičkim izdanjem – koje bi filološki kompetentno obradilo rukopisnu tradiciju Tomina djela u njezinoj ukupnosti te ponudilo rekonstrukciju latinskog izvornika i svjež hrvatski prijevod – postala još pregnantnija.

Godina 2000. označila je, *inter alia*, središnju dionicu desetogodišnjeg perioda posvećenog 1700. obljetnici grada Splita (1995–2005). Iste godine obilježena je osamstota obljetnica rođenja Tome Arhidakona, uklopivši se tako skladno u temat brojnih manifestacija, simpozija i inih događanja priređenih u slavu ovoga srednjodalmatinskog grada. Novo izdavačko i znanstveno ruho Tomine kronike *Historia Salonitana* plod je dugotrajnih napora hrvatskih i inozemnih stručnjaka, ponajprije priređivačica Mirjane Matijević-Sokol i Olge Perić, koje su uz svoje uloge priređivačica ovog kritičkog izdanja ujedno zaslužne i za nedavno objavljeni zbornik *Toma Arhidakon i njegovo doba*, koji je zamišljen kao prateća publikacija istoimenog znanstvenog skupa organiziranog u Splitu povodom redovitog godišnjeg »Tjedna knjige mediteranske tematike« (od 25. do 30. rujna 2000. godine), a u organizaciji Književnog kruga Split i Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu.²⁶ Kao jedna od nužnih predradnji pri ostvarivanju novog kritičkog izdanja, osvježena recentnim historiografskim spoznajama, imali su poslužiti i prilozi priopćeni na spomenutom znanstvenom skupu, odnosno objavljeni u zborniku. Zbornik se, međutim, pojavio sa zakašnjenjem u odnosu na ovdje prikazano kapitalno izdanje Tomina djela. Tako je *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* objavljena kao 30. svezak edicije Biblioteka Knjiga Mediterana, a zbornik *Toma Arhidakon i njegovo doba* kao 35. svezak iste edicije.

U onom međuvremenu između znanstvenog skupa i kritičkog izdanja HS, iz tiska je izašla knjiga M. Matijević-Sokol,²⁷ sinteza višegodišnjih autoričnih proučavanja Tome Arhidakona i njegova djela, otvorivši tako ovaj pravi triptih »tomistike«, koji je na najbolji način zaključen izdanjem spomenutog zbornika.

Za ovo izdanje proučeno je četrnaest rukopisa HS. Najstariji je *codex Spalatensis* iz splitskog Kaptolskog arhiva (signatura KAS 623), pisan beneventanom i ispunjen marginalnim notama različitog vremena postanka, zaključno s uvodnom bilješkom L. Jelića iz 1889. godine. Splitski rukopis (dalje: S) nastao je u drugoj polovici 13. st., a zbog autorskih ispravaka i dopuna te nedovršenosti njegovih inicijala pri kraju teksta smatra se Tominim autografom. Međutim, od izvornika je dugo bio poznatiji najstariji njegov prijepis, *codex Traguriensis* (dalje: T) ili tzv. Papalićev kolektanej, koji je ime dobio po svom prvom vlasniku Jeronimu Papaliću, intimusu Marka Marulića (neko vrijeme čuvao se u biblioteci Garagnin-Fanfogna u Trogiru, po kojem je dobio jedno od svojih imena). Vjerojatno najljepši među sačuvanim primjercima, ovaj zbornik sadrži među ostalim i *Qualiter*; prema spomenu kralja Žigmunda i splitskog nadbiskupa Hugolina, čvrsto je datiran u 1387/1388. godinu. Opremljen vrijednim minijaturama i pisan goticom, danas se nalazi u Nacionalnoj biblioteci Széchény u Budimpešti. Među ostalim rukopisima značenjem svakako odskae najstariji od tri vatikanska, iz 14. ili 15. st., koji je sve do godine 1889. smatran najstarijim primjerkom HS; kao takvog ga je Ivan Lučić – Lucius darovao Vatikanskoj biblioteci. Lucius ga je vlastoručno prepisao iz danas nedostupnog tzv. Cindrova kolektaneja (potonji je karika koja nedostaje između njega i T-a), zajedno s kronikama Mihe Madijeva de Barbezana, A Cutheisa i dr. Direktnan je prijepis S-a, uz mletačku grafiju. Preostali rukopisi čuvaju se u Marciani u Veneciji, Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, arhivu HAZU, Povijesnom arhivu u Dubrovniku, Arheološkom muzeju u Splitu i Kaptolskom arhivu u istom gradu. Poneke od tih institucija posjeduju više redakcija HS (tako Vatikanska biblioteka tri, a NSB, HAZU i KAS po dva), a među svima postoje razlike u vremenu postanka, dodatcima (*Qualiter*, djela Cutheisa i Mihe Madijeva), umetcima i, naravno, stupnju vjernosti pojedinim predlošcima po kojima su nastajali.

25 Toma Arhidakon. *Kronika*. Preveo Vladimir Rismondo. Split: Izdanja Muzeja grada Splita, 1960; Toma Arhidakon. *Kronika. Splitski rukopis - Historia Salonitana. Codex Spalatensis*. Uredio i preveo Vladimir Rismondo. Split: Čakavski sabor, 1977.

26 *Toma Arhidakon i njegovo doba: zbornik radova za znanstvenog skupa održanog 25. - 27. rujna 2000. godine u Splitu*, Ur. Mirjana Matijević-Sokol i Olga Perić, Split: Književni krug, 2004.

27 Mirjana Matijević-Sokol, op. cit.

Praćenjem različitih obilježja prisutnih u tekstualnoj predaji svakog od tih rukopisa, O. Perić detektirala je filijaciju; jedan od važnih markera bio je broj poglavlja (kod Lučića pedeset jedno, kod Račkog četrdeset devet). U ovom izdanju zadržan je broj od četrdeset devet poglavlja, »kao ustupak povijesnoj stručnoj literaturi«, jer se 45. poglavlje oduvijek držalo jedinstvenim. Čini se da je u S-u prvotno trebalo biti pedeset poglavlja, ali budući da je rukopis ostao nedovršen, naslov poglavlja nije unesen, mada su za nj izvršene predradnje. Lučićevo pedeset jedno poglavlje rezultat je oblikovanja 21. poglavlja (o vojvodi Relji), koje u S-u ne postoji. Nije jasno je li ono Lučićeva kreacija ili jednostavno njegov vjeran prijepis Cindrove redakcije, koju je nemoguće provjeriti.

Za kritičko izdanje uspoređeno je svih četrnaest rukopisa, ali u kritičkom aparatu donesene su lekcije samo osam najvažnijih (S, T, sva tri vatikanska rukopisa, oba zagrebačka i onaj iz Marciane), jer se pokazalo kako su ostali nastali njihovim prepisivanjem. Sustavno je provedena izmjena stranica s latinskim tekstom i stranica s hrvatskim prijevodom. Uz njih je vizualno prikladno i nenametljivo, a ipak jasno i organizirano, razmješten *apparatus criticus* – ukupno filološko ruho izvornoga teksta prema svim pravilima egdotike: od rukopisnih inačica (uz latinski tekst, iz pera O. Perić) do starinarskih napomena (uz hrvatski prijevod, autorice M. Matijević-Sokol). Faksimil kodeksa donesen je u posebnom svesku, otisnut na papiru koji oponaša teksturu srednjovjekovne pergamene.

Kada je riječ o samom naslovu, gotovo svaki od sačuvanih rukopisa drugačije je naslovljen (tradicionalni naslov *Historia Salonitana* djelo je Lučića). Uputno je da li je djelo uopće i imalo naslov, jer je po svemu sudeći ostalo nedovršeno. Dilemi odmaže i nedostatak upravo prve, naslovne stranice najstarijeg, splitskog rukopisa. Ipak je vjerojatno ondje prvotno stajalo *coronica*, ako je suditi prema najstarijoj sačuvanoj potvrdi – trogirskom rukopisu nastalom po uzoru na splitski dok je ovaj još posjedovao naslovnu stranicu. Osim toga, termin *chronica* se češće nego *historia* navodi i u raznim prijepisima. Stoga su priređivači ovog izdanja principijelno i u ovom slučaju, kao i u ostatku cjelokupnog teksta, uzeli najstariju potvrdu kao nadomjestak izvornog zapisa. Prema trogirskom rukopisu, i ovaj se trebao zvati *cronica*. Međutim, unatoč Rismondovoj primjernoj varijanti s naslovom *Kronika* iz 1960/1977. godine, ovog puta je načinjena iznimka kao ustupak tradiciji naslova *Historia Salonitana*. Otud *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* u suvremenom naslovu.

Istraživanja O. Perić na splitskom rukopisu pokazala su da su autorske intervencije u njemu, izvedene benevolentnom, objašnjive samo kao Tomin autograf (a čini se da ga je u dovršavanju likovne opreme teksta omela smrt!). Davni Gunjačin argument protiv splitskog rukopisa kao Tomina autografa temeljio se na jednoj Tominoj notarskoj ispravi pisanoj goticom,²⁸ a u najnovije je vrijeme obesnažen gledištima po kojima je Arhidakon bez problema mogao rabiti oba pisma. Time nam se splitski rukopis raskriva ne samo kao najstariji poznati tekst Tomine povjesnice, nego i kao sam izvornik.

Zaključujući svoj predgovor s rekonstruiranom *stemma codicum*, O. Perić utvrdila je da je S arhetip, a da se svi drugi prijepisi dijele u tri grane: prijepise S-a bez daljnjeg grananja, prijepise nastale na temelju vatikanskog rukopisa i prijepise s korijenom u trogirskom rukopisu, s njegovim vlastitim prijepisima i njihovim međusobnim grananjem. Osnova ovoga izdanja je, kao što smo već rekli, S kao arhetip, a na mjestima lakuna popunjen je dijelovima uzetim iz trogirskog rukopisa (ali usklađenima s pravopisom S-a). Po ugledu na tradicijom ovjerovljeno izdanje Račkoga iz 1894. godine, unutar svih poglavlja označeni su odlomci.

Studija akademika Katičića *Toma Arhidakon i njegovo djelo* prava je »knjiga u knjizi«: na 111 stranica sa zasebnim popisom literature, preko sedam poglavlja (često s dodatnom *potpodjelom!*), nudi iscrpan uvid u obilježja i povijest HS te profil njezina autora u vremenu i prostoru. Nakon kratkog uvoda u kojemu daje pregled najvažnijih kritičkih izdanja HS, autor prelazi na ocrtavanje lika samog Arhidakona. Služeći se ovog puta kao vrelom za Tominu biografiju njegovim vlastitim povjesničkim djelom, pridružuje mu podatke koje pružaju sačuvane listine i epitafe. Opisuje se splitska općina i njezini posjedi, a grad smješta u geopolitički kontekst. Kroz presjek splitskog društva 13. st. raščlanjuju se mogućnosti Tomina podrijetla: iako po literarnom nervu nesumnjivo Roman/Latin, vjerojatno je – u svjetlu romansko-slavenske simbioze, prisutne u gradu već u 11. st. – sam posjedovao nešto slavenske krvi. Opis ranog doba Tomina života nastavlja se njegovim obrazovanjem u splitskoj katedralnoj školi, a R. Katičić iznosi mogućnost da su mu učitelji možda bili magister Gvalterije i budući trogirski biskup Treguan, kojeg spominje kao učitelja gramatike splitskim klericima. Studij na prestižnom sveučilištu u Bologni omogućio mu je upoznavanje s *ars dictandi* i *ars notaria*, ali i izučavanje historiografske vještine. U idućim poglavljima R. Katičić opisuje Tomin (relativno brz) *cursus honorum* u crkvenoj hijerarhiji, od običnog »postrizenog klerika« 1227. do izbora za arhidakona 1230. godine. Ujedno iznosi opća obilježja uloge arhidakona u srednjovjekovnim gradovima, sa svim obvezama i privilegijima koje je nosila. Opširno poglavlje o Tominu javnom djelovanju zapravo je – osim uvodnog dijela u kojem je dana kratka povijest Splita u zrcalu autonomije – naracija Tomine

28 Gunjača, Stjepan. "Autograf Tome arhidakona". *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knj. I. Izvori (Analiza i kritika)*. Zagreb: Školska knjiga, 1973. 15-21.

(auto)biografije, oslonjena o poglavlja HS. Od nesretnog izbora Guncela za splitskog nadbiskupa, preko njegova sukoba s novoizabranim arhidakonom i papine intervencije, sve do smrti nadbiskupa Rogerija 1266. godine, raskriva se lik čovjeka Splićanina, političara i klerika, protagonista – ključnoga, bez sumnje – svih iole važnijih zbivanja u gradu tijekom više od trećine stoljeća. Dva apogeja te naracije uvođenje su »latinskog ustroja« gradske vlade, u kojem je odigrao presudnu ulogu, i njegov neuspjeli izbor za nadbiskupa; obrubljena su sukobima u gradu i u crkvi, smjenom kneževa, krvnom osvetom, kraljevskim nezadovoljstvom, ratovima i kaosom; u tom kontekstu invazija mongolskih konjanika Tomi kao suvremeniku s pravom djeluje poput kazne Božje.

Naslovi (f. »Tatarska kuga«, g. »Neskladni odnosi«, h. »Sukob na Sustipanu«, h. [sic] »Toma izabran za nadbiskupa«, i. »Gorčine«...) dovoljno govore za sebe, pa njihove teme (uostalom već više puta obrađivane u historiografiji) ne treba posebno raščlanjivati. Upozorio bih jedino na posljednji odjeljak »Tomino povjesničko djelo«, u kojem se autor zalaže za revalorizaciju Tomina mjesta u suvremenoj historiografiji. Splitski je arhidakon prevaleo put od percepcije njegova djela kao zazornog prema svemu slavenskom (pa onda i hrvatskom!), preko Rismondova prijevoda i radova N. Klaić iz šezdesetih i sedamdesetih kao prekretnicā, sve do recentnih nepristranih ocjena,²⁹ u kojima nema mjesta prepoznavanju nikakve etnonacionalne ideologije ni osjećaja u Tominu djelu; štoviše, dolaze do izražaja gledišta kako je arhidakonovo pisanje »hrvatskije« (iako on ne voli Hrvate) nego što se to na prvi pogled čini (L. Margetić). Katičićeva studija vrlo jasno i detaljno ocrtava ovaj proces. Važno je također što Katičić *sub calce* donosi opsežne citate iz Tome, navodeći čak čitave pasuse, opskrblivši ih vlastitim prijevodom. Ova će njegova studija svakako potaknuti daljnja istraživanja.

Dakako da će se u ovakvu filološkom, prevoditeljskom, historiografskom i izdavačkom pothvatu priređivačima potkrasti pokoja pogreška. Treba imati razumijevanja prema temeljnoj zamisli pružanja kritičkog izdanja pa iz te perspektive vrednovati i uočene, sitne kontradikcije, poput one o obiteljskim vezama Dioklecijana i Maksimijana, koja je već primijećena.³⁰ To je razumljivo i stoga ne treba tomu pridavati veće značenje. Bit će, zacijelo, još prigovora koje će ponetko uputiti, ali pred mukotrpnosću ovdje obavljenog posla i zamašajem njegovih plodova, svaka kritika, vjerujemo, djeluje uistinu neprimjereno. Probiti se kroz tristo trideset sedam godina (računajući samo od Lučića!) nataloženih slojeva povijesne kritike, oljuštiti ih i istraživački raščlaniti, zacijelo nije bilo nimalo laka ni jednostavna zadaća. Napori Olge Perić, Mirjane Matijević-Sokol, Radoslava Katičića... nemjerljivi su u ostvarenim dometima sa – ponekad doista sitničavom – »konstruktivnom« hiperkorektnošću koja prevladava u diskursu znanstvene kritike. Stoga neke sitne nepreciznosti delikatne materije, vjerujemo, nimalo ne umanjuju monumentalnost pothvata.

Knjiga je pri kraju opremljena i blokom slikovnih priloga u boji, koji sadrži reprezentativne stranice iz različitih tekstualnih predaja HS te reprodukcije spomeničke baštine 13. st. u Splitu i Dalmaciji. U najboljoj tradiciji izdanja splitskog Književnog kruga, uredno je na kraju opskrbljena opširnim kazalima, iz pera A. Duplancića: osobnih imena, zemljopisnih naziva i pojmova. Prednje korice krasi *Bogorodica s Djetetom na prijestolju između svetih Dujma i Staša*, jedna od iluminacija trogirskog, možda i najljepšeg kodeksa (sada u Budimpešti),³¹ dok su zadnje korice gotovo kao zaštitni znak čitava djela dobile efektan Tomin notarski znak iz 1231. godine. Riječ je o monogramu TAS sa spisa u Arhivu samostana sv. Marije u Zadru, što se razrješuje kao T(homas) A(rchidiaconus) S(palatensis) ili kao TH(oma)S.

Kritičko izdanje *Povijesti salonitanskih i splitskih prvosvećenika* ostvarenje je koje imponira - korisnošću, skrupuloznošću obrade i odmjerenošću prezentacije.

29 Usp. važnu studiju: Matijević-Sokol, Mirjana. "Toma Arhidakon (1200. - 1268.), nacrt za jedan portret". *Povijesni prilozi*, 14 (1995). 117-135.

30 HS c. IV, p. 16: *Per idem tempus Dioclitianus, pater Maximiani, qui ex Dalmatie partibus oriundus extitit, ob res ab eo pro re publica multum strenue gestas a senatu populoque Romano imperator fuerat constitutus.* HS c. IV, p. 17, bilj. 1: "Dioklecijan nije bio Maksimijanov otac." Omašku je previdio i Katičić u svojoj studiji (400). Međutim, ovdje zapravo može biti riječ o *Galeriju*, Dioklecijanovu adoptivnom sinu, ujedno zetu (mužu Dioklecijanove kćeri Valerije). Službeno se zvao *Gaius Galerius Valerius Maximianus*. Ime se, dakle, zbog jednakog kognomena, kod Tome doista može odnositi i na starijeg i na mlađeg tetrarha. Usp. Cambi, Nenad. "Toma Arhidakon, Dioklecijan, tetararsi, Dioklecijanova palača". *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 30 (2003). 105.

31 Usp. npr. Duško Kečkemet, "Ilustracije budimpeštanskog kodeksa arhidakona Tome", *Gunjačin zbornik: u povodu sedamdesete godine života i četrdeset i pete godine znanstvenog rada*, Ur. Ivan Herceg, Zagreb [s. n.], 1980, 173-180.

Ivan Basić
povijest i povijest umjetnosti

Joško Belamarić, Osnutak grada Korčule, Ex libris, Zagreb, 2005, 76 str.

Grad na istočnom Jadranu u njegovu povijesnom trajanju bijaše već predmetom niza fundamentalnih studija. Međutim, zasebna analiza samih procesa njihove geneze bila je među tim istraživanjima više iznimka nego pravilo, što je posljedica nedostatka izvora o takvim događajima, ali i dominantne usredotočenosti istraživača na poleogeneze antičkog razdoblja (uostalom mnogo češće i bolje dokumentirane arheološkim istraživanjima i narativnim vrelima). Osnutci gradova redovito su ekscitantni događaji, praćeni ritualima i simboličnim odrazima u kolektivnoj svijesti, ujedno neodvojivi od konteksta, jedinstvenoga historijskog trenutka kojim su zadani i čiji su velikim dijelom rezultat. Upravo je taj fenomen nastanka grada – ovog puta srednjovjekovnog – u središtu zanimanja konzervatora i povjesničara umjetnosti Joška Belamarića.

Knjiga rasporedom sadržaja iskazuje dvodijelnu podjelu: prvi dio čini sam tekst autorove studije o osnutku grada Korčule (13–57); slijedi drugi dio (59–72) koji je načinjen od priloga na koje se autor poziva u ranijem tekstu; čitavu cjelinu zaokružuje neizostavan popis korištenih vrela i literature kojim je knjiga uredno na kraju opskrbljena (73–76).

Prvi dio knjige podijeljen je u četiri poglavlja. U prvom poglavlju »Marsilio Zorzi i osnutak grada Korčule 1256. godine« autor upoznaje čitatelja s profilom jednog od najbolje sačuvanih među planiranim srednjovjekovnim gradovima. »Ornament od svita, famoza Korčula« - ovdje se prvi put sagledava kao plod djelatnosti Marsilija Zorzija, markantne ličnosti sredine 13. stoljeća, ali rijetko i površno spominjane u historiografiji. Budući da nisu provedena arheološka istraživanja, vrijeme postanka grada ostalo je neutvrđeno i podložno raznorodnim interpretacijama, u kojima je do izražaja najčešće dolazilo pozivanje na pretpostavljeni kasnoantički ili ranosrednjovjekovni postanak urbane matrice. J. Belamarić dokazuje da je grad ex nihilo u 13. stoljeću osnovao mletački patricij Marsilije Zorzi. Opisuje se Zorzijev cursus honorum, od 1234. do smrti 1271. godine, raščlanjujući Mlečaninov životopis (na prvi pogled pustolovan, ali u stvari relativno uobičajen za mletačkog magistrata onoga vremena) od njegova posredništva pri podvrgavanju Roda i Kiklada Republici sv. Marka, preko vršenja funkcije sindika u Ravenni i baila u Siriji (s posebnim zaslugama za osvojenje Tira), dubrovačkog kneštva (1252–1254), sve do kasnijih visokih civilnih dužnosti u gradu na lagunama. »Moglo bi se kazati da je Zorzi bio domi militiaeque pellens, poput nekadašnjih rimskih senatora: istodobno izvrstan administrator i komandant.« Pred nama se u tekstu podrobno razvija slojevit lik Marsilija Zorzija u svim dometima njegova djelovanja: vojnoj vještini, diplomaciji, graditeljskim pothvatima i zakonodavstvu. U fokusu autorova izlaganja u ovoj cjelini jest Zorzijevo djelovanje uoči povratka Dubrovnika pod mletački dominij 1252. godine, u predvečerje velikoga sukoba sa Stefanom Urošem I., čija će vojska napasti Grad za vrijeme građenja novog poteza gradskih zidina. Upravo tu gradnju zidina J. Belamarić vidi kao moguće djelo Zorzijeva euergetizma neposredno nakon imenovanja za kneza, čemu je uslijedio mir sa srpskim kraljem.

Poglavlje »Regionalni geopolitički kontekst u času osnivanja Korčule« rasvjetljuje ulogu Marsilija Zorzija u ugovoru sklopljenom 1253. godine između Dubrovanā i bugarskog cara Mihajla Asena, čiju genezu valja čitati u svjetlu rasplamsavanja sukoba između Bugarske i dubrovačkog rivala Stefana Uroša. U ugovoru Marsilije funkcionira kao knez Dubrovnika u duždevo ime, ali je nesumnjivo – što J. Belamarić prvi primjećuje – najvažniji protagonist, tipični predstavnik dalekovidne mletačke diplomacije. Poglavlje opisuje svršetak sukoba 1254. godine praćenih multilateralnim ugovorima o miru, prije čega Zorzi napušta funkciju dubrovačkog kneza. Nešto ranije na poziv lokalnog stanovništva (valjda – pretpostavlja autor – željnog sigurnosti posredne mletačke vladavine preko Dubrovnika) preuzima Korčulu,¹ što je događaj koji je temeljac ove studije. Primarno vrelo kojim se J. Belamarić koristi pri ovoj rekonstrukciji događaja koji su ovili genezu grada jest Korčulanski statut (1265), odnosno njegov proemij, u kojem se – dakako u egzaltiranim terminima – opisuje Zorzijeva recepcija na otoku. U svom je novom lenu dočekan kao svojevrsni deus ex machina, istodobno kao spretan condottiere, ali i kao »mudrac koji je dao zakon«. J. Belamarić pokazuje kako su jednako pregnantne (i jednako, barem nominalno, opravdane) interese na Korčuli imali dubrovački knezovi i srpski kraljevi, ali i krčki (!) knezovi, a Korčula se nalazila upravo na mjestu interferiranja tih utjecaja. Autor objašnjava kako je prvi Zorzijev boravak na otoku prekinut 1254. godine radi sklapanja mira između Dubrovnika i kralja Stefana Uroša, iz čega je razvidno kako je Zorzijeva korčulanska intervencija bila najuže povezana uz vlastite, upravo mletačke interese.

Izlučujući opis Zorzijeve kolonizatorske djelatnosti na Korčuli – tijekom devet godina nakon njegova povratka – iz proemija Statuta, J. Belamarić u poglavlju »Utemeljenje grada i njegov početni razvoj« odbacuje starija mišljenja o ranijem

¹ J. Belamarić upozorava da je Zorzi možda pri ovom preuzimanju Korčule iskoristio pravo na otok kojeg je njegov predek Popone Zorzi još u 12. stoljeću osvojio i potom dobio kao obiteljsko leno od dužda, sve u svjetlu mletačkih akcija na Jadranu dvadesetih godina tog stoljeća.

postojanju grada na otoku (temeljena uglavnom na navodima cara-pisca Konstantina VII. Porfirogeneta iz 10. st.), možda upravo na istom mjestu. Rekompozicija stanovništva i urbanistički zahvati Marsilija Zorzija svjedoče, prema autorovoj interpretaciji, o planiranom osnutku provedenom u povoljnoj prilici. Kodifikacija zakona koju Zorzi provodi 1265. godine koincidira s novim ratom između Dubrovčana i kralja Uroša (završit će mirom 1268. godine, s klauzulom po kojoj je Grad dužan Urošu plaćati 2000 perpera godišnje za slobodu trgovanja u unutrašnjosti). Korčula je pak preko obitelji Zorzi, svojevrsnom personalnom unijom, podvrgnuta Serenissimi (Zorzi i sam radije boravi u gradu na lagunama, dok Korčulom u njegovo ime upravljaju zamjenici). Iz glava Korčulanskog statuta posvećenih urbanim problemima J. Belamarić razabire situaciju i okolnosti u kojima se novi grad podiže te kontroverze s kojima se uprava morala suočiti: stanovništvo je nenaviklo na urbani život i nevoljko se smješta u Zorzijevo naselje; s takvim se problemima mletački dominij hvatao u koštac i u nadolazećim stoljećima. U tim događajima kao da se potvrđuje klasična maksima prema kojoj su grad ljudi, a ne zidine. Argumente utemeljenju grada ex nihilo Belamarić nalazi i u katastarskoj raspodjeli otočkog teritorija, u kojoj – što je veoma indikativno – samo novopodignuto središte otoka ne igra gotovo nikakvu ulogu. Autor posebno obrađuje Zorzijevu drugu oporuku, kojom ovaj regulira nasljeđivanje svoga korčulanskog lena. Budući da su knezovi morali biti iz roda Zorzijevih, a za svoj položaj (investituru) platiti Republici unaprijed 2000 mletačkih lira, a potom godišnje od prihoda s otoka po 100, sve do punog otplaćivanja konačne svote od 2000 lira. Kneževi iz roda Zorzi vladat će Korčulom sve do Zadarskog mira 1358. godine, dakako pod mletačkim protektoratom. Posebno su zanimljive stavke oporuke – koje podcrtava Belamarić – kojima Zorzi ostavlja brojne legatate korčulanskim crkvama (crkvi sv. Marka prije svih) i cisterne te bunare.

Autor je studiju iz koje se razvila ova knjiga koncipirao još 1980-ih godina, za konzervatorskih zahvata koje je u Korčuli provodio u suradnji s arhitektom i konzervatorom G. Nikšićem (stoga se i pozivi na Nikšićeve zaključke, koje je iznio u više važnih radova, nižu u ovom poglavlju). U ključu čitanja poglavlja »Urbanistički plan grada« nalazi se važnost uloge Korčule na jadranskoj ruti, ali i iznimno vrijedna opažanja o obilježjima planirane urbane topografije novoga grada. Tako se uočava postojanje niza kula pripadajućih pojedinim familijama koje su se nalazile u nukleusu zidina. Inzule oblikovane tlacrom »na riblju kost«, bočno od glavne, jedine ulice, uokvirene su ulicama koje nose upravo imena lokalnih obitelji. Autor donosi primjere slične planirane izgradnje s područja Pijemonta, Ligurije, Veneta i Lombardije. Naglašava kako je ovakav raster Zorziju omogućavao veću kontrolu grada iznutra, uz moguće simbolične konotacije koje je ovaj kastrum nosio.

Čitavu knjigu zaključuje trodijelni prilog: dvije oporuke Marsilija Zorzija (prva se odnosi na nasljedno kneštvo na Korčuli, a druga na njegovu ostavštinu u Korčuli) upotpunjene preslikom i transkripcijom čirlične isprave od 15. lipnja 1253. iz Državnog arhiva u Dubrovniku.

Objavljena je kao prvi svezak biblioteke Patrimonium Croaticum,² izdavačkog niza splitsko-zagrebačke nakladničke kuće Ex libris, u kojoj je posljednjih godina, pod uredničkom palicom Jelene Hekman, pokrenuto izdavanje čitave niske monografija – uglavnom pretisaka klasičnih, odavno verificiranih tekstova [Cvito Fisković: Dioklecijanova palača – prilog proučavanju i zaštiti (editio princeps 1950.); Kruno Prijatelj: Spomenici Splita i okolice (editio princeps 1951.); August Musić: Nactr grčkih i rimskih starina (editio princeps 1910.)].

Joško Belamarić u ovoj je monografiji, dakle, pokušao rekonstruirati ne samo »lik i djelo« jednog mletačkog patricija 13. stoljeća, nego i kompleksne procese urbogeneze, u slučaju Korčule toliko specifične da na izvjestan način izmiču prijašnjim, verificiranim interpretacijama; tako je detektirao jedno začudno »zaobilazište« u historiografskom (ali i arheološkom, povijesnoumjetničkom, urbanističkom...) bavljenju ovom problematikom. Možemo samo žaliti što nam se iz toga vremena nije sačuvalo više ovakvih profila (ili: što nije bilo više pokušaja rekonstrukcija nalik ovoj J. Belamarića!). Multidisciplinarnost kao ideal pronašla je u njegovu djelu jedan od stožernih orijentira, čak u izvjesnoj mjeri nadiđen u sretnom spoju literarnog dara s visokom upućenošću autora u stručnu problematiku.

Hvalu zaslužuje i ruho knjige, koja – iako nevelika opsega – pokazuje izrazitu brižnost koja je uložena u uređivanje i prezentaciju ilustrativnog materijala. Korice, predlistovi i zalist, opremljeni raskošnim fotografijama Korčule i njezina okružja iz čitave niske različitih perspektiva u raznim dobima dana, uzimaju tim izborom ujedno i mjeru samom tekstu, s kojim čine harmoničnu cjelinu. Tekst prate kvalitetne fotografije u boji, bilo da je riječ o reprodukcijama spomeničkih jedinica ili arhivskih dokumenata. Iz kolofona doznajemo da su autori većine njih Ivo Pervan, Živko Bačić (čijem oku kamere možemo zahvaliti mnoge sjajne reprodukcije spomeničke baštine u suvremenim arheološkim, povijesnim i povijesnoumjetničkim publikacijama) i sam autor.³

2 Riječ je o Biblioteci *Hrvatska spomenička baština*. Ovo je, nažalost, jedini dostupan podatak o ovoj, po svemu sudeći vrijednoj seriji, jer su sve daljnje informacije o njoj, na stranicama knjige kao i na onima nakladnika, [<http://www.exlibris.hr>] ispuštene, što je propust vrijedan upozorenja.

3 Autor je temeljne misli, koje ovdje iznosi, već ranije razvio - vidi. Belamarić, Joško. "Marsilio Zorzi e la fondazione della città di Curzola (Korčula) nell'anno 1256". *Venezia, le Marche e la civiltà adriatica: per festeggiare i 90 anni di Pietro Zampetti*. A cura di Ileana Chiappini di Sorio i Laura De Rossi (*Arte Documento* 17, 18, 19, *Rivista di Storia e tutela dei Beni Culturali*, direttore Giuseppe Maria Pilo). Monfalcone: Edizioni Della Laguna, 2003. 139-147. Zahvaljujem autoru na separatnom otisku ovoga članka kojeg mi je ustupio u veljači 2004. godine.

Henrik Eberle i Matthias Uhl, Knjiga o Hitleru: Tajni dosje NKVD-a namijenjen Josifu V. Staljinu, sastavljen na temelju zapisnika saslušanja Hitlerova osobnog ađutanta Otta Günschea i sobara Heinza Lingea u Moskvi 1948./49. (prevela s njemačkog Denisse Mandekić) I. P. D., Rijeka, 2005, 672 str.

Mogli bismo se zapitati čemu još jedna knjiga o Hitleru među brojnim novim povijesnim izdanjima? Lik i djelo zloglasnog totalitarnog vođe dobro su poznati svima. O njemu se počelo izdavati još u tridesetim godinama prethodnoga stoljeća, a nastavilo se neumorno pisati do današnjih dana. U mnoštvu knjiga iste tematike, ova knjiga, dopustimo si reći, uistinu nemaštovita naslova, neupućene će privući tek zanimljivim omotom koji reproducira izgled sovjetskog tajnog dosjea. Tek čitanjem podužeg podnaslova vidjet će se kako se zapravo radi o tajnom dokumentu NKVD-a, koji je, za razliku od knjiga na istu temu, sastavljen za samo jednog čitatelja, Josifa Visarionoviča Džugašvilija, poznatijeg kao Staljina. Knjiga je posebna jer se radi o izdanju povijesnog izvora koji nudi do relativno nedavno nepoznata svjedočanstva dvojice bliskih Hitlerovih suradnika, ali i u koju je zbog osebujna načina sastavljanja utkana onodobna sovjetska perspektiva o liku i djelu nacističkog vođe - Adolfa Hitlera.

Godine 1945. Drugi svjetski rat je završio, no Staljin je sumnjao u Hitlerovu smrt jer su izvješća o njoj bila proturječna, a znalo se da su mnogi visoki dužnosnici režima izbjegli zarobljavanje. Štoviše, bojao se da nije dobio tajni azil kod saveznika koji bi ga iskoristili za pomoć u ratu protiv Sovjetskog Saveza (takvomu nečemu Hitler se svojedobno i nadao, što je vidljivo i u ovoj knjizi). Staljin, i inače paranoidan, nakon Hitlerova izdajstva Pakta o nenapadanju stvarno je vjerovao u takvu mogućnost protukomunističke zavjere. Zato je naložio NKVD-u da rekonstruiru posljednje dane u bunkeru i potvrdi vijesti o Hitlerovoj smrti. Tajno ime ovoga zadatka bilo je Operacija Mit. Lavrentij Pavlovič Berija, Staljinov šef tajnih službi, redovito ga je izvještavao o tijeku istrage, a 29. prosinca 1949. primio je neku vrstu zaključnog izvješća od 413 stranica o Hitlerovu životu od 1933. do 1945. godine, pod jednostavnim naslovom *Knjiga o Hitleru*. Nakon lekture, Staljin je pohranio taj tekst u svoj arhiv, a taj se primjerak i danas čuva u osobnom arhivu ruskog predsjednika i nedostupan je javnosti.

Kako je onda ova knjiga dospjela do nas? U obje je Njemačke pedesetih godina prošlog stoljeća vladala intenzivna historiografska rasprava oko »zabranjenog«, nacističkog dijela povijesti, te pogotovo o ulozu Hitlera u njoj. Staljinov nasljednik, Nikita Hruščov, godine 1959. odlučio se umiješati u nju, te je partijski odanim povjesničarima dopušten pristup određenim materijalima iz dosjea Operacija Mit. Nakon toga je nastao prijepis koji je bio namijenjen Ideološkoj komisiji pri sekretarijatu Centralnog komiteta, a 20. travnja 1959. prijepis je predan tajniku Centralnog komiteta. Međutim, ta verzija povijesti nije nikako mogla odgovarati službenoj interpretaciji sukoba pa je dosje zatvoren u Općem odjelu partijskog arhiva bez precizne kategorizacije pod brojem 462a. Tamo je proveo iduće 42 godine, sve dok na njega nije naišao mladi povjesničar Matthias Uhl u sklopu istraživačkog projekta (ponešto zanimljiv podatak jest da kontroverzni revizionist David Irving tvrdi kako se ovim prijepisom koristio još šezdesetih godina prošlog stoljeća prilikom pisanja svoje knjige *Hitler's War*; autori naravno nisu odgovorili na te tvrdnje). Ruski povjesničar s pristupom originalu u predsjedničkom arhivu potvrdio je autentičnost prijepisa a i činjenicu da je sadržajno bio identičan originalu. Time je otvoren put radu na ovome izvoru koji je konačno objavljen u vidu knjige 2005. godine, kako u Njemačkoj, tako i kod nas.

Temelj dosjea su iskazi dvojice zarobljenih bliskih Hitlerovih suradnika, Heinza Lingea i Otta Günschea. Od godine 1935. Linge je bio jedan od pripadnika Führerova pratećeg odreda, 1939. godine postao je njegov osobni sluga, a kasnije i šef njegove posluge. Günsche se pridružio Hitleru 1936., a 1943. Hitler ga je imenovao osobnim ađutantom. Nakon kraćeg vremena na istočnom bojištu ponovno postaje njegov osobni ađutant. O njihovoj blizini Führeru dovoljno govori podatak da je njima naredio spaljivanje njegova i Evinog tijela. Obojicu su zarobili sovjetske snage ubrzo nakon pada Berlina. Nakon pokretanja Operacije Mit, postali su njezini glavni izvori. U razdoblju od 1946. do 1949. godine bili su prisiljeni davati informacije o Hitleru, a preživljavanje dvojice glavnih svjedoka doslovno je ovisilo o istinitosti informacija koje su davali (njihova je točnost provjeravana u više navrata da bi se udovoljilo Staljinovim visokim standardima).

Lingeova svjedočenja pretežno su pouzdane izjave o svakodnevnim događanjima, opisu kruga osoba oko Hitlera i privatnim detaljima (što je uvelike zanimalo Staljina). Günsche se ističe vojnom stručnošću i izjavama o strateškim

sastancima, poput onih u vezi s bitkama kod Staljingrada, Kurska i Odre, za što je on i jedini izvor jer nisu sačuvani nikakvi zapisnici. Opseg knjige je golem, a podijeljena je na 15 kronoloških poglavlja koja se sastoje od uglavnom nepovezanih epizoda od ljeta 1933. do svibnja 1945. godine.

Izdavanje riječkog I. P. D.-a malog je formata i tvrdog uveza te opsega od 672 stranice u što se ubrajaju mnogi dodaci. Hrvatsko izdanje donosi prijevod predgovora prof. dr. Horsta Möllera sa sveučilišta Ludwig-Maximilian u Münchenu, predgovora i pogovora izdavača, kao i biografskog dodatka, a hrvatski prijevod ima i rječnik pojmova kao i usporednu tablicu vojnih činova u Trećem Reichu. Svi ovi dodaci nužni su za razumijevanje ovog dokumenta.

Predgovor Horsta Möllera (9–26) nastoji ukratko objasniti sličnosti i razlike dvaju totalitarnih vladavina, a naročito je zanimljiva kratka analiza informacija o Hitleru koje je Staljin mogao znati prije rata, kao i izbor citata iz izvora koji pokazuju da je Hitler cijenio svoga totalitarnog kolegu zbog njegova spretnog načina vladanja, čak i u vrijeme izravnog vojnog sukoba s njime. Predgovor izdavača (27–36) objašnjava genezu ove knjige-dokumenta.

Prvo poglavlje (39–44) govori o razdoblju od 1933. do 1934. godine, neposredno nakon stjecanja vlasti. Zanimljivi su podaci o Hitlerovim izjavama o viziji sebe kao vođe, kao i nakon Noći dugih noževa, gdje sebe ističe kao kancelara i vladara nova kova, te njegova racionalizacija slanja Nijemaca u koncentracijske logore.

Drugo poglavlje (45–58) govori o razdoblju od 1934. do 1935. godine. Pretjeruje se s opisom njegova osobnog bogaćenja, a i dvorca Berghof, da bi se Staljinu istaknula kapitalistička strana Hitlerova režima, čemu pridonosi i opis sastanka s industrijalcima. Jedna epizoda zorno opisuje kakav je Hitlerov odnos prema međunarodnim sporazumima, a u njoj se također može vidjeti interesantan i podrugljiv odnos prema preminulom Hindenburgu (Hitler ga imitira!). Poglavlje završava pričom o neizglednom incidentu na proslavi godišnjice neuspjelog Münchenskog puča: jedna žena se progurala i zatražila milost za svoga muža, što Hitlera nije nimalo dirnulo, štoviše, zaprijetio je svojim čuvarima da će oni iskusiti sudbinu njezina muža.

Treće poglavlje (59–70) govori o 1936. i 1937. godini, kada imamo izvrsni uvid u vanjskopolitičke kalkulacije Hitlera, osobito igranja na kartu Velike Britanije. Zanimljivo je i svjedočanstvo kako je Hitlera počeo zanimati Španjolski građanski rat; naime, susreo se s falangističkim izaslanicima na Wagnerovu festivalu, kojega je, kao što je poznato, jako cijenio. U skladu sa službenom sovjetskom interpretacijom koja se oblikovala u to vrijeme, Britance se jasno otkriviljuje za potporu jačanja *Wehrmachta*..

Četvrto poglavlje (71–94) govori o sudbonosnim godinama 1938. i 1939. kada Hitler vrši svoje mirovne akvizicije: aneksiju Austrije, pripajanje Sudeta Münchenskim sporazumom, kao i ulazak u Prag sljedeće godine. Ponovno se pretjerano ističe opis kancelarije Reicha, kao i namjere da se gradi više novih u budućnosti. Vrlo je važna izjava Hitlera o češkom pitanju nakon njezine aneksije 1939. godine: više mu se svidio ulazak s vojskom u Prag, nego »blebetanje« u Münchenu.

Peto poglavlje (95–110) govori o ostatku 1939. godine, uključujući i početak rata. Zanimljiv je opis Hitlerova bijesa na »drske« britanske reakcije, jer je računao kako i oni dijele njegovo viđenje prirodnog poretka – Knjiga naglašava sličnosti Hitlerove ideologije s britanskim postupcima u stvaranju svog kolonijalnog imperija. Također imamo spomen da u ljeto uoči rata čita kriminalističke romane. Tu je zanimljiv i opis pokušaja atentata u Münchenskoj pivnici (na proslavi godišnjice pokušaja puča), koji pokazuje njegovo čvrsto uvjerenje da ga štiti Providnost.

Šesto poglavlje (111–142) govori o okretanju njemačke vojske na zapadne saveznike, sve do napada na Sovjetski Savez. Vidi se kako smatra da se Britanci, navodno sličnih nazora kao i on, boje njemačkog gospodarstva, čime se još jednom nastoji pripisati krivnja za izbijanje rata kapitalističkim mehanizmima. Interesantna je Hitlerova jaka zaokupljenost talijanskim namjerama i gotovo neprijateljski odnos prema njima. Blagi uvjeti sporazuma s Francuskom obrazloženi su s namjerom da se izolira Britanija i razbije savezničko jedinstvo. Tu si i pregovori s Francuskom o njegovu uključenju u rat i osvajanju Gibraltara, no ni do čega nije došlo zbog diktatorova straha od britanske invazije, što je sam Hitler racionalizirao smatrajući korisnijom naklonjenu španjolsku neutralnost.

Sedmo poglavlje (143–155) govori o istočnoj ofenzivi pri čemu se naglašava bogatstvo ruskih zemalja kao glavni motiv za napad, što je još jedan primjer materijalističke interpretacije sukoba. Zanimljivo je Hitlerovo mišljenje o ulasku SAD-a u rat. Naime, na temelju argumenta o slabim rezultatima američkih automobila na natjecanjima i sl., zaključio je kako je američka industrija, a samim time i američka važnost - precijenjena. Zbog toga se suprotno racionalnim očekivanjima popravilo njegovo raspoloženje jer je Japan ušao u rat.

Osmo poglavlje (157–181) govori o 1942. godini. Ističe se tvrdoglavo odbijanje slanja njemačkog oružja Rumunjima (ne vjeruje im i smatra da nisu dostojni tako kvalitetnog oružja) i manipulacija Rumunjskom i Mađarskom. Spominje se i njegova strast za knjigama, posebno za knjigom *Ja, Klaudije, car i bog* te za jednom neimenovanom o pohodima Friedricha

II., u kojoj nalazi oslonac za svoje rastuće nepovjerenje prema generalima. Počinje se spominjati fizičko propadanje Hitlera, koje se izravno povezuje sa stanjem na bojištu, točnije uspješnim sovjetskim protuofenzivama.

Deveto poglavlje (183–214) nastavlja priču, govoreći o razdoblju od poraza kod Staljingrada do poraza kod Kurska. Hitlerov rastući očaj nad situacijom vidi se u entuzijastičnoj potpori von Braunu kao i rastućem bijesu nad svojim generalima. Iskorištava se prilika da se naglasi nevjerojatna brzina sovjetskog napredovanja, ali i beznačajnosti utvrđivanja tzv. Atlantskog zida.

Deseto poglavlje (215–236) nastavlja govoriti o 1943. godini. Ističe se odnos prema Mussoliniju, kojega je držao dobrim prijateljem, u kontrastu prijezira prema ostalim Talijanima. Socijalna Republika služila mu je samo da svijetu dokaže kako je fašizam opstao u Italiji. Ovakvo nešto zasigurno je zanimalo Staljina u kontekstu Hitlerova kršenja sporazuma, uključujući i Pakt o nenapadanju. U pogledu istočnog bojišta na početku 1944. godine, Hitler je još uvijek bio uvjeren u konačnu njemačku pobjedu.

Jedanaesto poglavlje (237–260) govori o pretposljednjoj godini rata do iskrcavanja u Normandiji. Nakon ruskog napredovanja na Krimu, Hitler je nekoliko dana proveo u krevetu. Opisuje se i nova epizoda u kojoj industrijalce uvjerava u pobjedu i kako će Njemačka vladati međusobno zavađenim svijetom koji će se boriti njemačkim oružjem.

Dvanaesto poglavlje (261–295) govori o najpoznatijem pokušaju atentata kao i mjerama protiv približavanja Crvene armije. Lakše mu je bilo narediti smaknuća osumnjičenih časnika, nego podnositi loše vijesti o svojoj kuji Blondi. Uspjeh iskrcavanja u Normandiji prikazan je kao rezultat smutnje u njemačkom zapovjedništvu. Hitler je mislio da je spas u sukobu zapadnih saveznika i Sovjetskog Saveza, ali separatni mir nije potpisan samo zato što nije htio odstupiti s vlasti.

Trinaesto poglavlje (297–319) govori o razdoblju od ulaska Rusa u Istočnu Prusku do propasti njemačke protuofenzive kod Balatona. Bezdušno tvrdi da ne može biti odgovoran za stradavanje stanovništva koje bježi iz Istočne Pruske, a ne dira ga ni razaranje gradova jer se u ruševinama vojnici mogu bolje boriti. Izvještaje o savezničkom napredovanju prima mirnije od onih s istočnog bojišta, još uvijek vjerujući da je sukob saveznika i sovjetskih snaga vrlo vjerojatan. Glasnice su mu operirane početkom 1945. zbog učestalog vikanja, uglavnom na generale.

Četrnaesto poglavlje (321–352) govori o prva četiri mjeseca 1945. godine. Svoje sve veće fizičke probleme Hitler uspoređuje s onima Friedricha Velikog, a na sličan način promišlja i o situaciji Njemačke: nije li i Prusija u sličnim okolnostima u Sedmogodišnjem ratu ipak uspjela izboriti pobjedu? U Trumanovim riječima vidi znakove nadolazećeg protusovjetskog savezništva. Odbija se povući na Obersalzberg dok se drži bojišnica na Odri. Günse Goebbelsu predlaže atentat na Göringa (čiji su odnosi s Hitlerom vrlo zahladili), no on ne želi biti umiješan u to.

Posljednje, petnaesto poglavlje (353–445) govori o posljednjim Hitlerovim danima i o padu Berlina te je vjerojatno najzanimljiviji dio knjige. Hitler drži da će nakon Rooseveltove smrti uspjeti sklopiti proturuskog savez, ponovno uspoređujući svoju situaciju s iskustvom Pruske u Sedmogodišnjem ratu. Odbija napustiti Berlin i konačno (22. travnja) priznaje da je rat izgubljen te izražava svoju namjeru da se ustrijeli. Nacistička klika okupljena oko njega šokirana je takvim načinom razmišljanja, jer računa na otpor do zadnjeg trenutka i njegov bijeg u čuvenu alpsku rezidenciju. Linge dobiva upute kako uništiti njegovo i Evino tijelo. Tu je i zanimljiva epizoda o pokušaju Göringova preuzimanja vlasti u zadnjim danima Reicha. Vrlo je važno primijetiti da *Knjiga o Hitleru* sasvim drugačije opisuje posljednje Hitlerove dane od načina na koji ga je popularizirao noviji njemački film *Der Untergang*. Za razliku od slike diktatora koji se bori do zadnjeg časa, svjedočenja govore o njegovoj rezigniranosti dok njegov »dvor« traži od njega nastavak borbe. To je groteskni kolaž različitih težnji i ambicija makar je očito da je kraj blizu. Primjer za to je Hitlerovo odlikovanje Goebbelsove supruge, da bi se smirila, netom prije samoubojstva bračnog para Goebbels. Veliki vođa bio je veći od samog sebe u očima njegovih sljedbenika, do svoga samog kraja, što na pomalo ironičan način govori i o fundamentalnim postavkama prirode same totalitarne Njemačke.

Nova povijesna svjedočanstva tek su jedna od vrijednosti knjige. Treba svakako uzeti u obzir da je dosje sastavljen uzimajući u obzir ličnost i nazore jedinog predviđenog čitatelja, pa su potencijalno »opasni« dijelovi izbačeni kako bi se zadovoljila očekivanja. Zbog toga je ovaj izvor, unatoč činjeničnoj točnosti, iznimno tendenciozan te treba kritički promisliti o informacijama koje on pruža. Hitlerova karizma i govorničke sposobnosti kao i mnoge priredbe NSDAP-a prešućene su da se ne bi istaknula razlika od Staljina i njegova režima. Utjecaj same nacističke ideologije malo se spominje, dok se zamjetni prostor daje utjecaju njemačkih industrijalca (naočiti primjer na 157–158). Time se kapitalizam krivi za Hitlerov uspon, a potpuno se zanemaruje ideološka osnova. U isto se vrijeme jasno okrivljava Velika Britanija za uspon Hitlerova režima (70) i ističe da je jačajuća njemačka industrija bila razlog zašto je Britanija objavila rat Njemačkoj. Lukavo se komentira da se postupci Britanije u stvaranju svoga kolonijalnog carstva i Hitlerova ideologija ne razlikuju previše (105). Antisemitskom nazoru Hitlera kao i njegovim uputama za ubijanje Židova uopće se ne posvećuje pozornost (osim

navoda kako ga je zanimalo razvoj plinskih komora; 192), da se ne bi podsjetilo na Staljinov odnos prema njima (koji je u vrijeme pisanja dosjea započeo vlastitu kampanju protiv njih), ali i da bi se poštovala marksistička ideologija sukoba klasa, a ne etničkih grupa i naroda. Puno se vremena posvećuje Hitlerovim navikama, pa se češće nego u drugim svjedočenjima navodi Hitlerova konzumacija alkohola, ovisnost o stimulansima (čije se injekcije spominju gotovo prije svake njegove odluke), kao i navodno uzimanje kokaina (što je netočno) putem kapljica za oko. Zbog toga imamo dosta jasnu sliku njegova mentalnog i tjelesnog propadanja, pa je ocrtan kao slabašni bolesnik sa sve jačim i učestalijim izljevima bijesa. Zaključak koji je Staljin trebao dobiti jest da je Hitler u stvarnosti varljiva i prosječna ličnost koja je uspjela u provedbi svojih nauma zahvaljujući dobroj volji zapadnih sila (osobito Britanije) i njemačkih industrijalaca. Zanimljiv je optužujući stav kako su mladi kadrovi stranke premješteni u zapadnu Njemačku da bi stranka mogla opstati ilegalno i infiltrirati se u poratni poredak (304–205), što je očito podilaženje Staljinovim očekivanjima. U sličnom se kontekstu pojavljuje i epizoda rasprave o sklapanju prijateljstva njemačkih industrijalaca i zapadnih saveznika (308). Ne smije se zaboraviti ni na konstantne aluzije na sklapanje separatnog mira sa zapadnim saveznicima. U završnoj se verziji na Pakt o nenapadanju tek dva puta aludira (iako je prvi nacrt za *Knjigu o Hitleru* predviđao tu temu), a sovjetski rat protiv Poljske se i ne spominje. Početni su uspjesi njemačke vojske protiv Sovjetskog Saveza prešućeni, baš kao i uloga Hitlerovih zapovijedi, sve dok nije došlo do preokreta na istočnim frontama. Govoreći o tome, u usporedbi s istočnim bojištem kojemu pripada veći dio knjige, jako se malo pozornosti posvećuje ostalim bojištima, što se moglo i očekivati. Napad na Poljsku »dogada se« na stranicama 103 i 104, a Operacija Barbarossa već na stranicama 143 i 144. Većina knjige govori o istočnom bojištu, pogotovo nakon niza velikih njemačkih poraza. Zapadni saveznici u više se navrata spominju kao spremni na separatni mir (283), što je u skladu sa Staljinovom paranojom zbog koje je i zapovjedio izradu ovog dosjea. Uspjeh iskrcavanja u Normandiji prikazan je kao rezultat smutnje u zapovjedništvu (287–289), a ne kao zasluga saveznika. Njihovi se ratni napori ozbiljno podcjenjuju (što je osvježavajući obrat s obzirom na uvriježeno podcjenjivanje važnosti istočnog bojišta), pa je tako Ardenska ofenziva »zapravo« zaustavljena zbog nadolazeće sovjetske ofenzive (293–294). Ovakva iskrivljavanja dovoljno govore o službenom gledištu na Drugi svjetski rat i događaje koji su mu prethodili. Stilski gledano, razni dodaci koji su Staljinu trebali olakšati čitanje, dovode do preopširnosti, pogotovo u kombinaciji s epizodnim karakterom svjedočanstava. Važnost koja se pridodaje pojedinim događajima izravno je proporcionalna prostoru njihova opisa, što mu je također trebalo pomoći u jasnem razumijevanju poruka o Hitlerovu karakteru, »pravim« uzrocima rata i ulozi zapadnih sila.

Ova je knjiga svjedočanstvo o posljednjim danima ključne figure Drugog svjetskog rata i pruža dosad nepoznate pojedinosti o njegovu životu. Ističe se Hitlerov nemar za živote drugih, pa čak i Nijemaca, te način na koji je donosio odluke i vjerovao u svoju povijesnu zadaću. Ono čime se ova knjiga ističe jest upravo portret njegove osobnosti, pogotovo svjedočanstva o njegovu odnosu prema saveznicima i neprijateljima, drugim riječima, prema životima Nijemaca i prema protivnicima. Neopravdano bi bilo zaključiti da je vrijednost ove knjige samo u izvoru novih informacija o već iscrpno istraženoj temi. Već smo spomenuli kako je bila namijenjena, da se tako izrazimo, vrlo specifičnoj čitateljskoj publici. Višestruko je znakovito ime Operacije Mit: njezin rezultat nije bilo samo pobijanje glasina o Hitlerovu preživljavanju, nego je istodobno konstruirana i službena verzija sovjetskog gledanja na najvažniji vojni sukob suvremene povijesti. Mnogo toga se može saznati čitajući između redaka i popunjavajući sadržajne praznine. Zbog toga se ova knjiga ne preporučuje čitateljima bez nešto znanja o Drugome svjetskom ratu. Staljina je najviše zanimala Hitlerova ličnost, zbog čega je uložena velik trud u rekonstruiranje njegovih dnevnih navika, ispada bijesa i odnosa prema drugima. Radilo se o interesu jednog totalitarnog vođe da sazna po čemu je njegov suparnik bio sličan, a po čemu drugačiji od njega (naravno, mnoge su potencijalno uvredljive sličnosti i razlike prešućene). Zahvaljujući znatiželjnosti i nemilosrdnosti najuspješnijeg totalitarnog vođe dvadesetog stoljeća, sačuvano je svjedočanstvo o ličnosti najozloglašnijeg političara i državnika u povijesti.

Vedran Duančić
povijest

Charles Diehl, Mletačka Republika (prevela s francuskog Sandra Prlenda Perkovac) Zagreb, TIPEX, 2006., 204 str.

Djelo Mletačka Republika francuskog historiografa i povjesničara umjetnosti Charlesa Diehla (1859–1944) jedno je od rijetkih historiografskih djela prevedenih na hrvatski jezik koja pružaju cjelovitu i zaokruženu sintezu povijesti jedinstvene političke i kulturne tvorevine te je vrlo važno za razumijevanje povijesti Europe, Sredozemlja, a pogotovo hrvatskih krajeva. Time je ovo djelo još važnije jer, za razliku od razmjerno velikog broja radova koji promatraju »mletačko pitanje« iz hrvatske, odnosno istočnojadranske perspektive, donosi ne samo sustavni pregled povijesnih događaja, nego i širu sliku Venecije i mletačkog imperija. U ograničenom opsegu djela minuciozan povijesni pregled nije ni moguće dati, a sam se autor ogradio od takvih pokušaja. Diehl je skloniji oslikavanju Mletačke Republike znatno širim potezima, dočaravajući tako ne samo političko stanje, nego i fascinantan duh Republike i njezinih stanovnika.

Kao okosnicu svog izlaganja upotrebljava kronološki red događaja, ali svakom razdoblju ili pojedinačnom događaju koji opisuje pridružuje i možda važniju sastavnicu – onaj dio povijesti Mletačke Republike koji nije moguće uočiti na kartama mletačkog imperija ili na popisima mletačkih zaslužnika. Diehl čitatelje provodi po zapanjujućoj mletačkoj povijesti kroz više razina; slici političko-vojnih zbivanja dodaje pregled, u najmanju ruku podjednako važnih, kulturnih, društvenih i gospodarskih kretanja, koja su u iznimno velikoj mjeri utjecala na formiranje same Mletačke Republike. Venecija kao grad i imperij koji je stvarala stoljećima ne mogu biti shvaćeni bez razumijevanja društvenih pojava i višestoljetnih napora da se uspostavljeni društveni odnosi sačuvaju, te bez razumijevanja sinkretičke naravi mletačke kulture koja je stoljećima, i u vrijeme političke marginalnosti Republike, iskakala u europskim mjerilima. Svoju političku moć i vrhunske kulturne domete Republika je dugovala gospodarskom prosperitetu, koji se temeljio na trgovini koja dugo vremena nije imala premca. Višestruku razinu na kojoj prati povijest Mletačke Republike, Diehl upotpunjuje i kratkim portretima nekolicine ljudi važnih za Republiku. To ne čini iz uvjerenja da su osobe poput Marca Pola, Enrica i Andrea Dandola, Francesca Froschiarja i drugih isključivo svojim doprinosima zadužile Republiku za slavu i moć, naprotiv – čini to kako bi oslikao zajednički mentalitet Mlečana, posebno pripadnika vladajućeg sloja.

Djelo ima 204 stranice i podijeljeno je u četiri knjige u kojima pratimo Mletačku Republiku od skromnih početaka u obliku malih ribarskih sela, preko razdoblja naglog uspona i širenja Republike, opadanja bogatstva i moći pa do kraja njezina postojanja – dakle od 5. do izmaka 18. stoljeća.

I. Prva knjiga Stvaranje republike u poglavlju »Počeci Venecije« (7–12) prikazuje geografski položaj, odnosno predispozicije lagunarnog prostora na krajnjem sjeveru Jadranskog mora za razvoj urbanih naselja te njihove same početke, seobe okolnog stanovništva, ugroženoga čestim barbarskim provalama (Vizigoti i Huni u 5. te Ostrogoti, Franci i Langobardi u 6. stoljeću), u teško dostupno močvarno područje i napore koji su bili potrebni kako bi se negostoljubiv kraj uredio za život. Prije izrastanja Venecije kao dominantnog urbanog središta regije, postojao je cijeli niz naselja, no nijedno nije objedinjavalo političku, trgovačku i vjersku funkciju. Bili su to Heracliana, otoci Torcello, Burano, Murano, Mazzorbo, Malamocco i brojni drugi. Diehl prikazuje istodobno slabljenje drugih otočića i prvotni uspon Rialta, na kojem će izrasti Venecija, te preuzimanje svih važnijih političkih i društvenih uloga.

U poglavlju »Stvaranje mletačke veličine« (13–22) razmatraju se prvi oblici vlasti, razvoj tribunske časti uobičajene za gradove uključene u egzarhat prema instituciji vojvode koja prethodi duždskoj časti. Prikazani su pokušaji mletačkih vojvoda da svoju vlast učine nasljednom, poput obitelji Candiano od 932. do 976. godine ili obitelji Orseolo od 976. do 1032. godine, te otpor ostatka aristokracije tim težnjama. Znatno je važniji prikaz mletačkog zadobivanja neovisnosti, odnosno pažljiva balansiranja između istočnog carstva pod kojim je, unatoč nominalnoj podložnosti bizantskom caru, u stvarnosti bila neovisna, i zapadnog carstva koje je, pogotovo u vrijeme Karla Velikoga, prijetilo da će snažnije utjecati na razvoj grada. Diehl napominje da je Venecija, iako se okrenula istočnom carstvu, zadržala dobre odnose i sa zapadnim. Rano uočivši mogućnosti koje je pružao razvoj trgovine, Venecija je počela zbližavanje s morem, uspostavivši tako vezu koja je obilježila cjelokupnu povijest Mletačke Republike. Za ostvarenje opsežnijih planova i izgradnju pomorske nadmoći bio je nužno potreban nadzor nad istočnom jadranskom obalom, ključnom za plovidbu prema istoku koji je nudio svoja bogatstva. Diehl posebno ističe važnost istočne jadranske obale za Republiku i markira najvažnije napore koje je Republika poduzela da bi se ondje učvrstila, počevši još od ranog srednjeg vijeka i sukoba s gusarima do pohoda dužda Pietra II. Orseola godine 1000., koji je označio početak sve intenzivnije prisutnosti Republike na tim prostorima.

II. U drugoj knjizi pod nazivom Uzroci mletačkoga uspjeha u srednjem vijeku u poglavlju »Mletačka trgovina« (23–32) Diehl uočava najvažnija obilježja te, za Veneciju, ključne grane gospodarstva na kojoj je stoljećima bila temeljena mletačka moć. Izlaže razloge početka bavljenja trgovinom, ustrojstvo trgovačke mreže, posebice na istočnom Sredozemlju, ali i brojne probleme s kojima se mletačka trgovina susretala. Osim gusarskih napada, veliku prijetnju očuvanju trgovačke moći predstavljalo je neprijateljstvo na koje su mletački trgovci vrlo često nailazili. Diehl napominje da su, čak i u mjestima gdje su mletačke trgovačke postaje postojale dugi niz godina, lokalna vlast i stanovništvo otežavali položaj mletačkih trgovaca. Navodi primjere zabrana trgovanja ili zaplijene svih dobara koje su ne jednom mletački trgovci doživjeli u Bizantu i koje su često bile praćene otvorenim nasiljem.

Poglavlje »Osvajanje istoka i mletačko kolonijalno carstvo« (33–52) donosi sliku mletačke smjelosti i upornosti. Prikazuje mletačke napore da stvori imperij na istočnom Sredozemlju, čiji temelj nije bila tek teritorijalna rasprostranjenost. Autor prikazuje vrlo ambiciozan plan rušenja Bizanta koji je kulminirao osvajanjem samoga Carigrada 12. travnja 1204. godine. Venecija je i ranije iskazivala želje za izlaskom iz Jadranskog mora i trajnijim učvršćivanjem na istočnom Sredozemlju, što je tim događajima i postignuto na dulje vrijeme. Istaknuta je iznimna važnost cijelog niza gradova, otoka i utvrda koje su se pružale od Venecije do Levanta za formiranje mletačke velesile, čime je ona znatno nadmašila svoje konkurente u Europi, pa i nekadašnjeg »zaštitnika« – Bizant. Diehl napominje da dugotrajni proces stvaranja imperija nipošto nije prošao bez brojnih problema, ali da je duh mletačke ustrajnosti umanjio značenje gubitaka. Posebno je zanimljiv prikaz mletačke trgovine koji konkretnim brojkama Veneciji potvrđuje status velesile – o takvoj su trgovačkoj razmjeni drugi trgovački gradovi mogli samo sanjati.

Poglavlje »Mletačko uređenje i vlast republike« (53–74) razmatra brojne institucije mletačke uprave i opće društveno stanje. Pruža pregled razvoja mletačke vlasti od »gotovo monarhijske države« kojom vlada svemoćni dužd do krajnje kompliciranih institucija vlasti kojima je gradska aristokracija naumila trajno sačuvati svoju vlast. Brojne institucije poput dužda, Velikog vijeća, Senata, Sinjorije, Vijeća Desetorice, Kolegija i drugih, čije se članstvo regrutiralo isključivo iz redova aristokracije i čije su se ovlasti često preklapale, svoje su odnose temeljile ponajprije na međusobnom nepovjerenju. Stalni višestruki nadzor institucija trebao je spriječiti pojedinca u uzurpaciji vlasti, što bi značilo kraj oligarhijske vlasti u Republici. No prije svega, svi su dužnosnici svoje zadatke izvršavali vrlo savjesno i »na korist Republike«, zbog čega je Mletačka Republika i uspjela zadržati takvo uređenje do kraja svoga postojanja. Razmjerno malen broj pripadnika aristokracije, koji je vodio sve državne poslove, u više je navrata osigurao monopol na vlast svojim »zatvaranjem« (najpoznatije je »zatvaranje Vijeća«, odnosno La serrata del Consiglio, 1297. godine), ogradiвши se tako od puka kojemu su s vremenom sve političke uloge ukinute.

Poglavlja »Slava Venecije« (75–88) i »Mletački život i duša« (89–102) posvećena su »Veneciji iznutra« - samome gradu i sjaju koji ga je proslavio. Prikazana su najvažnija arhitektonska zdanja koja izvrsno ocrtavaju mletački duh, brojne svetkovine i odnos Mlečana prema životu uopće. Zanimljiv je prikaz odnosa Republike i Crkve. Nitko, naime, Mlečane nije mogao optužiti za krivovjerje, ali je Republika ipak velik dio svog postojanja bila u sukobu s papom. Želja za profitom Mlečane je često navodila da trguju s muslimanskim svijetom čak i u vrijeme ratova, izlažući se tako neprijateljstvu Muslimana, ali i europskih država, pogotovo papinstva. U više je navrata zato bačeno prokletstvo na Republiku. No Veneciju nije obilježila samo želja za profitom, nego i iskrena znatiželja prema nepoznatome svijetu, za što je primjer i Marco Polo te dubok osjećaj za umjetnost. Kroz mnoga je stoljeća stvarana slika Venecije, toliko različite od ijednog drugoga grada. Venecija je bila mjesto gdje su se kulturni utjecaji Istoka i Zapada spajali kao nigdje drugdje i dobivali nov, jedinstven sjaj. Diehl to ilustrira primjerima Duždeve palače i Bazilike svetog Marka, na kojima su utjecaji s obje strane prilagođeni baš potrebama Venecije.

III. Treća knjiga Evolucija Venecije obrađuje turbulentno razdoblje od sredine 15. do kraja 16. stoljeća. U poglavljima »Propast kolonijalnog carstva: Venecija i Turci« (103–112) te »Nazadak mletačke trgovine« (113–123) Diehl markira dva od tri po njemu najvažnija razloga slabljenja Mletačke Republike u razdoblju ranog novog vijeka. Prvi je svakako »ulazak Turaka na povijesnu scenu«. Turska prijetnja koja zahvaća jugoistočnu Europu već krajem 14. stoljeća, do 16. će stoljeća postati glavna opasnost za opstojnost mletačke trgovine na istoku na kojoj Republika temelji svoju moć. Turci postaju nezaobilazan politički čimbenik na prostorima mletačkog interesa u, za Republiku, krajnje nezgodno vrijeme – Republika je donekle zaokružila svoje višestoljetne napore da osnuje snažan imperij na istoku, a turske će ga aktivnosti sada početi nagrizati. Diehl napominje da je riječ o dugotrajnom procesu jer je Mletačka Republika još dugo vremena zadržala svoju moć i izvrsnu poziciju na istočnom Sredozemlju. Autor ocrtava i prvotne pokušaje Republike da nađe zajednički jezik s Turskim Carstvom, sve u nadi da je moguće sačuvati i trgovinu na istoku i teritorije na istoku, a pritom izbjeci sukobe. Ta se politika ubrzo pokazala neodrživom te počinje razdoblje u kojem dominiraju međusobna neprijateljstva. No, i u takvim situacijama Republika izbjegava izazvati sukobe. »Nazadak mletačke trgovine« vremenski se donekle poklapa s intenziviranjem turske opasnosti. Portugalska otkrića izravnog pomorskog puta do Indije krajem 15. stoljeća dovela su do drastičnog smanjenja

cijena začina na, primjerice, lisabonskom tržištu, dok su Mlečani i dalje bili prisiljeni kupovati začine po višestruko višim cijenama od prekupaca u Egiptu. Više cijene robe dovele su do pada konkurentnosti mletačke trgovine, što znači i do smanjenih prihoda, a sve to baš u vrijeme kada je novac Republici bio iznimno potreban. Jer, od samog kraja 15. stoljeća pod turskim udarcima počinje vrlo polagano, ali ipak nezaustavljivo slabljenje i povlačenje Republike s istoka. Mnogo će još puta uspjeti mletačkih flota (od kojih je najpoznatiji onaj u bitci kod Lepanta 7. listopada 1571., kada su združene snage više kršćanskih sila porazile tursku flotu) pokazati da je Republika i dalje važan čimbenik na istočnom Sredozemlju.

U poglavlju »Mletačka kontinentalna politika« (124–134) Diehl analizira i treći uzrok mletačkog slabljenja. Iako geografski i kulturno dijelom Italije, Venecija je dugo bila odvojena od gotovo svih događanja na talijanskom tlu. Situacija se počela mijenjati početkom 14. stoljeća, kada je, kako bi zaštitila tržišta na sjeveru Italije i osigurala hranu za grad, Republika počela sudjelovati u političkim sukobima u Italiji. Unatoč znatnim teritorijalnim dobitcima na Terra ferma i prestižu koja su sa sobom nosila, Diehl »mletačku kontinentalnu politiku« vidi kao treći uzrok mletačkog slabljenja. Republika je time bila uvučena u niz dugotrajnih i krajnje iscrpljujućih sukoba (»talijanskih ratova«), a dobitci su bili neproporcionalni uloženoj vremenu i novcu. Republika je stekla mnogo žestokih neprijatelja koji su bili zavidni na golemoj moći koju je posjedovala. Ti će se neprijatelji ne jednom udružiti protiv Republike (poput Kambrejske lige 1508. godine), no Republika će se uspješno obraniti. Prema Diehlovim riječima, Venecija je u 16. stoljeću izgledala kao da je na vrhuncu slave, no zapravo su uzroci propasti već bili vidljivi.

Poglavlje »Mletačka uprava i diplomacija« (154–161) iz hrvatske je perspektive najzanimljivije. Osim što dočarava svu zamršenost i suptilnost goleme mletačke diplomatske mreže koja se proteže po svim dvorovima Europe pa i šire, Diehl opisuje »upravljanje jednom mletačkom provincijom« na primjeru Dalmacije. Glavni razlozi za to su činjenice da je Dalmacija jedna od najstarijih mletačkih provincija i da se ondje mletačka uprava vrlo čvrsto ukorijenila. Diehl zaključuje da je postojao nerazmjer između važnosti Dalmacije za Republiku i ulaganja u nju. Naime, kontrola nad Dalmacijom preduvjet je za stvaranje mletačkog pomorskog imperija – Dalmacija jamči prolaz Jadranskim morem, a Venecija je u komunikaciji sa svojim istočnim posjedima nužno usmjerena na mare nostrum. Iako »oblikovana na sliku Venecije«, Dalmacija je, prema Diehlovom mišljenju, uglavnom bila zanemarivana, prvenstveno stoga što nije imala predispozicije za ostvarivanje velike trgovačke dobiti.

IV. Četvrta knjiga Kraj Venecije obrađuje posljednja dva stoljeća postojanja Mletačke Republike. Poglavlje »Mletačka vanjska politika u 17. i 18. stoljeću« (162–170) opisuje posljednje važne vanjskopolitičke akcije za koje je Republika imala snage. Dok je u 16. stoljeću još ostavljala dojam velesile, Republika je u 17., a pogotovo u 18. stoljeću, prema Diehlovim riječima, svedena na razinu »drugorazredne države« u europskim razmjerima. Kreta, »zadni ostatak mletačkog imperija na Levantu«, pada u turske ruke godine 1669. Tek je kratkotrajno zauzeće Moreje (Peleponeza, 1685–1715) na trenutak povratilo nekadašnju slavu Republike. Godine 1718. Požarevački je mir »potvrdio konačan nestanak mletačkog istočnog imperija«. Diehl zaključuje da je Mletačka Republika u svojoj posljednjoj fazi postojanja opstala tek zbog dobre volje europskih sila. Poglavlja »Vlada Republike i mletački život u 18. stoljeću« (171–180) te »Mletački kraj« (181–183) opisuju posljednje razdoblje postojanja Republike. Imperij je nestao, tako da je bogatstvo Republike uvelike smanjeno, no ipak je zadržana iznimna raskoš po kojoj je grad ostao poznat u cijeloj Europi čak i kada nije imao političku važnost. Autor opisuje prastare državne institucije koje su opstale, ali s promijenjenom i donekle smanjenom ulogom, i koje su do samog kraja postojanja Republike uporno odbijale svaku mogućnost promjene. Kraj koji se očekivao, došao je konačno, nakon 12 stoljeća postojanja Republike, 12. svibnja 1797., kada je mletačko Veliko vijeće ukinulo mletački ustav, da bi 18. siječnja 1798. u Veneciju ušla austrijska vojska, označivši tako konačan kraj postojanja Mletačke Republike.

Diehlovo djelo na hrvatski jezik prevela je Sandra Prlenda Perkovac, čiji uspjeli prijevod uvelike pridonosi lakoći s kojom se knjiga čita. Hrvatsko izdanje upotunjeno je s osam povijesnih karata. Prikazuju teritorijalni razvoj Mletačke Republike (I), pomorske trgovačke putove Republike (II), teritorijalni razvoj mletačke Dalmacije (III), upravni ustroj mletačke Istre krajem 18. stoljeća (IV), upravni ustroj mletačke Dalmacije na okružja i kotareve (V), upravni ustroj mletačke Albanije krajem 18. stoljeća (VI) i drugo. Izradila ih je dr. sc. Mirela Slukan Altić i svakako su važne za bolje razumijevanje mletačko-istočnojadranskih odnosa, pogotovo uzmemo li u obzir da je takvih karata razmjerno malo. Na kraju knjige nalazi se i kronologija događaja (184–192), podijeljena na »unutarnju politiku« te »ratove i primirja«, koja pruža vrlo koristan pregled svih najvažnijih događaja za povijest Mletačke Republike, a mnogi od njih bili su iznimno važni i za hrvatske prostore.

Diehlova Mletačka Republika pruža sažet prikaz 12 stoljeća postojanja države koja je bila čvrsto vezana uz povijest hrvatskih krajeva. Stilski izvrsno napisano, djelo je razumljivo i uvijek zanimljivo, a prijevod na hrvatski jezik izuzetno je dobar. Diehl je postigao ravnotežu između više razina prikaza mletačke povijesti, što knjigu čini više nego prikladnom kao fakultetski udžbenik, ali i za sve one koji se žele bolje upoznati s poviješću Mletačke Republike.

Marko Fuček
povijest

Dinko Šokčević, Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata: Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga, Zagreb: Naklada Pavičić, 2006, 386 str.

Prošle godine izašla je knjiga *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata: Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga* koja donosi zanimljivu analizu hrvatsko-mađarskih odnosa u 19. stoljeću. Autor Dinko Šokčević rođen je 1960. godine u Baji, mađarskom dijelu Bačke. Diplomirao je povijest umjetnosti i arheologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a povijesne znanosti doktorirao je u Pečuhu 1999. godine, gdje je i zaposlen na Katedri za hrvatski jezik i književnost. Mađarsku povijest predaje kao gostujući profesor na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Uglavnom se bavi hrvatsko-mađarskim povijesnim odnosima te prošlošću i kulturom hrvatske manjine u Mađarskoj.

Šokčević monografijom *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata* na poseban način pristupa problematici završnog razdoblja (1790–1918) hrvatsko-mađarskog državnog zajedništva. Predodžbama Hrvata o Mađarima i Mađara o Hrvatima autor prilazi kroz istaknute događaje razdoblja na temelju širokog izbora izvora koji uključuju novinske članke, historiografska, publicistička i književna djela, pjesme itd. Prikaz slike *drugoga* na obje je strane uravnotežen čemu je nesumnjivo pridonijelo obrazovanje autora kojim je stekao uvid u problematiku s obje strane. Autor ne nastoji djelovati kao medijator prošlih sukoba između Hrvata i Mađara, nego nastoji iznijeti pogled s obje strane, a relativno neutralan srednji put u djelu se sam nameće. Iznosi brojne stereotipe o Mađarima i Hrvatima od kojih su neki prisutni i danas. Tako autor već u predgovoru dovodi u pitanje postojanje mađarizacije, odnosno njezin stvarni karakter nasuprot dominantnim predodžbama u Hrvatskoj. Time ne narušava svoju objektivnost i profesionalnu udaljenost koju zadržava u cijeloj knjizi dok iznosi tekstove istaknutih aktera 19. stoljeća, među koje uključuje ne samo izjave političkih ličnosti, stranačke novine i programske spise, nego i širok izbor relevantnih pjesama, književnih i historiografskih djela.

Knjiga je manjeg formata i tvrda uveza, ima 382 stranice s predgovorom i pogovorom samog autora. Sam tekst prate slike i ilustracije različita sadržaja uključujući portrete, političke karikature i stranice novina. Kritički aparat čini opsežan popis literature i kazalo imena. Djelo kronološki slijedi tijek događaja 19. stoljeća, no prema potrebi od njega odstupa radi bolje predodžbe političkog i društvenog konteksta pojedinih tema. Uglavnom se jedna istaknuta tema ili događaj hrvatsko-mađarske povijesti predstavlja u poglavlju posvećenom hrvatskoj perspektivi, a zatim slijedi poglavlje koje istu temu predstavlja s mađarske strane. Da bi građa bila razumljivija, pogled s jedne strane nerijetko se miješa s pogledom druge strane. Pojedine cjeline predstavljene su pristupom s obje strane u istom poglavlju, bilo podjelom unutar poglavlja ili naizmjeničnim iznošenjem dviju perspektiva.

Početna poglavlja knjige daju jasan i sažet pregled hrvatsko-mađarskih odnosa. Autor zalazi dalje u prošlost od razdoblja zanimanja pri čemu nepristrano iznosi osnove međusobnog nerazumijevanja, koje je razvojem nacionalno-integracijskih procesa u kontekstu Habsburške Monarhije zamijenilo ranije dominantnu složnost političkih naroda, odnosno plemstva obje strane. Nastavlja s detaljnijim prikazom stavova dviju strana, nakon što su nacionalno-integracijski procesi već započeli, ponovno u odvojenim poglavljima, posvećenim posebno hrvatskoj, a posebno mađarskoj strani. Ideji Mađara-asimilatora, koja je dobro poznata na hrvatskoj strani, autor suprotstavlja mađarsku perspektivu nelogične obrane latinskog jezika pred mađarskim kao službenog (u razdoblju prije formiranja hrvatskog standardnog jezika) - kad Hrvati već u školama uče latinski, zašto ne bi prihvatili mađarski, ne kao jezik nastave nego tek kao predmet?

Posebno mjesto zauzimaju interpretacije događaja 1848. godine, na objema stranama, kojima su posvećena tri poglavlja, a obrađene su izravno prikazujući sliku Drugoga 1848. te likovima dvaju istaknutih ličnosti hrvatske i mađarske povijesti i njihovim doživljajima druge strane. Lajos Kossuth, središnji mađarski nacionalni lik i vođa mađarske revolucije 1848. godine, izabran je kao mađarski predstavnik hrvatske slike Mađara u burnim događajima tog razdoblja, dok Hrvate, naravno, predstavlja Jelačić i nimalo laskava slika kakvu je stekao u mađarskoj javnosti te slika hrvatske vojske pod njegovim zapovjedništvom. Općenito Hrvati imaju negativniju sliku Mađara nego što Mađari imaju sliku o Hrvatima. No, događaji iz 1848. godine u tome su jedna od iznimaka, kao i Jelačić koji za Mađare ostaje izrazito negativna povijesna ličnost gotovo do danas. Interpretacije 1848. godine i njezinih najistaknutijih protagonista javljaju se u knjizi i u kontekstu historiografske predodžbe prekodravnih susjeda.

Nakon opsežnog prikaza percepcije Hrvata kod Mađara 1848. i obrnuto, slika Drugoga u nagodbenom razdoblju i za banovanja Khuena-Hedervarya prikazana je centralnom temom milenijske izložbe koja se održala u Budimpešti 1896.

godine povodom tisućugodišnjice doseljenja Mađara. Sama izložba, odnosno njezina recepcija detaljno je prikazana u više hrvatskih glasila što uključuje članke iz *Obzora*, *Hrvatskog prava*, *Hrvatske domovine* i *Slobode*, pri čemu su predstavljeni različiti stavovi oporbenih i provladinih novina kako o samoj izložbi, tako i o hrvatsko-mađarskoj zajednici uopće. Obljetnica doseljenja obilježena je i brojnim djelima mađarske historiografije koja su također predstavljena u knjizi zajedno s reakcijama na koje su naišle u Hrvatskoj.

Slijede hrvatsko-mađarski odnosi u vrijeme narodnog pokreta iz 1903. godine kada je slika Mađara u Hrvata vjerojatno najlošija u cijelom razdoblju državnog zajedništva. Dalmacija dobiva posebno poglavlje u kojem se percepcija Mađara u toj hrvatskoj regiji obrađuje u kontekstu specifičnog dalmatinskog položaja i odnosa prema Austriji. Predstavljeni su stavovi istaknutih političara poput Trumbića i Supila kao i novinski članci koji ih prate. Podrška Supila i *Novog lista* stranci Ferenc Kossutha i težnjama prema personalnoj uniji te predstavljanje Beča kao zajedničke opasnosti za Hrvate i Mađare prate i nove interpretacije 1848. godine i djelovanja Lajosa Kossutha te se naglasak stavlja na njegove aktivnosti u emigraciji, dok se minimalno piše o Kossuthu prije i tijekom 1848. Šokčević obrađuje svjesne pokušaje promjene slike o Mađarima u svjetlu razmišljanja kako je austrijsko-njemačka politika (tzv. *Drang nach Osten*) opasnija za Slavene nego Mađarska. Donosi i mađarske reakcije na politiku novog kursa i Riječku rezoluciju u različitim stavovima oporbenih i provladinih novina u Mađarskoj.

Prema kraju knjige Šokčević obrađuje sliku i pojave Mađara u hrvatskoj književnosti s osobitim osvrtom na književnost iz druge polovice 19. i početka 20. stoljeća. Osvrće se na ranije razdoblje kojim dominira pozitivna predodžba Mađara i državnog zajedništva s njima. Autor prati prijenos negativnih stereotipa o Mađarima iz 19. stoljeća u interpretaciju ranijih događaja, i to u historiografiji kojoj će se kasnije detaljnije posvetiti, a zatim prati i prihvaćanje takvih stavova u književnosti. Negativne interpretacije hrvatsko-mađarskih odnosa u prošlosti s obzirom na trenutno političko stanje prati pripisivanje nacionalnih komponenti ranijim događajima. Posebno se osvrće na Matoša, Nazora, Zagorku i druge te na poeziju o povijesti s poukama za suvremenike, o samima Mađarima i državnoj zajednici s njima.

Pregled interpretacija hrvatsko-mađarskih odnosa u historiografiji 19. st. predstavljen je s obzirom na njezinu tadašnju društvenu ulogu. Unatoč kritičkom pristupu, njezina zadaća ostaje podizanje nacionalne svijesti. Primarna tema je različita interpretacija ranosrednjovjekovne povijesti sa središnjim mjestom rezerviranim za različite interpretacije vrela *Pacta Conventa*. Slika Mađara u hrvatskoj historiografiji obrađena je od Kukuljevića do Šišića, što uključuje sve velikane hrvatske historiografije i njihove interpretacije prošlih hrvatsko-mađarskih odnosa. Mađarska historiografija također je podrobno obrađena, posebno mađarska interpretacija nastanka ugarsko-hrvatske zajednice, koja nije ujednačena u cijeloj mađarskoj historiografiji i koja prolazi kroz posebne promjene nakon 1848. godine.

Pogovor kojim Šokčević završava knjigu kratak je osvrt na hrvatsko-mađarske odnose nakon 1918. godine, na prikaze Drugoga u školskim udžbenicima te se osvrće na promjene percepcije pod utjecajem nekih važnijih političkih događaja 20. stoljeća kao što su raskid Tito - Staljin, mađarska revolucija 1956. godine ili stjecanje hrvatske samostalnosti.

Zanimljivo je upoznati mađarske predodžbe o Hrvatima kao i njihove stavove o poznatim pitanjima hrvatsko-mađarskih odnosa 19. stoljeća koji obično ostaju skriveni u hrvatskoj perspektivi povijesti tog razdoblja. Čitatelju se tako otvara novi pogled na mađarsku politiku koja je, na primjer, sredinom 19. stoljeća obilježena strahom od panslavizma, ali i heterogenosti političkih struja Mađarske i njihova odnosa prema Hrvatima. Razlike mađarskih konzervativaca i liberala jasno su prikazane, a time autor na smislen i logičan način predstavlja razloge povoljnijeg stava prema hrvatskim liberalima kod mađarskih konzervativaca nego kod mađarskih liberala. Također, baca novo svjetlo na hrvatsku percepciju Mađara i mađarskih političkih postupaka suprotstavljajući mađarsku stranu hrvatskim interpretacijama često obilježenim nepovjerljivim i negativnim stavom. Općenito ostaje dojam kako je slika Mađara kod Hrvata negativnija i manje podložna promjenama, nego mađarska predodžba Hrvata.

Knjiga *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata* nije pisana kao pregled političkih odnosa Hrvata i Mađara, nego kao analiza međusobnih predodžbi. U skladu s tim, podatci iz sfere političke faktografije koje knjiga sadrži relativno su malobrojni i služe tek kao osnova oko koje Šokčević predstavlja svoju temu. Takvu zadaću izneseni podatci dobro ispunjavaju, a politički kontekst obrađenih tema dovoljno je prisutan. Ipak, postoji određena praznina koju će osjetiti čitatelji koji nisu naročito upućeni u hrvatsku povijest 19. stoljeća, no kako dobro poznavanje hrvatskoga 19. stoljeća nije potrebno za uživanje u ovoj knjizi i za njezino razumijevanje, tako to ne umanjuje veliku privlačnost Šokčevićeva djela. Također, korisnost knjige povjesničarima i studentima povijesti s obzirom na njezinu tematiku, relativnim nedostatkom političke faktografije nije umanjena, a obilje prenesenih i citiranih izvora knjigu dobro utemeljuje u konkretnim podatcima što će oni svakako znati cijeniti.

Izvješća

Martina Borovčak

Predstavljanje dvojezičnog izdanja knjige Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split: History of the Bishops of Salona and Split

Među brojne promocije raznih stručnih izdanja i održane znanstvene skupove koji su obilježili ovu akademsku godinu ubrajamo i dvojezično izdanje Tome Arhidakona i njegova poznatog djela. Presentacija knjige Thomae Archidiaconi Spalatensis *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split: History of the Bishops of Salona and Split* održana je u Vijećnici Filozofskog fakulteta 13. prosinca 2006. godine. Nijedan povjesničar ne završi svoje akademsko obrazovanje a da se nije susreo s tim jednim od najvažnijih izvora hrvatske ali i europske srednjovjekovne povijesti. Na promociji se nastojalo ukratko prikazati kratku povijest naših saznanja o Tomi, misleći pritom ponajprije na izdanja njegovih djela i na važnost ovog dvojezičnog (latinsko-engleskog) izdanja.

Presentaciji knjige nazočio je tim koji je i radio na ovome izdanju, mr. sc. Damir Karbić, prof. dr. sc. Mirjana Matijević-Sokol, prof. dr. sc. Olga Perić i kao posebni gost s CEU u Budimpešti prof. dr. sc. J. R. Sweeney te mnogi poznati medievisti Filozofskog fakulteta i predstavnici medija. Time je demonstrirano kako je ovo izdanje osobito važno kao izuzetni napredak u istraživanju navedene tematike i suradnje s europskim stručnjacima.

Toma Arhidakon, Splitsanin koji je svojim djelovanjem obilježio povijest svog rodnoga grada u 13. stoljeću, ali i šire, u baštini nam je ostavio svoje djelo *Historia Salonitana - povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, vrlo važan izvor koji i dalje treba proučavati. Među prvima je to učinio Ivan Lučić u svojem priručniku za hrvatsku povijest *De regno Croatiae et Dalmatiae* (izašlo u Amsterdamu 1666. godine), a u kojem se kao vrelo pronašla i Tomina *Historia Salonitana*, ime koje mu je dodijelio sam Lučić prema početnim riječima i koje je se zadržalo uvriježeno do danas. Slijedi izdanje Franje Račkog izdano posmrtno krajem 19. stoljeća, a zatim šezdesetih godina 20. stoljeća prvi integralni prijevod *Salonitanske povijesti* na hrvatski jezik Vladimira Rismonda uz crno-bijeli faksimil beneventanskog kodeksa.

Ovo latinsko-englesko izdanje velik je doprinos znanstvenoj historiografiji, osobito ako imamo na umu da je engleski jezik danas ono što je bio latinski jezik u Tomino vrijeme i u onodobnoj Europi. Samim time na svojevrsan način zaokružen je ciklus u izdavanju Tomina djela, koji je počeo knjigom Nenada Ivića *Domisljanje prošlosti*, nastavio se izdavanjem monografije *Toma Arhidakon i njegovo djelo* Mirjane Matijević-Sokol, da bi zatim dobili i izdanje samog izvora 2003. godine u čijem nastanku su sudjelovali Olga Perić s priređenim prijevodom na hrvatski jezik, Mirjana Matijević-Sokol s bilješkama te akademik Radimir Katičić sa svojom studijom. Kasnije je izdan i *Zbornik radova* s međunarodnog znanstvenog skupa posvećenog Tomi održanog 2000. godine, a valja spomenuti i rusko izdanje filologinje Olge Akimove napravljeno prema latinskom izvorniku preuzetom od Račkog. Osim navedenog, ovim izdanjem Toma je približen europskom krugu a i šire, s objedinjenjem dosadašnjih istraživanja na toj temi. Latinski izvornik preuzet je iz izdanja Književnog kruga iz 2003. godine, prof. Olge Perić, priređenog prema splitskom beneventanskom kodeksu, ali bez tekstualnih inačica iz drugih rukopisa, dok je engleski prijevod u osnovi rad prof. J. R. Sweenyja. Izdanje (u nakladi Central European University) dopunjeno je i podacima o Tomi i njegovu djelu odnosno rukopisnoj ostavštini. Zahvaljujući prof. Olgi Perić Toma nam je predstavljen kao pisac, a knjiga je opremljena i ostalim segmentima kritičkog izdanja poput karata, indeksa, popisa literature i sl.

Možemo zaključiti kako će ovo dvojezično izdanje zasigurno pripomoći afirmaciji djela Tome Arhidakona, u europskim, ali i u svjetskim razmjerima.

Jednako tako, na samom kraju izvješća, posebno bismo zahvalili prof. Mirjani Matijević-Sokol koja nam je pomogla u pisanju izvješća.

Martina Borovčak

Znanstveni skup Hrvatsko-talijanski odnosi (1915-1947)

U prostorijama Filozofskog fakulteta u Zagrebu 23. ožujka 2007. godine, održan je znanstveni skup pod nazivom Hrvatsko-talijanski odnosi (1915–1947). Skup koji je organizirao Zavod za hrvatsku povijest, a održan pod pokroviteljstvom predsjednika Republike Hrvatske, gospodina Stjepana Mesića, okupio je brojna eminentna imena. Skupu, koji su popratili i mediji, nazočio je i sam predsjednik u pratnji savjetnika za pitanja političkog sustava, prof. dr. sc. Siniše Tatalovića te u pratnji posebnog savjetnika za međunarodne odnose, Budimira Lončara. Skupu su nazočili i pomoćnik ministra znanosti, prosvjete i športa Mirko Marković, pomoćnica ministra Zrinka Kovačević te zamjenica gradonačelnika Zagreba Ljiljana Kuhta Jeličić. Moderatori skupa, prof. dr. sc. Ivo Goldstein i akademik Petar Strčić, u suradnji s kolegama iz Hrvatske i Slovenije, predstavili su nam neka od novijih rezultata u istraživanju hrvatsko-talijanskih odnosa.

U uvodnom dijelu skupa govorili su pročelnik Odsjeka za povijest prof. dr. sc. Borislav Grgin, dekan Filozofskog Fakulteta prof. dr. sc. Miljenko Jurković i predsjednik Republike Hrvatske Stjepan Mesić.

U svojem je govoru dekan fakulteta, Miljenko Jurković, istaknuo važnost skupa čija je tema »generalno gledajući jedna iz niza koje već više od stotinu godina produbljuju znanstvene i visokoškolske veze dviju država« i koja je provokativnija zbog političkih konotacija, no »ni manje ni više od našeg uobičajenog znanstvenog i istraživačkog rada«. Poželio je dobrodošlicu svim gostima, posebno predsjedniku, naglasivši bogat znanstveni rad fakulteta, unatoč ponekad teškim okolnostima, s više od pedeset znanstvenih i stručnih skupova, radionica i seminara koji se godišnje odvijaju na Filozofskom fakultetu.

U svojem govoru na znanstvenom skupu, predsjednik je istaknuo kako su »Republika Hrvatska i Republika Italija dvije prijateljske zemlje s brojnim povijesnim i aktualnim vezama« koje »usmjeravaju bilateralne odnose prema dobrosusjedskoj i partnerskoj suradnji«. Bilateralni odnosi vidljivi su i u podršci Italije za članstvo u EU i NATO »smatrajući da je Republika Hrvatska učinila važne korake na putu integriranja«. I sam je predsjednik istaknuo važnost znanstvene obrade predmetne teme skupa, čije je istraživanje bitno ne samo za razumijevanje naše povijesti, već i današnjih hrvatsko-talijanskih odnosa. »Hrvatsko-talijanski odnosi proteklih su godina bili opterećeni problemima koji su proizlazili iz različitog gledanja na povijesna zbivanja između 1915. i 1947.«, ali i zbog »dovođenja u pitanje nekih odredbi mirovnih sporazuma sklopljenih nakon Drugog svjetskog rata«. Predsjednik se osvrnuo i na tijek povijesnih događanja nakon završetka Prvog svjetskog rata, na Rimski sporazum kojim je Italija dobila Rijeku te na talijansku politiku asimilacije Hrvata i Slovenaca (1918–1920), ističući posljedice »među različitim narodima u Istri« koje je »izazvao fašizam svojom totalitarnom jednonacionalnom politikom« što se nastavilo u prve dvije godine Drugog svjetskog rata. Kad je riječ o zločinima nad Talijanima, nakon oslobođenja Rijeke i napredovanja partizanskih jedinica prema Trstu, predsjednik je rekao kako se »niti jedan zločin ne umanjuje niti opravdava, nego se stavlja u povijesni kontekst«. Predsjednik se zalaže za forenzička istraživanja svih fojbi, a i za isplatu 35 milijuna američkih dolara odštete koje talijanska strana traži od Hrvatske, radi zatvaranja knjige Drugog svjetskog rata. Predlaže i izgradnju doma u Istri koji bi na prikladan način obilježio i zatvorio poglavlje hrvatsko-talijanskih odnosa od kraja Prvog do kraja Drugog svjetskog rata. Rješavanje događaja, kronologije i brojnih okolnosti treba prepustiti povjesničarima da bismo mogli »izgrađivati uzajamno korisne i prijateljske odnose između dvaju naroda i dviju zemalja«, zaključio je predsjednik. Samim time predsjednik je naznačio i važnost ovog skupa u rasvjetljavanju određenih pitanja na znanstvenoj razini, kakvu su pokazali i stručnjaci koji su izlagali na skupu.

U vremenskom razdoblju od dva i pol sata svoje referate redom su izlagali:

- Prof. dr. sc. Ivo Goldstein, Zagreb: *Talijansko-hrvatski odnosi u europskome kontekstu (1915–1947)*
- Akademik Petar Strčić, Zagreb: *Talijansko-hrvatski odnosi na istočnoj obali Jadrana (1915–1947)*
- Dr. sc. Milica Kacin-Wohinz, Ljubljana: *Talijansko-slovenski odnosi od 1915. do 1947. godine*
- Akademik Davorin Rudolf, Split: *Pravni sadržaj hrvatsko-talijanskih odnosa (1945–1947)*
- Dr. sc. Davor Mandić, Pula: *Fašistička represija i zločini u Istri*
- Ivo Kovačić, prof., Rijeka: *Fašistička represija i zločini u Gorskoj kotaru i na Kvarnerskome primorju*
- Dr. sc. Zdravko Dizdar, Zagreb: *Fašistička represija i zločini u Dalmaciji*
- Zlatko Begonja, prof., Zadar: *Tko je potpukovnik, primo seniore i prefekt Vincenzo Serrentino (Sicilija, 1919. - Šibenik, 1947.)?*

Možemo reći da je skup bio podijeljen u dva dijela. Prvi je dio detaljnije doticao faktografiju Prvog svjetskog rata, a činila su ga navedena prva tri izlaganja. Među ostalim, u njima je obrađena problematika početaka Mussolinijeva režima i ekspanzionističkih težnji prema Jadranu iliti *Mare nostrum* prema antičkom uzoru, a profesor dr. sc. Ivo Goldstein hrvatsko-talijanske odnose nadovezao je i na širi, izvaneuropski kontekst, npr. Afriku te pomorsku prednost Britanaca na Sredozemlju,

ističući ključnu ulogu istočne jadranske obale. Spomenuo je i iseljenja stanovništva iz zaleđa Knina i Drniša u Šibenik, kao i masovna ubojstva Židova i njihova iseljenja iz Rijeke i Opatije pod talijanskom vlašću na Sušak pod vlašću tadašnje Jugoslavije. Problematiku etničkih čišćenja u Istri obradio je i akademik Petar Strčić u svojem referatu, istaknuvši kako nisu samo Slovenci i Hrvati bili prvi narodi etnički očišćeni, nego i doseljenici poput Čeha, stavljajući naglasak na potrebu istraživanja svih fojbi, vrela i literature u svrhu osvjetljavanja povijesnih događanja u prvoj polovici 20. stoljeća. Dr. sc. Milica Kacin-Wohinz iz Ljubljane, koja zbog službene spriječivosti nije nazočila skupu i čiji je referat pročitao prof. dr. sc. Borislav Grgin, u svojem se radu osvrnula na talijansko-slovenske odnose, do čijeg je preokreta došlo tek nakon kapitulacije Italije, ističući nepovjerljiv odnos talijanske strane prema slovenskoj, koji je bio vidljiv i u pokušajima sprečavanja slovenskog gospodarstva.

Drugi dio skupa detaljnije se odnosio na faktografiju nakon Drugog svjetskog rata (1945–1947) i započet je izlaganjem akademika Davorina Rudolfa koji je istaknuo pravni aspekt potpisanih mirovnih ugovora u problematici hrvatsko-talijanskih odnosa, nadovezujući se i na današnje hrvatsko-talijanske odnose. Akademik je predbacio talijanskoj strani jednostrano tumačenje povijesnih činjenica, što je potkrijepio argumentom iz preambule mirovnog ugovora iz 1947. godine u kojem stoji da je Italija započela agresivni rat i da snosi pune posljedice. Sljedeći referat održan je nakon odlaska predsjednika, odmah nakon pauze, i gotovo u polupraznoj dvorani, no zbog toga nije nimalo manje važan. Dapače, dr. sc. Davor Mandić iz Pule osvrnuo se na fašističku represiju i zločine u Istri, na posljedice u školstvu, zatvaranje škola i tiskara, spaljivanje knjiga, devastiranje glagoljičkih spomenika, promjene imena i prezimena ljudi i toponima, na zabranu hrvatsko-slovenskih naziva i dr. Naime, jasno je da je do zaošttravanja hrvatsko-talijanskih odnosa ponajprije došlo zbog problema pripadnosti Istre i Rijeke, a ovaj referat dao je konkretan »pregled stanja na terenu«, odnosno pregled posljedica talijanske represije. Širi prostor talijanske represije obradio je dr. sc. Zdravko Dizdar iz Zagreba u svojem referatu *Fašistička represija i zločini u Dalmaciji* gdje ju prikazuje na gospodarskom, političkom i kulturnom planu stavljajući naglasak na prikaz talijanske politike. Spominje i postojanje koncentracijskih logora, zločina koje su počinili četnici i Talijani, kao i otpor stanovništva. Budući da je autor u svojem referatu koristio brojne citate i detaljnu numeraciju, osjećao se nedostatak slikovnog prikaza koji će, pretpostavljamo, biti nadoknađen u zborniku skupa koji je u pripremi. Iako profesor Ivo Kovačić iz Rijeke zbog bolesti nije prisustvovao skupu, njegov rad *Fašistička represija i zločini u Gorskoj kotari i na Kvarnerskoj primorju*, koji se bavi statističkim podacima o broju ljudi zatočenih u logorima na području Gorskog kotara i Kvarnera, bio je pročitao. Logori su postojali u Lovranu, Bakru, Kraljevcima, a jedan od najozloglašnijih bio je Campor na otoku Rabu, u kojem su najbrojniji bili Slovenci, Hrvati i Židovi. Premda ne postoje konkretni podaci, procjena se kreće negdje između 13 000 i 15 000 zatvorenika, a prema autoru referata 1 447 ih je umrlo do 8. rujna 1943. godine kada su se zatvorenici uz pomoć stanovnika Raba oslobodili. Posljednji referat obrađivao je životopis zadnjeg prefekta Zadra (1943–1944) Vincenza Serrentina, pripadnika talijanskih okupacijskih postrojbi, koji je 1947. godine u Šibeniku osuđen na smrt kao zločinac te strijeljan. Njegov životopis bio je iznimno važan na ovom skupu, posebno zbog referencije na današnje hrvatsko-talijanske odnose te zbog njegova posmrtnog odlikovanja 10. veljače 2007. koje je dodijelio talijanski predsjednik Giorgio Napolitano i koji je tom prilikom prozvao »slavensku krvoločnu mržnju i slavenske aneksionističke težnje« za stradanja u istarskim fojbama te stavio pod upitnik mirovni sporazum iz Pariza 1947.

10. veljače 2007. Italija prvi put u svojoj povijesti obilježava Dan sjećanja na žrtve u fojbama i egzodus talijanskih izbjeglica iz Istre, Rijeke i Dalmacije, prema odluci u Parlamentu iz 2006. godine. Dan je izabran kao sjećanje na Pariški mirovni sporazum iz 1947. kojim je Jugoslavija dobila Istru. Svi državni čelnici u prigodnim govorima istaknuli su kako sjećanje ne smije stvarati novu mržnju, naglašavajući obvezu sjećanja.

23. ožujka 2007. održan je znanstveni skup pod pokroviteljstvom predsjednika Republike Hrvatske Stjepana Mesića, u prostorijama Filozofskog fakulteta u Zagrebu, na kojem su iznesene povijesne činjenice o povijesnim događajima od Prvog pa do Drugog svjetskog rata a koje se odražavaju i na današnje hrvatsko-talijanske odnose.

Time je doprinos ovog skupa svakako vidljiv u rasvjetljavanju povijesnih činjenica i događanja, koja, kao što smo i sami svjedoci, i danas donose brojne razmirice u hrvatsko-talijanskim odnosima te kao takav zaslužuje svaku pohvalu. Na težini dobiva samom nazočnošću Predsjednika i razgranatim temama koje obrađuje - od pravnih aspekata, obuhvaćanja šireg europskog i izvaneuropskog konteksta, posljedica talijanske i hrvatske politike na području Istre, ali i Dalmacije i Gorskog kotara, zahvaća i slovensku interpretaciju povijesnih događanja, bavi se statističkim podacima, referira na današnje hrvatsko-talijanske odnose segmentiranjem teme promatrajući je s aspekta djelovanja jedne osobe - Vincenza Serrentina itd. Bilo bi zanimljivo čuti i talijansku stranu na jednom ovakvom znanstvenom skupu. Tako bih zaključila izvješće istom posljednjom i zaključnom rečenicom referata akademika Davorina Rudolfa: »Zašto talijanska strana galami, a mi Hrvati intelektualci šutimo?« Tomu će, nadajmo se, pridonijeti i tiskanje zbornika sa skupa, najavljenog u hrvatsko-engleskom izdanju, no, nažalost, ne i u talijanskom.

Martina Borovčak
Filip Šimetin Šegvić

Prezentacija knjige Petra Selema Helena u Egiptu

*Uistinu, Nil plavi, ali nikoga nema tko bi orao za nj,
Svak' kaže: ne znamo što će se zbiti na zemlji.*

*Uistinu, žene su jalove i više ne bivaju oplodene,
Khnum više ne stvara ljude zbog stanja na zemlji.*

*Uistinu, siromasi su postali vlasnici bogatstava:
Onaj koji nije mogao pribaviti ni sandale, posjednik je blaga. (Selem, 2006, 70)*

***

U tjednu bogatom kulturnim događanjima, u srijedu 28. ožujka 2007., održana je i prezentacija knjige Petra Selema »Helena u Egiptu« u nakladi ArTresora (2006). Prezentacija održana u prostorijama Matice hrvatske bila je dobro posjećena i medijski popraćena. Knjigu su, uz autora, predstavili akademik Tonko Maroević, prof. dr. sc. Boris Olujić s Katedre za staru povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i urednik Bojan Marotti. Odabrane je ulomke vrlo nadahnuto pročitao Joško Ševo, prodekan za nastavu i studente na Akademiji dramske umjetnosti.

Predstavljajući su inspirirano govorili o knjizi i, ovisno o području njihova interesa i struke, kratko ukazali na osnovne vrijednosti Selemove knjige. U svome je izlaganju prof. Boris Olujić objasnio da knjigu obilježava znanstveni i esejistički karakter te je istaknuo kako se autor bavi »jedinstvenim problemima i daje jedinstvena rješenja«. Akademik Tonko Maroević naglasio je »tipičan Selemovski binom, dva pola i raspadanje na dva aspekta - slikovni i simbolički«.

Tekstovi Petra Selema, istaknuo je u nastavku, »govorljivi« su i pružaju se poput stuba prema antičkom svijetu. Urednik Bojan Marotti također je spomenuo istodobnu raznolikost i jedinstvenost knjige. O vlastitoj je knjizi najzad govorio i sam Petar Selem, ističući između ostaloga i svoju posebnu motiviranost objavljivanjem knjige u izdanju ArTresora.

Knjiga je sastavljena od niza eseja kojima autor pronalazi uporište u antičkim kulturama Grčke i Egipta. Međutim, autor se tu ne zaustavlja, već ih povezuje i razrađuje, stvara postupni prijelaz k današnjici, nadovezujući se na grčke autore, Bibliju, Shakespearea, Goethea, Becketta i dalje do Alberta Moravije. Tako Selemova knjiga usklađuje znanstvene i književno-esejističke elemente, kao što to uostalom i samome autoru uspijeva tijekom njegova gotovo čitavog životnog stvaralaštva, na relaciji između fakulteta i kazališta. Knjiga je, dakle, znanstveno utemeljena te se kao takva obraća širokom krugu čitatelja.

U njoj, također, prvi put nalazimo i prijevode nekih egipatskih tekstova čijom analizom, kao na primjer *Žalopojke Ipu-ura*, autor ostvaruje već spomenuti dodir i vezu sa Shakespeareovim kraljem Leareom ili Beckettom. Oni su ujedno i sjajni pokazatelji vrijednosti i samo neke od brojnih posebnosti ove nadasve zanimljive knjige. I kao što sam autor govori, kada je riječ o prijevodu *Žalopojke*, kako nije popunjavao praznine na mjestima gdje je papirus jako oštećen - »pojačavajući time opći dojam razlomljenosti koji prevladava u *Žalopojci*« - tako i mi donosimo jedan izolirani ulomak pokušavajući pojačati dojam koji knjiga daje i potaknuti vas da je pročitate.

Predstavljanje biblioteke Dialogica Europea

U velikoj dvorani Hrvatskog novinarskog doma, u Zagrebu 19. travnja 2007. godine, održano je predstavljanje biblioteke Dialogica Europea. Na njemu su bili nazočni Ilija Ranić, koji je na samome početku govorio u ime nakladnika Golden Marketing, prof. dr. sc. Drago Roksandić, dr. sc. Sanja Lazanin, mr. sc. Sandra Prlenda (u ime Centra za ženske studije), doc. dr. sc. Marko Petrak te doc. dr. sc. Zrinka Blažević koji su govorili ili o samoj biblioteci ili o pojedinačnim naslovima.

Drago Roksandić objasnio je kako je došlo do ideje za stvaranjem nove biblioteke još 2001. godine. Istaknuo je da je »težište biblioteke sustavno tiskanje inovacijskih djela za hrvatsku povijest i historiografiju u euromediterranskom, ali i širem krugu« te je naveo primjere srodnih biblioteka diljem Europe. Svaki naslov bi trebao biti realiziran da bi ujedno mogao poslužiti kao jezgra nekog budućeg jednosemestralnog ili dvosemestralnog kolegija. Samo ime biblioteke jest odraz pokušaja da se na jedan odgovoran način ona učini što osmišljenijom i primjerenijom europskim standardima i današnjem vremenu. Kao glavne ciljeve i zadaće nove biblioteke naveo je između ostaloga i aktualizaciju hrvatske historiografije u odnosu prema novim europskim temama, ali i pokušaj da visoka nastava bude što primjerenija izazovima suvremenog vremena. Također je naglasio postojanje šireg kruga stalnih suradnika koji se djelomično formirao za vrijeme projekta *Triplex Confinium* a bez kojih ovaj pothvat ne bi bio realiziran.

Sanja Lazanin predstavila je knjigu pokojnog profesora Richarda van Dülmena sa sveučilišta u Saarbrückenu *Die Entdeckung des Individuums 1500–1800*, u hrvatskom prijevodu *Otkriće individuuma 1500.–1800.* Za nju je kazala da je »stručno napisana i zanimljiva« te ukratko iznijela svoj prvi dodir s knjigom za vrijeme svoga studija u Grazu. Knjiga predstavlja pokušaj sinteze temeljnih historijsko-antropoloških tema u europskom okviru. Bavi se procesom oblikovanja individualne svijesti, samoodređenjem i samorefleksijom. U njoj se očituju mnogi utjecaji, no najuspješniji su ranonovovjekovni, kada i započinje stvaranje temelja modernog građanstva.

Sandra Prlenda govorila je o zborniku *Kultura pamćenja i historija* što ga je priredila zajedno s mr. sc. Majom Brkljačić koja je bila spriječena da bude nazočna samoj prezentaciji. Između ostaloga je istaknula i pedagoški motiv knjige koja »pored prilike biti knjiga - sveučilišni udžbenik, ima i cilj zaokupiti šire čitateljstvo«. Ona istražuje kako povijest prebiva u sadašnjosti te ulogu povjesničara u suvremenom društvu.

Pravno-kulturološku knjigu *Rimsko pravo i Europa* profesora emeritusa na sveučilištu u Cambridgeu, Petera G. Steina (prijevod) predstavio je doc. dr. sc. Marko Petrak. On je istaknuo samu ulogu i značenje rimskog prava koje je u europskoj povijesti prisutno do danas. Ukazao je i na kohezivnu ulogu rimskog prava koje je bez ikakve prisile povezivalo narode. »Ideja povezane Europe je iznova zaživjela i reafirmirala rimsko pravo«, kazao je Petrak, naglasivši da autor u knjizi pruža nova gledišta o proučavanju života rimskog prava nakon 11. stoljeća.

Zaključno je izlaganje pripalo Zrinki Blažević, koja se još jednom vratila na temu same biblioteke. Govoreći o njezinoj funkciji (*Nomen est omen*) istaknula je dva vrlo važna aspekta – popularizaciju teorijskih inovacija u hrvatskoj znanosti i važniji, pedagoški zadatak prilikom izbora naslova, čime bi se omogućilo ravnopravno uključivanje studenata u suvremene istraživačke tokove. Knjige koje izdaje biblioteka predstavljaju i »vježbu kritičkog mišljenja« jer »biblioteka omogućuje kritički dijalog i kritičku elaboraciju tih djela u hrvatskoj historiografiji i znanosti«. Dvije znanstvene monografije, *Rimsko pravo i Europa* te *Otkriće individuuma 1500.–1800.*, obavljaju epistemološku funkciju, a zbornik *Kultura pamćenja i historija* koncentrira se na teorijsku raspravu.

Pri samome kraju predstavljanja D. Roksandić najavio je dva sljedeća izdanja biblioteke, knjigu Zrinke Blažević *Ilirizam prije ilirizma*, koja govori o kompleksnoj pretpovijesti ilirizma, i prijevod interdisciplinarnog zbornika *Rani novi vijek (Frühe Neuzeit)* urednice Anette Völker-Rasor.

Martina Borovčak
Goran Mihelčić

Drugi skup Hrvatskog grboslovnog i zastavoslovnog društva

Hrvatsko grboslovno i zastavoslovno društvo (HGZD) održalo je svoj drugi sastanak 19. travnja 2007. u prostorijama Arheološkog muzeja u Zagrebu.¹ Društvo je osnovano 4. svibnja 2006. godine, a njegov naziv na engleskom jeziku glasi *Croatian Heraldic and Vexillologic Association* (CHVA). Ciljevi su mu unaprjeđenje heraldike (grboslovlja i grbopisa) i veksikologije (zastavopisa i zastavoslovlja) kao pomoćnih povijesnih znanosti i kao grana suvremene primijenjene umjetnosti, razvijanje interesa za heraldiku i veksikologiju i srodne discipline poput sfragistike, faleristike, genealogije i dr. te očuvanje i podizanje razine svijesti o heraldičkoj i veksikološkoj baštini, pogotovo na području Republike Hrvatske.

Na sastanku je okupljenima prikazan dvadesetominutni kratki film s 27. međunarodnog heraldičkog i genealoškog kongresa održanog prošle godine u drevnom sveučilišnom gradiću St. Andrews u Škotskoj. Tema mu je bila *Mit i propaganda u heraldici* i genealogiji. Pokroviteljica mu je bila Kraljevska princeza (*Princess Royal*), Njezina Kraljevska Visost princeza Ana, jedina kći vladajuće kraljice Elizabete II. U ovome kratkome filmu isticala se bogata i detaljna heraldička ceremonija otvaranja. Posebno lijepa i uzbudljiva bila je ulazna povorka svih velikodostojnika u prigodnim i odgovarajućim odorama. Kongres je započeo molitvom koju je izrekao škotski primas kardinal nadbiskup St. Andrews i Edinburgha, Njegova Uzoritost Patrick Keith O'Brien na latinskom. Naime, i u tom aspektu kongres je bio dosljedan pa je čitava ceremonija održana na latinskom jeziku: jedino je princeza Ana govorila engleskim, no i ona je završila riječima: *Hic congressus apertus est*. Sljedeći, 28. kongres bit će održan 2008. godine u gradu Québec u Kanadi od 23. do 28. srpnja 2008. godine.²

Dvoje članova HGZD-a koje je sudjelovalo na njemu okupljenima je održalo (za ovaj skup posebno pripremljen) materijal svojih tema s kongresa. Tako je prva izlagala mr. Dubravka Peić Čaldarović, s temom »Promjena hrvatske državne heraldike tijekom 20. stoljeća«. Referentica je kroz tematiku promjena hrvatskog državnog grba pokušala objasniti kako se odnos prema heraldici kao znanstvenoj disciplini mijenja u različitim društvenim sistemima. Tako su prikazane promjene grba i njegova značenja počevši od Trojedne Kraljevine, preko Kraljevine Jugoslavije pa do nastanka i značenja današnjeg državnog grba. Osim detaljnih prikaza simbolike hrvatskog državnog grba, referentica je publiku uputila i na temeljnu literaturu vezanu uz navedenu tematiku, poput *Grbovi - biljezi identiteta* Ive Banca, *Heraldika, sfragistika, genealogija, veksilologija, rječnik heraldičkog nazivlja* Bartola Zmajića, i drugih. Napomenula je kako je na određeni način, u novom državnom grbu došla u pitanje logika heraldičke forme (simboli hrvatskih regija unutar pet štitova koji zajedno formiraju krajnje neuobičajenu krunu), što i nije iznenađujuće nakon toliko heraldičkih i političkih promjena.

Zatim je izlagao dr. Ivan Mirnik sa zanimljivom temom »Red Zmaja i njegov odraz u hrvatskoj i ugarskoj heraldici« čije je predavanje pratio i bogat slikovni materijal. Analiza prikaza zmaja na grbovima i drugom znamenju detaljno je obuhvatila razne plemenitaške obitelji od Luksemburgovaca, brojnih ugarskih obitelji do čestog prikaza zmaja u dalmatinskim grbovima obitelji Jurčević, Barlabaš, Lacković, Zrinski i dr. Pri izradi ovog referata uvelike mu je pomogla velika izložba posvećena caru i kralju Sigismundu, održana 2006. godine u Budimpešti i Luksemburgu. Nakon kratkih prikaza navedenih tema koje su autori detaljnije izlagali na spomenutom kongresu u Škotskoj, članovi društva pozvali su sve zainteresirane da im se pridruže u njihovu radu. Za više informacija, zainteresirani mogu posjetiti i internetsku stranicu društva na adresi www.hgzd.hr.

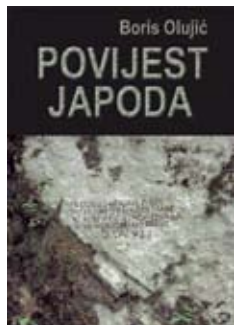
1 Prvi sastanak održan je 9. studenog 2006. u prostorima Čitaonice Državnog arhiva u Zagrebu.

2 Stranice kongresa su <http://www.sqg.qc.ca/congres_2008/welcome.htm>.

Goran Mihelčić

Predstavljanje knjige Borisa Olujića *Povijest Japoda*

Knjiga prof. dr. sc. Borisa Olujića *Povijest Japoda* predstavljena je 3. svibnja 2007. u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Knjigu su uz autora predstavili prof. dr. sc. Petar Selem, prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić i prof. dr. sc. Nives Majnarić-Pandžić, a promociju je vodio prof. dr. sc. Damir Agičić.

O knjizi je prvi govorio prof. dr. sc. Petar Selem i nije propustio istaknuti kako mu je autor bio asistent. Knjiga *Povijest Japoda* prvi je pregled povijesti Japoda o kojima postoji pauza u istraživanjima od radova Mate Suića. S posebnim zadovoljstvom pohvalio je interdisciplinarni karakter ove sinteze. Tako ova povijest nije obična arheološka knjiga, već izravno i detaljno govori o brojnim aspektima i dilemama japodske povijesti. Među ostalim ističe se ekohistorijski aspekt naseljavanja prostora, pitanje etniciteta te ikonografija spomenika. Na kraju svoga izlaganja čestitao je autoru na hrabrosti, odnosno što se usudio napisati sintezu povijesti.

Idući govornik bila je prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić, koja je istaknula kako je multidisciplinarnost nužna za staru povijest. Ponešto je rekla o samome autoru napomenuvši njegova vlastita arheološka istraživanja te o tehničkoj opremljenosti knjige. Vrlo je važno što autor prvi radi na temelju prijenosa tekovina istraživanja antičke povijesti na hrvatsku povijest i koristi termin narod. Pohvalila je moderan i inovativan metodološki pristup, a trud se čak vidi i u naslovima poglavlja. Pisac se nije ustručavao uzimati u obzir i tuđe dvojbe te je svojim pionirskim radom raščistio put daljnjim istraživanjima. Svoje izlaganje prof. Kuntić-Makvić završila je napomenom kako je pred izlaskom zbornik radova *Modruški zbornik* čiji je on urednik, a u kojima će među ostalime biti i rad o njegovu istraživanju Japoda na lokalitetu Viničica kod Jospidola.¹

Prof. dr. sc. Nives Majnarić-Pandžić osvrnula se na metodološki pristup, odnosno povratak obradi materijala i izvora uz uporabu antropološko-modernog pristupa. Ona je također naglasila spremnost autora da citira tuđa i različita mišljenja, a knjiga se ističe potpunom tematskom zaokruženosti: »ništa u knjizi ne manjka«. Jedino bi arheolozi mogli biti razočarani jer »nedostaju« opširna nabranja i razmatranja pojedinih arheoloških dokaza. Nju je posebno dojmila autorova pažnja prema samom prostoru te iznošenju vizije japodskog svijeta. Zaključila je kako su antički izvori i arheološka istraživanja komplementarni i međusobno ovisni.

Red da nešto kaže došao je i na samog autora koji je bio vidno uzbuđen. On je zahvalio profesoru Cabannesu koji mu je davao podršku te je citirao Febvra: »Svako vrijeme ima svoju povijest«. Objasnio je svoje stajalište kako Japode bez uzimanja u obzir prostornog konteksta nije moguće shvatiti. Zbog toga priložene fotografije nisu čista arheološka dokumentacija, nego i pokušaj svjedočenja o japodskoj civilizaciji. Moderator prof. dr. sc. Damir Agičić zaključio je promociju riječima koje se uostalom nalaze i na poleadini knjige: »Po mnogočemu Olujićevo je djelo pionirsko, a interdisciplinarni pristup pravo je osvježenje u hrvatskoj historiografiji. Ova će knjiga zasigurno ostaviti duboki trag u istraživanju stare povijesti.«

Knjigu Borisa Olujića objavila je izdavačka kuća Srednja Europa. Standardnog je formata na 299 stranica, a podijeljena je na 10 poglavlja i opremljena sa 16 tablica, velikim brojem slika i detaljnim bibliografskim aparatom.

¹ Prvi broj godišnjaka *Modruški zbornik* predstavljen je 14. srpnja 2007.

Martina Borovčak

Predstavljanje časopisa *Ekonomika i ekohistorija* - časopisa za gospodarsku povijest i povijest okoliša i skupština Društva za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju

U prostorijama Matice Hrvatske u Zagrebu, 9. svibnja 2007. godine održana je skupština *Društva za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju*. Među točkama dnevnog reda bila je i prezentacija prva dva broja časopisa *Ekonomika i ekohistorija – časopisa za gospodarsku povijest i povijest okoliša*. Časopis je već predstavljen i na međunarodnoj razini, dok je ovo predstavljanje bilo posebno posvećeno »zagrebačkoj« publici. Riječ je časopisu kojeg izdaje *Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju*, a koje se okupilo oko zajedničkog cilja kako bi doprinijeli razvoju tog, u nas, novog segmenta interdisciplinarnog istraživanja povijesti i prošle zbilje gledanog sa aspekta odnosa čovjeka i prirode i obrnuto. O radu *Društva* i izdavanju časopisa govorili su dr. Željko Holjevac, novoizabrani član povijesnog odjela Matice hrvatske i docent na Filozofskom fakultetu, umirovljeni prof. dr. Mira Kolar, prof. dr. Drago Roksandić i mr. Hrvoje Petrić, predsjednik *Društva*.

Uvodničar u temu, Željko Holjevac, osvrnuo se na razvoj ekohistorije u svijetu, napomenuvši kako se ona kod nas etablirala slično prema europskim uzorima o čemu svjedoči i poduzetnost *Društva* u izdavanju časopisa (u dvije godine su izdalo dva broja časopisa) s naglaskom na hrvatskim temama, a pokušajem etabliranja ekohistorije u hrvatskoj znanosti.

Mira Kolar - Dimitrijević, je u svojem govoru naglasila važnost gospodarske povijesti i težnju za velikom sintezom gospodarske povijesti kojoj se u hrvatskoj historiografiji još uvijek nije posvetila dovoljna pažnja. Također je naglasila ulogu *Društva* u sakupljanju eminentnih suvremenih stručnjaka sa različitih područja na zajedničkom radu oko gospodarske povijesti i ekohistorije te se kratko osvrnula na prethodna dva broja časopisa. Istaknuvši probleme oko pokretanja časopisa zbog financijskih problema, Mira Kolar - Dimitrijević je naglasila njegovu modernost i korisnost i u europskim okvirima.

Profesor Drago Roksandić u svojem govoru se osvrnuo na opći razvoj hrvatske historiografije koja se nakon 1990-ih, ali i ranije nakon »generacije Bičanića, Mirkovića kasnije Karamana, Adamčeka, M. Gross i Despota našla u zrakopraznom prostoru.« Unatoč tome što se »odnos prema radu u produktivnom i kreativnom smislu nije bio sretan na ovom prostoru« unatrag desetak godina »konstruiraju se nova referentna, ambiciozna uporišta«, no ističe se i slaba komunikacija sa stručnjacima za vode, šume što je rezultiralo »fragmentarnim intelektualnim potencijalima u Hrvatskoj«. Uzrok tome je nevjerojatna »raznolikost materijalne kulture na hrvatskom prostoru što je ukazalo na potrebu rekonceptualizacije struke«, napomenuo je Roksandić. Osim toga, problem je predstavljalo i »neuočavanje kontinuiteta na hrvatskim prostorima nakon događaja u 20. stoljeću i mnogih ideoloških percepcija«. Nadovezao se i na glavni fokus projekta *Društva*, odnosno »čovjeka kao bića rada« što je moguće jedino ako se shvati da se »baštinu ne može izbrisati, nego kritički razmatrati i vrednovati« čemu su primjer u hrvatskoj historiografiji rad *Društva* i ovaj časopis. Unatoč tome što je časopis nastao vrlo skromno, od teme do teme, nastao je i vrlo ambiciozno pokazujući kako interdisciplinarno prikazati teme, istaknuo je Roksandić.

Predsjednik *Društva* i jedan od urednika časopisa uz profesora Miru Kolar - Dimitrijević, Hrvoje Petrić detaljnije se osvrnuo na rad u izdavanju časopisa. Istaknuo je kako je ekohistorija na neki način stupila na hrvatsko tlo konferencijom u Zadru 2000. godine u organizaciji Drage Roksadnice i Nataše Štefanec sa Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, a što ne bi bilo moguće i bez radova koji su tome prethodili. Naglasio je i temelje u školskoj geografiji prof. Crkvenčića i Veljka Rogića 60-ih godina prošlog stoljeća koji doduše, 70-ih godina kreću u drugim smjerovima. »Novim okolnostima, novim društvom, novom generacijom javljaju se i novi pogledi na svijet koji naglašavaju i *eko* kao vrlo potrebnog današnjem društvu«, napomenuo je Petrić. Kratko se osvrnuo i na izdane časopise. Prvi broj, istaknuo je Petrić, krenuo je s temama iz antike naglašavajući i antičke temelje ekohistorije. Prvi broj bio je ispunjen i različitim drugim temama, s obzirom da poput drugog broja, a i sljedećih, nije bio tematski konceptualiziran. Tako se mogu pronaći i komparativna istraživanja uz pomoć katastarskih mapa u čijem području se posebno ističe Mirela Slukan - Altić, teme nezaposlenosti koje je obradila Mira Kolar – Dimitrijević i sl. Broj je ispunjen i pregledom prof. Roksandića o bitnosti časopisa i dodatnom bibliografijom iz socioekonomske historije i ekohistorije (1977 - 2001) koja je, uz prikaze i recenzije,

postala sastavnim dijelom i drugog broja. Tiskanje prvog broja potpomogla je izdavačka kuća »Meridijani«, a s kapitalom prvog broja, *Društvo* kreće u tiskanje drugog broja koji je nastao kao kombinacija teme broja i slobodnih članaka. Nakon izdavanja prvog broja, kreće se u tematske konceptualizacije, što u prvom broju zbog teških financijskih problema i samih početaka prikupljanja radova za broj nije bilo moguće. Tako je za drugi broj obrađena tematika bolesti, gospodarstva i okoliša, čime je primjetan i određen konceptijski pomak između prva dva broja. U drugom se broju nalaze radovi koji obrađuju posljedice raznih bolesti poput kuge, kolere u dalmatinskim gradovima, Dubrovniku, a zanimljivi su članci Mire Kolar – Dimitrijević *O zatvorskim susretima Stjepana Radića s buhama i miševima*, Hrvoja Petrića o tipovima seoskih naselja, zatim Dragutina Feletara o razvoju elektrifikacije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i mnogi drugi. Prema uzoru na prvi broj, i ovaj broj ispunjava popis bibliografije, ovog puta izdanja Instituta društvenih znanosti »Ivo Pilar« u Zagrebu, kao i prikazi netom objavljenih knjiga današnjice. Sa tendencijom daljnje tematske konceptualizacije časopisa u trećem broju naći će se radovi na temu ljudi i vode, a u četvrtom broju tema šuma, najavio je predsjednik *Društva*, Hrvoje Petrić.

Na samom kraju, Hrvoje Petrić je pozvao sve zainteresirane na suradnju, naglasivši kako ovaj održan skup ima budućnost koju mu među ostalim i omogućava interdisciplinarni pristup što je vidljivo i u suradnji sa drugim znanstvenicima iz Europe, posebice slovenskim koji su pokazali interes i potrebu za ekohistorijskim pristupom povijesti.

Martina Borovčak
Filip Šimetin Šegvić

Predstavljanje knjige Milana Vukovića Dr. Franjo Tuđman u sudskim dosjeima: 11. siječnja 1972. - 10. lipnja 1990.

U utorak 14. svibnja 2007. godine, točno na osamdeset i peti rođendan prvog hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana, predstavljeno je drugo i prošireno izdanje knjige dr. sc. Milana Vukovića *Dr. Franjo Tuđman u sudskim dosjeima*. Predstavljanje se odvijalo pod pokroviteljstvom Udruge branitelja, invalida i udovica Domovinskog rata Podravke (UBIUDR) i Alineje d. o. o., u Zlatnoj palači Hrvatskog instituta za povijest.

Kao što naslov i govori, u samoj knjizi nalaze se objavljeni dokumenti o progonu i obranama Franje Tuđmana na sudskim procesima u socijalističkoj Jugoslaviji. Knjiga se može podijeliti u dva dijela – u prvome Vuković piše o samim sudskim procesima, a u drugom su dane pre slike dokumenata. Ovo dopunjeno izdanje također donosi i kraće priloge koji proširuju osnovnu temu, odnosno radnju prenose i u vrijeme nakon raspada bivše Jugoslavije.

Knjigu su prezentirali dr. sc. Milan Vuković, Nenad Ivanković, Mladen Pavković i Kostadinka Velkowska koja je između pojedinih izlaganja čitala odabrane dijelove iz predstavljene knjige. Na predstavljanju je prisustvovala i obitelj pokojnog predsjednika,

supruga Ankica, sin Miroslav i kći Nevenka, kojima je (planirano) uručen i primjerak knjige. Prezentacija je po mišljenju govornika medijski bila vrlo slabo pokrivena.

Mladen Pavković, predsjednik Udruge branitelja, invalida i udovica Domovinskog rata Podravke i urednik knjige, kritizirao je neke od nedavno izdanih publikacije o samome Tuđmanu i naveo da za razliku od mnogih dr. Vuković »piše otvoreno i iskreno o razdoblju i sedamdesetih i devedesetih«. Također je iskoristio priliku da upozori na tešku situaciju u kojoj se danas nalaze hrvatski branitelji. Idući govornik, Nenad Ivanković, citirajući poznatog Garciju Lorcu, istaknuo je kako knjiga *Dr. Franjo Tuđman u sudskim dosjeima* potiče na postavljanje pitanja »zašto nastradaju veliki Hrvati ili njihove ideje? Primjeri su mu pogubljenje Frankopana 1671. godine te smrt Eugena Kvaternika 1871. u Rakovičkoj buni. Na to Ivanković nadovezuje događanja iz ne tako davne prošlosti i zaključuje da je Tuđman »osuđivan u Jugoslaviji zbog Hrvatske, a sada i indirektno u Haagu« te da smo »najviše optužbi i kleveti sami učinili protiv Tuđmana, nigdje više nego ovdje«.

Nakon što je urednik Mladen Pavković svečano uručio primjerak knjige Ankici Tuđman, obratio se i sam autor, pravnik dr. iur. Milan Vuković. On objašnjava kako radnja knjige počinje još 11. siječnja 1972. godine prilikom njegova prvog susreta s Tuđmanom. Kao i Nenad Ivanković, Vuković je krenuo od daleke hrvatske prošlosti, ponovno navodeći primjere Frankopana, Kvaternika i Ante Starčevića, koji su »svi tražili pomoć sa strane ali nisu uspjeli«. Zatim je Vuković, navodeći brojne citate i izjave poput onih Margaret Thatcher, Carle del Ponte ili Petera Galbraitha, ali i izvješća CKSKRH, pokušao je aktualizirati pitanje percepcije Franje Tuđmana i naglasiti da je »on čovjek koji uvijek izaziva, zahtijeva« te se zbog toga traže »povjesničarske obrane«. Autor je istaknuo kako su procesi protiv dr. Tuđmana bili montirani i vođeni isključivo zbog njegova stručnog, znanstvenog i političkog nastojanja te angažmana u ostvarenju prava hrvatskog naroda na samostalnu hrvatsku državu. Tako je Tuđman bio dva puta zatvaran i oba je puta protiv njega podizana optužnica, na temelju kojih je dva puta osuđen na zatvorsku kaznu. Milan Vuković je, kao uostalom i svi govornici, istaknuo modernu dimenziju problematike koja uključuje haške optužbe protiv predsjednika Tuđmana iz 2004. godine.

Iako su riječi govornika bile više u znaku emocija i na osnovi osobnih opservacija događaja iz prošlosti i sadašnjosti, a sama prezentacija pretjerano politički angažirana kojoj je nedostajalo iskrene historičarske kritike i objektivnosti, mora se naglasiti da su mnoga pitanja spomenuta u izlaganjima i dalje otvorena i nedovoljno obrađena. Tako knjiga *Dr. Franjo Tuđman u sudskim dosjeima* ali i sama prezentacija trebaju poslužiti kao poticaj za češće profesionalne obrade takvih tema i diskusije na političkoj razini. Umjesto automatske diskvalifikacije nekih govornika koja nam se možda više ili manje svjesno nameće, potrebno je ipak uzeti u obzir njihova stajališta i saslušati postavljena pitanja kako bismo u najmanju ruku mogli pronaći zadovoljavajući odgovori unutar dostupne povijesne građe.

Marko Fuček
Goran Mihelčić

Predavanje Jacquesa Rupnika (Centre d'Études et de Recherches Internationales - CERI, Paris) Coming to terms with the past in the transitions to democracy in Central-Eastern Europe

U petak 18. svibnja 2007. u Vijećnici Filozofskog fakulteta prof. dr. sc. Jacques Rupnik održao je predavanje *Coming to terms with the past in the transitions to democracy in Central-Eastern Europe*. Pokrovitelji predavanja bili su Odsjek za povijest, Odsjek za filozofiju i Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta, a moderirali su prof. dr. sc. Gvozden Flego s Odsjeka za filozofiju i prof. dr. sc. Drago Roksandić s Odsjeka za povijest. Uvodnu riječ, u kojoj je predstavio gosta predavača, održao je Drago Roksandić. Jacques Rupnik, Čeh podrijetlom, završio je povijest na Sorbonni i politologiju na Institutu političkih studija u Parizu. Magistrirao je sovjetskim studije na Harvardu, a doktorirao povijest međunarodnih odnosa na Sorbonni. Područja istraživačkog interesa su mu istočna Europa i njezina moderna povijest, posebice srednjoistočna i jugoistočna Europa. Profesor je na Institutu za političke studije u Parizu od 1982. i direktor istraživačkog centra CERI (Centar za međunarodne studije i istraživanja). Gostujući je predavač na Harvardskom sveučilištu i Institutu za europske studije u Bruggeu. Bio je izvršni direktor Međunarodnog odbora za Balkan (Zaklade Carnegie za međunarodni mir) od 1995. do 1996. godine, te član nezavisnog Međunarodnog odbora za Kosovo od 1999. do 2000. godine. Od 1990. do 1992. bio je savjetnik češkom predsjedniku Vaclavu Havelu, a u istoj funkciji služio je i francuskom predsjedniku Jacquesu Chiracu.

Jacques Rupnik izlaganje je započeo pitanjem odnosa prema prošlosti, kako u historiografiji tako i popularnoj kulturi, s nekoliko poljskih primjera kao što su simboličko micanje spomenika Crvenoj armiji i promjene u razmišljanjima o Trećem Reichu. U uvodnom dijelu izlaganja postavio je i temeljno pitanje: »Kako se odnosi, može odnositi te treba odnositi prema ostavštinama diktatura?« Predavanje je konceptualno bilo podijeljeno na 10 točaka odnosno teza u kojima je predavač nastojao dati pregled modela i problema u odnosima prema diktatorskoj prošlosti. Kao što to obično i jest s međunarodnim odnosima i povijesti, točke izlaganja bile su složene i međusobno povezane, pa je šteta što nije bila priređena i kakva grafička prezentacija radi lakše razumljivosti.

Suočavanje s prošlošću gotovo uvijek u pravilu uključuje i simboličko »rješavanje« poput mijenjanja imena ulica i gradova, micanje spomenika i sl. Takve promjene obično mirno prolaze, zbog njegove simboličke razine. Pravne »osvete«, odnosno procesi koji bi se retroaktivno provodili sa sobom mogu nositi ozbiljnije posljedice kojima bi se mogla narušiti krhka posttranzicijska stabilnost. Prateći element je i (re)interpretacija povijesti na stručnoj historiografskoj razini, a pogotovo na javnoj i političkoj sceni. Rupnik je istaknuo kako su ključne odrednice oblika suočavanja s prošlošću nakon razdoblja diktatura oblik režima i način izlaska iz njega. Naravno, u svim slučajevima radilo se o komunističkom ustroju, stoga su bitne karakteristike režima njegova nasilnost i stupanj otpora pri njegovu padu. Španjolska je primjer mirne tranzicije u kojoj je promjena vlasti proizašla iz pregovora elita što je osiguralo stabilan prijelaz, a razdoblje koje je uslijedilo ne onemogućava oštar prekid s takvom prošlošću što bi se dugoročno moglo pokazati kao problem. Naravno, Španjolska nije imala komunističku prošlost, no bitna je kao kontrast većini tranzicija u bivšoj komunističkoj istočnoj Europi. Kad je izlazak iz diktatorskih režima popraćen i stvaranjem novih država-nacija, prošlost postaje važna u izgradnji i potvrdi nacionalnog identiteta. Kao primjer naveo je Slovačku u kojoj je zakon o lustraciji bio prioritet. Podjele u prošlosti su zatumljivane i isticano je nacionalno jedinstvo. Došlo je do mirne tranzicije i stvaranja samostalne slovačke države. Drugi primjer bila je Jugoslavija, u kojoj je izlazak iz komunističkog režima obilježen nacionalizmom najgore vrste, etnički motiviranim nasiljem te ratom između novonastalih država. Tako Jugoslavija uz pitanja glede komunističke prošlosti ima i problem određivanja ali i dodjeljivanja krivice za ratne sukobe.

Rupnik drži kako povijest nije moguće ignorirati te je suočavanje s njom nužno, pa je zbog toga ona čvrsto vezana uz tranzicijske probleme. Poljski primjer to pokazuje kroz »grijehe« pregovora s kojima se veže sve što je loše prošlo u tranziciji, pa tako i današnji problemi. Objektivno uspješna poljska tranzicija doživljena je kao veliki neuspjeh iz čega proizlazi snažan antielitizam koji je usmjeren kako na bivše komuniste, tako i na bivše disidente kojima se pripisuje moralni neuspjeh tranzicije. Vodstvo u rješavanju prošlosti preuzima nova generacija koja nije bila uključena u prošli sustav, ni kao komunisti ni kao disidenti. Novonastali generacijski jaz i nerazumijevanje Rupnik uspoređuje s onim u Njemačkoj šezdesetih godina i stavom poslijeratne generacije prema nacističkoj prošlosti Njemačke. Mit nacionalnog

jedinstva pogotovo dolazi u pitanje kada se javljaju različite struje mišljenja u odnosu na komunističku prošlost. Umjerene liberalne struje zastupaju orijentaciju prema naprijed, bez osveta članovima starog režima, radikali preduvjetom izgradnje demokracije smatraju upravo razračunavanje i potpuni raskid s prošlošću, dok bivši komunisti traže priznanje za mirni izlazak iz komunističkog sustava ako je izlazak bio miran.

Pred zemlje koje su bile u sovjetskom bloku uz pitanje komunističke prošlosti postavlja se i pitanje odnosa prema Sovjetskom Savezu te utjecaja pada komunizma u njemu. U bivšem ČSSR-u disidenti su postali prirodni vođe nove demokracije, jer su isprva shvaćeni kao oni koji su doveli do promjene režima. Poslije su se zasluge prebacile na »tihu većinu« koja je prestala podržavati komunistički sistem. Takvo shvaćanje zaslužne »tihe većine« omogućava pomirenje s komunističkom, nacionalnom, ali i osobnom prošlošću. Sjećanje na jedan događaj može poprimiti različite oblike u relativno kratkom vremenu. Kao primjer predavač je uzeo sjećanje na Mađarsku 1956. godine, koje je djelovalo kao činitelj zajedništva i ujedinjenja 1989. godine, no razdjeljivalo je u listopadu 2006. kada su se pojavile razlike u mišljenju treba li ili ne službeno obilježiti 50. obljetnicu događaja. Kod opozicije čak se pojavilo pozivanje na oponašanje događaja iz 1956. te pojava termina re-revolucije i ponovljene borbe. Rupnik je to nazvao »vođenjem stare bitke u novom kontekstu«.

Zbog toga je problematično tzv. »službeno« institucionalno sjećanje na komunističku prošlost, koje ne samo što ne može pružiti jedinstveno i zadovoljavajuće tumačenje, nego se i suočava s istraživačkim problemima - izvori su uglavnom ograničeni na dostupne (bivše komunističke) policijske arhive. »Glavni izvor nacionalnog pamćenja je kanta za smeće kroz koju oprezno kopamo.« Kroz sustavno i organizirano proučavanje dolazi do prezentacije prošlosti kao jedinstvenog razdoblja sa slabim ili nikakvim razlikovanjem perioda i generalizacijom stavova komunističkih partija u prošlosti. Prilikom stvaranja osobnog stava prema prošlosti istaknutu ulogu ima teror režima, kao i pitanje osobnog članstva u komunističkoj partiji.

Rupnik je vrlo dobro primijetio kako ne postoji jedinstveno »europsko« sjećanje na komunizam kakvo se formiralo u odnosu prema nacizmu koji je jednostavno odbacivan. Bitna razlika između Zapada i Istoka u pogledu odnosa prema komunističkoj prošlosti jest u pozicijama, s jedne strane se prošlost promatrala izvana, s druge strane ona predstavlja izravno i nedavno iskustvo. Reinterpretacija komunističke prošlosti sa sobom povlači i preispitivanje ranijih razdoblja, prije svega nacističkog perioda. Velik problem predstavlja odnos prema članovima SS-a i drugih nacističkih organizacija u zemljama istočne Europe, koje neke struje pokušavaju rehabilitirati, odnosno čak i opravdati. Da bi se izbjegle teškoće prošlost se nastoji pojednostaviti pa se traži jedan ključni trenutak koji bi objasnio tragediju i krizu koja je uslijedila. Naravno, problem odabira je jasan trenutak, pa je predavač na primjeru ČSSR-a pokazao kako tražena godina može biti 1968., 1948., 1938., pa čak i 1848. Ovisno o tome koji je trenutak izabran kao prekretnica, odabiru se različiti »krivci« za prošlost i današnje stanje. S obzirom na široke mogućnosti izbora, naizgled bezopasna tumačenja mogu povući za sobom dalekosežne posljedice.

Reinterpretacija komunističke prošlosti povlači za sobom i povratak povijesti prije komunizma. Milan Kundera u svojem poznatom eseju »Tragedija središnje Europe« o hladnoratovskoj podjeli Europe govorio je o ruskoj »krađi« dijela europskog Zapada. Naravno, pojavila su se pitanja koje su sve zemlje pripadale Zapadu, a koje su i prije bile u sferi ruskog utjecaja. Tu je i pitanje protjeranih Nijemaca, čije su brojeve komunističke vlasti podcjenjivale, dok su sami Nijemci u međuvremenu preko instituta svoje brojeve precjenjivali i nastojali pretvoriti svoju tragediju u genocid. Tako se procjene njihova broja često razlikuju deseterostruko, ako ne i više. Stvaranje europske zajednice ipak ponešto pripomaže da se ekstremna stajališta pokušaju ublažiti i pomiriti. Time je ujedno završio i Rupnikov pregled deset točaka o tranziciji.

Profesori Flego i Roksandić uključili su se i nadovezali svojim komentarima na njegove teze, što je Rupniku poslužilo da postavi pitanje može li se uistinu vjerovati institutima, odnosno može li se ići protiv njihova suda? Naime, instituti su primorani služiti se podatcima koji su proizveli mehanizmi staroga režima zbog čega su u opasnosti da samo repliciraju režimske zaključke, dok su s druge strane zaduženi za lustraciju, pa je otpor njihovim službenim rezultatima često unaprijed osuđen na propast. Profesor Roksandić napomenuo je kako je Hrvatska kvalificirana da bude dio Europe, na temelju onoga što je učinila u 20. st. a i prije, dok je profesor Flego podsjetio kako se perspektiva ne smije reducirati na političku. »Otpad je nešto čega se pokušavamo riješiti, ali tako da ga recikliramo.« Na kraju samog predavanja Rupnik je jednostavno rezimirao kako su u povijesti važni istina i činjenice, ali je interpretacija povijesti (pogotovo ona 20. st.) problematična.

Predavanje Sjećanje na Viški boj: proslave, spomenici, naracije

Dana 21. svibnja 2007. održano je predavanje Sjećanje na Viški boj: Proslave, spomenici, naracije na kojem su studenti povijesti i etnologije i društvene antropologije Krešimir Bermanec, Mario Katić i Tomislav Oroz izložili rezultate projekta provedenog u srpnju 2006. godine. Projekt su financirali Odsjek za povijest, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju te Hrvatsko etnološko društvo. Svaki od kolega izložio je svoj dio projekta pa bi se moglo reći da je predavanje bilo raspoređeno na tri dijela: povijesni, etnološki dio (općenito o proslavama na otoku Visu) i problematika spomenika Viškog lava (napravljenog upravo u spomen na Višku bitku).

Pomorska Viška bitka odigrala se 20. srpnja 1866. godine, kao dio Austro-pruskog rata, između Habsburške Monarhije i pruske saveznice Italije. Naime, Italija je (osim kao pomoć Pruskoj) uvidjela mogućnost »vraćanja« bivših mletačkih teritorija koji su sada pripadali Monarhiji. Sama bitka odvila se u Viškom kanalu, a u njoj su prvi put korišteni oklopni brodovi i parobrodi (jedrenjaci s parnim motorima). Završila je pobjedom austrijske strane pod vodstvom kontraadmirala Teggethoffa iako je talijanska strana bila daleko nadmoćnija i opremljenija. Odmah drugi dan (21. srpnja) pokopani su pali borci, a njima u čast i u slavu pobjede spontano je došlo i do proslave. Sljedeća proslava ovog, prilično velikog i važnog događaja zbila se 12. svibnja 1875. godine kada je u posjet došao car Franjo Josip, a održana je i misa za poginule. Nakon toga uslijedile su proslave 1889. godine, kada je napravljena nova kosturnica, te ona 1891. itd. Spomenula bih kao važnu i godinu 1966., stogodišnjicu bitke, kada je izdana knjiga Viška bitka: povodom stote godišnjice, 1866–1966. Sljedeće su proslave bile spomenute 1996. godine, povodom 130 godina od bitke, zatim 2001. i 2006. godine. Gotovo nijedna nije bila dovoljno popraćena u medijima, a čak ni sami Višani ne pokazuju veliko zanimanje. Jedina dostojno proslavljena obljetnica bila je ona 1996. godine kada je sudjelovalo 300 pripadnika povijesne regimente, a privukla je i priličnu pozornost medija i posjetitelja.

Još bih htjela svratiti pozornost na problem spomenika Viškog lava, jer on je zapravo vrlo važan dio vezan uz bitku i Vis. Naime, u sjećanje na pale borce 1906. napravljen je spomenik lava u ležećem položaju. Ispostavilo se da postoji velika povezanost Višana sa spomenikom. O njemu su nastale legende, pisci ga živo spominju u svojim djelima, čak je napisana i pjesma o njemu (doduše, nije objavljena). No, problem je taj da su Talijani još 1916. godine original odnijeli u Livorno. Ostala je samo slika, no i ona je uništena u Drugom svjetskom ratu. Kako je original još uvijek u Italiji, 1998. napravljena je replika koja je izazvala negodovanja, jer je izrađena od plastike. Budući da replika nikako nije bila prihvaćena, 2006. godine postavljena je bolja, prihvaćenija, ali zahtjev za povratak originala i dalje stoji.

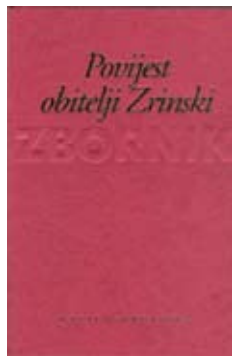
Kolege su došli do zaključka da mještani o boju i Lavu znaju najviše preko usmene predaje, ali da i ona jenjava, pa su tako mlađe generacije prilično neupućene i nezainteresirane za cijelu situaciju. To se odrazilo i jako malim odazivom i sudjelovanjem na proslavi posljednje obljetnice. Nije bilo čak ni većih obavijesti pa tako turisti koji su se tamo zatekli nisu uopće znali o čemu je riječ. Također, pripremljena je tematska izložba, a na samom otvorenju sudjelovala je šačica ljudi. U planu je objava rezultata projekta u tiskanom obliku. Nadajmo se da će projekt kolega nešto i promijeniti.

Goran Mihelčić

Promocija zbornika radova *Povijest obitelji Zrinski*

U palači Matice hrvatske 12. lipnja 2007. održana je promocija zbornika radova *Povijest obitelji Zrinski*. O zborniku su govorili urednici dr. sc. Zoran Ladić i Đuro Vidmarović (koji je donedavno bio i voditelj povijesnog odjela Matice hrvatske), te akademik Franjo Šanjek, a moderator je bio dr. sc. Željko Holjevac.

Urednik Zoran Ladić ukratko je izložio povijest ovog zbornika. U njemu su objelodanjeni rezultati znanstvenog skupa Matice hrvatske posvećenog Zrinskim održanog 8. i 9. studenog 2004. godine. Interdisciplinarnog je karaktera, a njime se, urednikovim riječima, željelo odgovoriti na povijesna, arheološka, pa čak i filozofska pitanja. Vremenski obuhvaća povijest Zrinskih od Šubića u kasnom srednjem vijeku do kraja obitelji u sedamnaestom stoljeću. Osobito se bavi problematikom percepcije obitelji Zrinski u Hrvatskoj i Ugarskoj, ali (zahvaljujući Christi Hoeller iz Graza) i u drugih naroda kao što su Austrijanci i Francuzi. Naglasio je kako su sva izlaganja bila »originalna i utemeljena na raščlambi slabo poznatih ili nepoznatih izvora« pa su takvi i svi radovi izneseni u ovom zborniku te su iznimno vrijedni prilozima daljnjem proučavanju. Izrazio je žaljenje što se u zborniku ne nalaze i svi tekstovi sa znanstvenog skupa, što se nije dogodilo zbog tehničkih razloga. Na kraju je zahvalio svima koji su sudjelovali na stvaranju ovoga zbornika, na uloženoj trudu te je zaključio kako je »baština obitelji Zrinskih ostalo trajno nasljeđe«.

Akademik Šanjek istaknuo je nacionalnu dimenziju historiografskih novina u ovome zborniku. U svom izlaganju iznio je mišljenje kako su Zrinski »itekako vodili politiku svoga naroda u interesu obrane svih hrvatskih zemlja«. Podupirali su tiskare, štitili redovnike i glagoljaše, a na svojim imanjima ublažili su tlaku, a onda je i počeli ukidati da bi pridobili seljaštvo. Viši je kler bio sumnjičav prema njima, dok je niži kler podupirao Zrinske i oslobađanje od tlake, a i ustanak kojim bi se uspostavila hrvatska država. Rimski sud (Crkveni sud) 1654. i 1656. godine označila Dalmaciju, Hrvatsku, Slavoniju i Bosnu kao područje zemalja hrvatskoga jezika. Akademik je također iskoristio priliku da naglasi kako u ovom zborniku možemo vidjeti da su postojale dvije crkve u Hrvatskoj, tuda - hijerarhijska i domaća - narodna.

Profesor Vidmarović započeo je izrazivši žaljenje za neobjavljenim radovima i nadu da će se oni eventualno objaviti kao aneks zborniku. »Svaki rad otvara niz novih pitanja i nepresušno je blago za istraživače.« Ubrzo zatim imao je emocionalno intenzivno izlaganje kojim je htio ukazati na važnost Zrinskih i povijesnu nepravdu prema njihovoj ulozi. Iznio je svoje mišljenje po kojemu je neugodna povijesna istina kako je Beč »kao cunami, kao Turci« poharao ostatke ostataka Hrvatske. Zrinski su bili »jednako vješti na maču i peru« pa je tako Nikola II. Zrinski utemeljio mađarski moderni jezik, a poslije Ivane Orleanske nije bilo veće žene u Europi od Jelene Zrinski. Naglasio je kako su Habsburgovci tri stotine i pedeset godina zabranjivali spomen Zrinskih, osim u formi poruge pa se, primjerice, još ni danas ne zna za grob Petrove supruge Katarine Zrinske. Zbog toga je preporučio svima prisutnima da svakako pročitaju rad Franka Miroševića o recepciji Zrinskih u našim udžbenicima. Unatoč svome tendencioznom izlaganju, izjavio je kako ne treba veličati Zrinske, već proučiti izvore, a to ovaj zbornik čini. Zbog toga ovaj zbornik preporučuje mladim istraživačima i svima koji vole dobro povijesno štivo. Moderator rasprave, Željko Holjevac, na koncu je iznio uobičajeni zaključak da ovaj zbornik otvara više pitanja nego što ih razrješava.

U zborniku su uvršteni radovi Ivana Jurkovića, Ante Nazora, Anđelka Mijatovića, Christe Hoeller, Ivana Jurišića, Zorislava Horvata, Ante Milinovića, Hrvoja Petrića, Đure Škvorca, Lade Prister, Zvonimira Bartolića, Istvana Lokosa, Margarite Sveštarov Šimat, Ladislava Dobrice, Franka Miroševića i Sabine Florence Fabijanec. Zbornik je dio biblioteke Zbornici i monografije Matice hrvatske, ima 390 stranica i standardnog je formata.

Goran Mihelčić

Predstavljanje knjige Zorana Janjetovića *Od Auschwitza do Brijuna: pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslavensko-zapadnonjemačkim odnosima*

Nova knjiga dr. sc. Zorana Janjetovića iz Instituta za noviju istoriju Srbije u Beogradu, *Od Auschwitza do Brijuna: Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslavensko-zapadnjačkim odnosima* predstavljena je 14. lipnja 2007. u Velikoj dvorani Hrvatskog novinarskog društva u Zagrebu. Moderator rasprave bio je prof. dr. sc. Damir Agičić, a o knjizi su uz autora govorili prof. dr. sc. Tvrtko Jakovina i dr. sc. Vladimir Geiger. Na predstavljanju je trebao govoriti i Budimir Lončar, posebni savjetnik predsjednika Republike Hrvatske, no bio je spriječen zbog posjeta bivšeg njemačkog ministra vanjskih poslova Hansa Dietricha Genschera.

Knjigu Zorana Janjetovića izdala je Srednja Europa u standardnom formatu na 198 stranica i sastoji se od sedam poglavlja. Prvi je govorio prof. dr. sc. Tvrtko Jakovina, koji je istaknuo širi povijesni kontekst ove knjige. Naglasio je kako je Savezna Republika Njemačka bila najvažniji trgovački partner (čak 40 posto trgovinske razmjene) SFRJ-a i posebno je istaknuo ulogu Willyja Brandta koji je promijenio gledanje Njemačke na svijet. Zato je dobro

što je autor smjestio događaje i odnose između Jugoslavije i SR Njemačke u širi međunarodni kontekst. SR Njemačka nije imala jedinstveno stajalište o isplati odštete žrtvama nacizma. S jedne strane, rješavanjem tog pitanja poboljšao bi se ugled i položaj Njemačke u svijetu, no s druge strane isplata odštete bila bi opasan presedan. Javno mnijenje je također bilo podijeljeno, a uz ovaj se problem vezivalo i pitanje folksdojčera. Njemačka je kao glavni trgovački partner Jugoslavije bila u boljoj poziciji u pregovorima, što se na koncu i očitovalo u rješenju ovoga pitanja.

Sljedeći govornik je bio dr. sc. Vladimir Geiger iz Hrvatskoga instituta za povijest, koji je ukratko predstavio autora. Janjetović je magistrirao na temi vojvodanskih Nijemaca nakon Drugog svjetskog rata, a doktorirao na problemu manjina u Kraljevini Jugoslaviji. Znanstveni je suradnik Instituta za noviju istoriju u Beogradu, a osim s manjinama, u Jugoslaviji se bavio popularnom kulturom u socijalističkoj Jugoslaviji. »Ova je knjiga izvorni znanstveni rad utemeljen na malobrojnoj poznatoj literaturi, a bavi se krajnje ispolitiziranom tematikom o kojoj ne postoji analitičan i sustavan rad«, istaknuo je Geiger. Zbog toga je prikladan klasičan kronološki pristup temi s napomenom da su pojmovi korišteni u političkim interpretacijama. Geiger je zatim opisao sam proces razvoja pitanja broja žrtava koji se gledao izrazito jednodimenzionalno i kojemu je jedina svrha bila izvući novac za održavanje jugoslavenske privrede dok se na same žrtve zaboravilo. Također je postavio pitanja ispravnosti izjave predsjednika Republike Hrvatske o odšteti Austriji, »jer od Petranovića do Bilandžića, niti u hrvatskoj a niti u srpskoj historiografiji nema spomena sporazuma Brandt-Tito o *folksdojčerima*«. Zaključio je kako je u socijalističkoj Jugoslaviji javnost bila otvoreno izložena manipulacijama, a problem ipak ostaje nedovoljno istražen i nepoznat u široj zajednici.

Autor je napomenuo da sudjeluje u dijalozima hrvatskih i srpskih povjesničara te kako se želio pozabaviti malo istraženim i kontroverznim pitanjem. Namjera mu je bila dati barem mali doprinos u osvjetljavanju velikog i mistificiranog pitanja samih žrtava. Djelo je nastalo zahvaljujući međunarodnom projektu koji je istraživao problem odštete žrtvama nacizma u odnosima SR Njemačke s raznim europskim državama, a u čijem je okviru sudjelovao Janjetović, i to za slučaj socijalističke Jugoslavije. SFRJ iskoristila je taj problem da bi dobila što više kredita za održavanje svoga socijalističkog sustava, a zbog manipuliranja podacima, sve do danas prava priča oko podataka o žrtvama nedovoljno je poznata široj javnosti. Zbog toga knjiga neće biti zanimljiva samo povjesničarima, nego i javnosti. Moderator rasprave Damir Agičić na kraju je zahvalio lektorici Sandri Filipčić koja je kroatizirala knjigu.

Četiri stoljeća od osnutka Collegium Zagabiense

400. obljetnica osnutka Klasične gimnazije u Zagrebu

Godišnjim izvješćima s brojnih znanstvenih skupova, ali i rubrici obljetnica s velikom radošću i posebnom čašću pridodajemo ovaj posebni osvrt povodom 400. obljetnice osnutka isusovačke gimnazije »Collegium Zagradiense«. Ona je javnosti poznatija kao Klasična gimnazija u Zagrebu i najstarija je srednja škola koja kontinuirano djeluje u Republici Hrvatskoj od svoga osnutka. Iz nje se razvila i Nacionalna i sveučilišna knjižnica, pa su tako obje institucije 3. lipnja 2007. slavile 400. obljetnicu postojanja od svoga osnutka. Krajem 2006. te u jubilarnoj 2007. godini upriličene su razne svečanosti.

Tako je 26. i 27. listopada 2006. u dvorani Rektorata na Pravnom fakultetu održan i znanstveni skup pod nazivom »Humanistička naobrazba kao temelj hrvatskog i europskog identiteta«. Skup je otvoren uz riječi i pozdrav ravnateljice Klasične gimnazije Anđelke Dukat, predsjednice Hrvatskog društva klasičnih filologa Vesne Lopine, rektora Sveučilišta u Zagrebu Alekse Bjeliša, ravnatelja Nadbiskupske klasične gimnazije Ivana Gretića, dekana Filozofskog fakulteta D. I. Ante Mišića, nadbiskupa zagrebačkog i velikog kancelara KBF-a Sveučilišta u Zagrebu Njegove Uzoritosti Josipa kardinala Bozanića, apostolskog nuncija u RH Njegove

Ekscelencije Francisca Javiera Lozana, veleposlanika Republike Grčke u RH Njegove Ekscelencije Panayotisa Baizosa, veleposlanika Republike Italije u RH Njegove Ekscelencije Alessandra Grafinija, zagrebačkog gradonačelnika Milana Bandića, ministra kulture RH Bože Biškupića, ministra znanosti, obrazovanja i športa RH Dragana Primorca, predsjednika HAZU, pokrovitelja znanstvenog skupa akademika Milana Moguša i predsjednika Hrvatskog sabora, pokrovitelja proslave 400. obljetnice Klasične gimnazije u Zagrebu Vladimira Šeksa.

Unutar dva dana na skupu svoje su referate izlagali:

- Njegova Uzoritost Zenon kardinal Grocholewski, prefekt Kongregacije za katolički odgoj pri Svetoj Stolici.
- Akademik Dubravko Jelčić: *Odrednice hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta u europskoj humanističkoj tradiciji.*
- Akademik Franjo Šanjek: *Humanistička izobrazba – temelj hrvatskih i europskih integracija.*
- Prof. dr. sc. Ivo Goldstein: *Utjecaj Bizanta na stvaranje hrvatskog kulturnog pejzaža u ranom srednjem vijeku.*
- Lucija Radoš, prof.: *Hrvatski latinisti u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice.*
- Dr. sc. Agneza Szabo: *Zašto je odlukom Hrvatskoga sabora godine 1847. hrvatski jezik umjesto dotadašnjega latinskog postao nastavnim jezikom u Klasičnoj gimnaziji.*
- Prof. dr. sc. Mijo Korade: *Duh antike u školstvu i djelima hrvatskih isusovaca 17. i 18. stoljeća.*
- fra Hrvatinić Gabrijel Jurišić, prof.: *Latinska djela fra Luke Vladimirovića († 1788.).*
- Anđelka Dukat, prof.: *O klasičnom odgoju i obrazovanju danas.*
- Prof. dr. sc. Jure Zovko: *Aktualnost Platonova poimanja paidēia.*
- Ivan Bekavac-Basić, prof.: *Stvaralaštvo hrvatskih autora na klasičnim jezicima (latinskom i starogrčkom) u 20. stoljeću.*
- Prof. dr. sc. Slobodan Čače: *Diomedov otok u Pseudo Skimnovoj Periegezi.*
- Prof. dr. sc. Željko Tomić: *Arheološka baština Justinijanove epohe – prinos hrvatskomu i europskomu kulturnom identitetu.*
- Dr. sc. Marija Buzov: *Povijesni izvori za povijest Siska.*
- Prof. dr. sc. Vladimir Vratović: *Latinizam u Europi.*
- Mr. sc. Zvonimir Milanović: *Hrvatski latinizam i civilizacijski kontinuitet.*
- Dr. sc. Tamara Tvrtković: *Citati antičkih autora u djelima odabranih hrvatskih latinista i mogućnosti primjene u nastavi.*
- Prof. dr. sc. Damir Boras i Jakša Bilić: *Hrvatska rječnička baština i prikaz rječničkog znanja – model računalnog prikaza grčko-hrvatskog rječnika.*

Sažetici izlaganja:

- Kardinal Grochowski govorio je o temi pod naslovom "Uloga škola katoličke inspiracije." Zbog načina na koji se danas živi, došlo je do smanjenja nekih osnovnih moralnih i inih kriterija. Obrazovanje je postalo davanje pukih informacija, stoga bi se to trebalo promijeniti i ponovno uspostaviti stare vrijednosti i osim činjenica u prosvjetu vratiti i odgoj, ali i povećati ulogu obitelji, istaknuo je u svome referatu kardinal.
- akademik Dubravko Jelčić iz HAZU govorio je o temi pod naslovom "Odrednice hrvatskog kulturnoga nacionalnog identiteta u europskoj humanističkoj tradiciji" te je istaknuo kontinuiranost kulture na ovim prostorima (Hrvati su nastavili tradiciju Zapadnorimskog carstva, ali su iskoristili i onu od svojih susjeda, a pridonijeli su i svojim idejama). Također je spomenuo važnost latinskog jezika kako u kulturnim pravcima, tako i u svakodnevicu.
- akademik Franjo Šanjek, OP s Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu govorio je o temi pod naslovom "Humanistička izobrazba - temelj hrvatskih i europskih integracija". Govorio je o važnosti sagledavanja "povijesnih Europa" za bolji napredak u ujedinjavanju te o školstvu, prosvjeti i znanosti u Hrvatskoj u prošlim vremenima.
- prof. dr. sc. Ivo Godstein s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu govorio je o temi pod naslovom "Utjecaj Bizanta na stvaranje hrvatskog kulturnog pejzaža u ranome novom vijeku." Autor je istaknuo ulogu i važnost Bizanta za ove prostore, ne samo s političke, nego i kulturološke strane. Kako i sam autor kaže: "Bizantska politička nazočnost bila je nužna kako bi se antička baština prenijela na novodoseljene Slavene i Hrvate."
- Lucija Radoš, prof. iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu govorila je o temi "Hrvatski latinisti u zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice". Istaknula je kako je NSK "čuvarica najvećeg broja tiskane građe iz područja hrvatske književnosti na latinskom jeziku".
- dr. sc. Agneza Szabo s Veučilišta B. A. Krčelić u Zaprešiću govorila je o temi pod naslovom "Zašto je odlukom Hrvatskog sabora 1847. godine hrvatski jezik umjesto dotadašnjeg latinskog jezika postao nastavnim jezikom u Klasičnoj gimnaziji". Autorica zaključuje kako su razlozi uvođenja hrvatskog jezika u Arhigimnaziju uglavnom posljedice društvenih zbivanja krajem 18. st. i u prvoj polovici 19. st.
- prof. dr. sc. Mijo Korade s Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu govorio je o temi pod naslovom "Duh antike u školstvu i djelima hrvatskih isusovaca 17. i 18. stoljeća", a istaknuo je važnost antičke i kršćanske kulture u obrazovanju, ali i životu tog doba općenito.
- fra Hrvatin Gabrijel Jurišić, prof. iz Franjevačke klasične gimnazije u Sinju govorio je o temi pod naslovom "Latinska djela fra Luke Vladimirovića (1788)". Autor je iznio kratki životopis fra Luke, a istaknuo je njegovo veliko zalaganje za napredak kulture (osnivanje muzeja, konzervacija arheoloških spomenika itd.), ali i gospodarstva.
- Anđelka Dukat, prof. iz Klasične gimnazije u Zagrebu govorila je o temi pod naslovom "O Klasičnom obrazovanju i odgoju danas". Autorica, koja je ujedno i ravnateljica Klasične gimnazije, istaknula je široki horizont znanja i sveobuhvatnost klasičnog obrazovanja. Također je napomenula, kako se klasičnu antiku i njezin literarni korpus ne smije tretirati odvojeno ili "otkinuto" od ostatka europske kulture, nego treba težiti cjelovitosti i multidisciplinarnosti kojom bi se nadišla takva izolacija antike.
- prof. dr. Jure Zovko s Instituta za filozofiju u Zagrebu govorio je o temi pod naslovom "Aktualnost Platonovog poimanja paideie". Tako je istaknuo glavne motive Sokratove filozofije i elemente njegove rasprave o etici te "kako postati bolji čovjek".
- Ivan Bekavac Basić, prof., sa Zdravstvenog učilišta u Zagrebu govorio je o temi pod naslovom "Stvaralaštvo hrvatskih autora na klasičnim jezicima (latinskom i starogrčkom jeziku) u 20. stoljeću". Autor je iznio kako zapravo dosta pjesnika u 20. st. piše na latinskom (manje na starogrčkom), a koncentrirao se na djela Ivana Goluba, točnije njegove pjesme skupljene u zbirci *Ultima solitudo personae - Lice osame*.
- prof. dr. sc. Željko Tomičić s Instituta za arheologiju u Zagrebu govorio je na temu "Arheološka baština Justinijanove epohe - prinos hrvatskome i europskome kulturnom identitetu". Autor je izložio kako je velika uloga ovog razdoblja u stvaranju daljnjih procesa i života koji su nastali na ovim prostorima, ali i šire.
- dr. sc. Marija Buzov s Instituta za arheologiju u Zagrebu govorila je o temi pod naslovom "Povijesni izvori za povijest Siska". Autorica je govorila o raznim važnim povijesnim ličnostima, kao npr. Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom, Matiji Petru Katančiću, Ivanu Krstitelju Tkalčiću i dr. te o njihovim ulogama u prikupljanju izvora vezanih uz grad Sisak.
- prof. dr. sc. Vladimir Vratović iz Zagreba govorio je o temi pod naslovom "Latinizam u Europi", a iznio je kako se latinski jezik u književnim i znanstvenim vodama često i dugo koristio ne samo kod nas, nego da je to bila praksa i svugdje u Europi, te kako su ga koristili i mnogi poznati pisci, znanstvenici i dr.
- mr. sc. Zvonimir Milanović s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci iz Pule govorio je o temi pod naslovom "Hrvatski latinizam i civilizacijski kontinuitet", a radilo se o "preživljavanju" latinskog jezika, tj. njegovu kontinuiranom korištenju stoljećima unatoč raspadu rimske civilizacije.
- dr. sc. Tamara Tvrtković s Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu govorila je o temi pod naslovom "Citati antičkih autora u djelima odabranih hrvatskih latinista i mogućnosti primjene u nastavi". Tu je bilo riječi o tome kako upravo ti citati mogu biti od velike pomoći pri učenju o latinistima te o korisnosti učenja tih citata napamet.

Napomenula je da bi se oživljavanjem proučavanja i korištenja djela latinista i citata koje oni stavljaju u svoja djela proširio učenicima kulturni i obrazovni horizont.

- prof. dr. sc. Damir Boras i Jakša Bilić s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu govorili su o temi pod naslovom "Hrvatska rječnička baština i prikaz rječničkoga znanja - model računalnog prikaza grčko-hrškotkog rječnika". Autori su dali prijedlog za proširivanje digitalne verzije rječnika i njegovu još veću modernizaciju u prikazu i lakšem korištenju te u gramatičkim objašnjenjima.

Središnji događaj zbio se pak u nedjelju 3. lipnja 2007. godine u koncertnoj dvorani "Vatroslav Lisinski", točno na povijesni dan osnutka Klasične gimnazije. Naime, na blagdan Duhova 1607. godine Družba Isusova otvorila je u Hrvatskoj svoju prvu školu - *Collegium Zagradiense*. Svečanosti, čiji su pokrovitelji bili Hrvatski sabor i Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, nazočili su brojni ugledni gosti, a posebno su se izdvojili zagrebački gradonačelnik Milan Bandić koji je gimnaziji obećao novu zgradu i rad u jednom turnusu, ministar znanosti, obrazovanja i športa RH Dragan Primorac, koji je u ime svoga ministarstva donirao određeni novčani iznos gimnaziji, te prof. dr. sc. Miljenko Jurković, dekan Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koji je ravnateljici škole, Anđelki Dukat, uručio posebnu povelju Filozofskog fakulteta. Bogati glazbeno-dramski program trajao je do kasno u noć. Na samome kraju otpjevana je i himna Klasične gimnazije, dobro nam poznatog naziva "Gaudeamus igitur". Na proslavi je također promoviran i *Thesaurus Archigymnasii*, zbornik radova prigodom godišnjice Klasične gimnazije.

U niski događanja vezanih uz proslavu obljetnice Klasične gimnazije, 19. lipnja 2007. godine u Klasičnoj gimnaziji u učionici za klasične jezike održano je predstavljanje knjige *Povijest zagrebačke Klasične gimnazije (1607–2007)* autora prof. dr. sc. Ive Goldsteina i dr. sc. Agneze Szabo. O knjizi su govorili prof. dr. sc. Nenad Moačanin, dipl. pravnik Juraj Hrženjak, predsjednica Hrvatskog društva klasičnih filologa Vesna Lopina i autori. Knjiga je podijeljena na pet poglavlja, u kojima autori pišu o osnutku gimnazije i upravi Družbe Isusove (1607–1773), potom državnoj upravi (1773–1918), gimnaziji u razdoblju svjetskoga rata, Kraljevine i NDH

(1914–1945), socijalističkom razdoblju (1945–1991) i gimnaziji u samostalnoj Hrvatskoj (1991–2007). Uvodne riječi na prezentaciji knjige pripale su ravnateljici gimnazije prof. Anđelki Dukat. Ona je naglasila kako je projekt za knjigu nastao vrlo spontano prije četiri godine te kako knjiga upotpunjava trilogiju koju čini s ranije izdanim zbornikom *Thesaurus Archigymnasii* i knjigom Lelje Dobronić *Klasična gimnazija u Zagrebu od 1607. do danas*. Također je ustvrdila da upravo ta trilogija stvara čvrsti identitet same gimnazije. Nenad Moačanin i Juraj Hrženjak pobliže su, svatko iz svoga kuta gledanja, opisali prvi dio knjige, odnosno raniju povijest gimnazije o kojoj je pisala Agneza Szabo. Moačanin ističe da je »Klasična gimnazija bila jedan od važnijih instrumenata koji je utjecao na stvaranje hrvatskoga novovjekovlja« ističući i važnost rada isusovačkog reda i gimnazije u nastajanju modernog hrvatskog identiteta. Hrženjak je pak govorio o svojim iskustvima u gimnaziji u kojoj je i maturirao 1938. godine te o velikom poslu koji su autori »istražujući i studirajući stotine dokumenata, zapisnika, izvješća, biografija« obavili za manje od dvije godine. Za samu gimnaziju rekao je da »nije bila elitistička već elitna« te da je »mogla iznjedruti umnu, znanstvenu i humanističku elitu« a da je učenike oduvijek povezivao »magnetizam klasične gimnazije, koji je neka vrsta legitimacije čestitosti i obrazovanja«. Vesna Lopina, inače i bivša razrednica samog autora knjige, Ive Goldsteina, govorila je pretežno o drugom dijelu knjige koji je obuhvatio povijest gimnazije u 20. stoljeću. Ona je napomenula kako Goldstein nije u svoj rad uključio samo »dokumente i papirnatu izvore«, nego i brojne razgovore sa širokim krugom ljudi te kako je uspio uskladiti razne suprotstavljene stavove, »što se nauči upravo u Klasičnoj gimnaziji od Tacitovog *sine ira et studio*«. Sami su autori kratko zahvalili svim suradnicima i osobama koje su pridonijele izdavanju knjige. Goldstein je ukratko objasnio i oblikovanje naslovnice te napomenuo da je knjiga napisana i za buduće generacije.

Između svakog izlaganja govornika učenici 2. d razreda, Lada Bauer i Roko Rumora, prenosili su nam neke inserte iz povijesti gimnazije, kao što su borbe protiv alkohola i pušenja ili anegdote vezane uz poznate »vlakaše«.

Važnost Klasične gimnazije i njezinu ulogu u stvaranju moderne i obrazovane Hrvatske te njezino značenje za fakultete humanističke orijentacije kao što je Filozofski fakultet nije ni potrebno posebno isticati – to je vidljivo i iz same činjenice da je velik broj profesora, ne samo s Filozofskog fakulteta, završilo svoju gimnazijsku naobrazbu upravo u Klasičnoj gimnaziji. Kao institucija znanosti i kulture iz koje se razvilo i mlade Sveučilište, Klasična gimnazija u svojih je 400. godina prolazila kroz dobra i teška vremena. Gimnazija je od svoga osnutka pa sve do 1773. godine, kada Marija Terezija objavljuje carski patent kojim sve isusovačke gimnazije prelaze pod državni školski sustav, bila pod ravnanjem Družbe Isusove. Gimnazija je isprva smještena u napuštenim zgradama na Griču, no nakon požara 1645. isusovci na Katarinskom trgu podižu novu zgradu gimnazije. Nastavni program temeljen je na isusovačkoj osnovi za srednje obrazovanje nazvanoj *Ratio studiorum*. Sve do 1918. godine i raspada Monarhije, sistem rada gimnazije funkcionirao je na tim osnovama, iako u više navrata mijenjan. Od samih početaka gimnazije latinski je bio nastavni jezik. Tijekom vremena pridodan mu je i njemački (1777) te mađarski (1827). Konačno, 1847. godine, na prijedlog Ivana Kukuljevića Sakcinskog, uveden je i hrvatski kao nastavni jezik u gimnaziji. Treba istaknuti i da od 1895. u Zagrebu djeluju dvije klasične gimnazije – izvorna na Trgu sv. Katarine pod nazivom *Kraljevska gornjogradska velika gimnazija u Zagrebu* i novoosnovana klasična gimnazija pod nazivom *Kraljevska donjogradska velika gimnazija u Zagrebu* smještena na današnjem Rooseveltovu trgu. U državi SHS Klasična gimnazija dobiva i novo ime – *Prva klasična gimnazija* te 1932. godine seli iz povijesne zgrade na Trgu sv. Katarine na današnju adresu u Križanićevoj ulici, u zgradu karakterističnog U-tlocrta koju je izgradio arhitekt Egon Steinman. Gimnazija se tijekom Drugog svjetskog rata našla u teškoj situaciji, jer je morala primiti u svoje prostorije i druge gimnazije, a u veljači 1944. gimnazijski kompleks pogođen je bombama. Prva i Druga klasična gimnazija 1948. godine spojene su u jednu. U poslijeratnom razdoblju Klasična gimnazija bila je suočena s brojnim daljnjim teškoćama – čestim selidbama u nove prostore (do 1967. kada se ponovno vraća u Križanićeve ulicu), promjenama programa i imena gimnazije te na posljetku i s reformom koja joj je 1977. godine zabranila ime i oduzela samostalnost. Međutim Klasična gimnazija nadživjela je i ta vremena, funkcionirajući u sastavu Obrazovnog centra za jezike do 1991. godine kada se nakon uspostave samostalne Republike Hrvatske ponovno pod starim imenom organizira samostalna gimnazija. Ni ovoga puta nije ostala pošteđena ratnih razaranja; naime 2. svibnja 1995. godine gimnazija je za vrijeme održavanja nastave pogođena u raketnom napadu. Novom organizacijom gimnazije su provedene brojne promjene i preinake samog programa i aktivnosti gimnazije, koja se tako uspjela vratiti na već davno utrte putove, ali i s jasnom i suvremenom vizijom obrazovanja u budućnosti.¹ Geslo koje se na dan svečanosti isticalo, *non scholae, sed vitae discimus*, možda na najjasniji način govori o onome što Klasična gimnazija pruža njezinim učenicima, ali i što njezini učenici u njoj vide. Na kraju ovoga posebnog izvješća dužni su vam i sami autori spomenuti da su u školskoj godini 2003/04. uspješno završili četverogodišnju naobrazbu upravo u zagrebačkoj Klasičnoj gimnaziji pa su u ovome osvrtno uz uobičajenu kritičnost i objektivnost nužno do izražaja došle i emocije.

Posebno zahvaljujemo profesoru Ivi Goldsteinu na pomoći i korekcijama u tekstu.

¹ Pojednostiti iz povijesti gimnazije napisane su uz pomoć članaka A. Szabo i I. Goldsteina u *Thesaurus Archigymnasii – zbornik radova u prigodi 400. godišnjice Klasične gimnazije u Zagrebu*. Ur. Ivan Koprek. Zagreb: Klasična gimnazija, 2007.

400. obljetnica kontinuiranog djelovanja Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

Nacionalna i sveučilišna knjižnica ove godine također slavi 400. godišnjicu svoga postojanja, no to nije slučajnost. Ona svoj početak također ima u osnutku isusovačkog kolegija, jer je njegova bogata knjižnica postala njezinim temeljnim fondom. U isusovačkim kolegijima osnivale su se gimnazije, koje su postale temelj javnog školstva u katoličkom dijelu Europe, jer su bile namijenjene obrazovanju laika. U njima su, uz gimnazije, osnivanja i velika učilišta i sveučilišta. Razvojem isusovačkog kolegija u Zagrebu rasla je potreba za knjigama i tako je kontinuirano rasla knjižnica zagrebačkog kolegija. Knjižnica se nastavila usporedno razvijati s kolegijem više od stoljeća i pol.

Papa Klement XIV. ukinuo je isusovački red (1773) pod pritiskom europskih vladara te je raspušten njegov zagrebački kolegij, a time i njegova bogata knjižnica. Time se fond, izgrađivan dugo vremena, našao u opasnosti da se jednostavno raznese. Protonotar hrvatskog kraljevstva i istaknuti prosvjetitelj Nikola Škrlec Lomnički (1720–1799) zalagao se da fond dobije Kraljevska akademija znanosti koja je u duhu prosvjetiteljstva zamijenila (1776) isusovački kolegij. Njegovim nastojanjem knjižnica se nije samo održala, nego se i povećala te postala jezgra velike javne knjižnice u Zagrebu. Tome je osobito pripomogao zagrebački kanonik Baltazar Adam Krčelić (1715–1778) koji je Kraljevskoj akademiji (1777) poklonio svoju bogatu knjižnicu (najvrednije knjige poslije su ipak prenesene u mađarske knjižnice). Godine 1816. Akademijina je knjižnica dobila pravo na primjerke knjiga tiskanih u tiskari Peštanskog sveučilišta, a 1818. službeno je priznata kao javna knjižnica. Njezin fond je proširivan darivanjima privatnih knjižnica Maksimilijana Vrhovca 1818. i grofice Eleonore Patačić 1818. i 1835. godine,² kao i doprinosima malih darovatelja – svećenika, profesora i učitelja. Unatoč svemu tome, 1837. godine dobila je pravo na obvezatni primjerak svih tiskovina u Hrvatskoj i Slavoniji. Antun Kukuljević iste joj je godine nadjenao latinsko ime - *Nationalis Academica Bibliotheca*. U tome nazivu isticala se dvojna funkcija knjižnice - obrazovna i nacionalna - koja je ostala njezinim trajnim obilježjem.

Razdoblje narodnog preporoda uvelike je pripomoglo razvitku knjižnice. Reformom visokog obrazovanja 1850/1851. godine ukinuta je Kraljevska akademija znanosti u Zagrebu. Filozofski fakultet, odnosno pojedini njegovi predmeti priključeni su zagrebačkoj Glavnoj gimnaziji kao njezin VII. i VIII. razred, a od Pravnog fakulteta Kraljevske akademije znanosti ustrojena je u Zagrebu Kraljevska pravoslavna akademija (*Regia academia iuris*). Ona je do 1874. godine bila jedina visokoškolska institucija na hrvatskom prostoru. Slijedom navedene podjele podijeljen je i fond knjižnice između Glavne gimnazije i Pravoslavne akademije. Nakon što je 1874. osnovano moderno sveučilište, preimenovanoj Sveučilišnoj knjižnici pripali su veći dijelovi fondova Narodne čitaonice s knjižnicom (osnovane 1838. godine), privatna biblioteka Ljudevita Gaja te knjižnične zbirke Narodnog muzeja. Od tog vremena sustavno se preuzimaju privatne biblioteke istaknutih kulturnih i političkih ličnosti.³ Godine 1914. trajno joj je povjerena na čuvanje knjižnica Zagrebačkog kaptola, *Metropolitana*, koja je posjedovala pergamentne kodekse još iz 11. i 12. st. Nakon Prvog svjetskog rata nastavlja se širiti preko fakultetskih, muzejskih i institutskih knjižnica, ali nakon Drugog svjetskog rata nameću joj se ideološka i financijska ograničenja, unatoč višestruko poraslim potrebama. U novije vrijeme, ponovno joj je narasla uloga kao središnje knjižnične ustanove. Tako je 1995. godine otvorena nova zgrada u sastavu proslave pete obljetnice Dana državnosti, a knjižnica se okrenula tehnoškopolj modernizaciji kako da bi pratila duh vremena.

2 Grofica Eleonora Patačić poklonila je iz obiteljske biblioteke 643 djela u 906 svezaka, a Maksimilijan Vrhovac Zagrebu 707 djela u 825 svezaka.

3 Nikole Zrinskog (1892), Ljudevita Gaja (1893), Nikola Tomašića (1918), Isidora Kršnjavog i Milana Maruša (1919), obitelji Kušević (1959)...

Održavanjem tribina Deset najznačajnijih hrvatskih knjiga započeto je obilježavanje 400. godišnjice osnutka i djelovanja Nacionalne i sveučilišne knjižnice. Istim povodom svakog mjeseca u 2007. godini, osim u srpnju i kolovozu, održat će se predstavljanje po jedne od deset najvažnijih djela hrvatske pisane povijesti od 7. do 20. stoljeća. Izbor temeljnih spomenika napravili su akademici Stjepan Damjanović i Josip Bratulić, a zanimljiv podatak jest da se zapravo radi o jedanaest najvažnijih djela, jer su u siječnju predstavljene dvije knjige.⁴

Središnja svečanost proslave održana je 22. veljače 2007. u prostorijama knjižnice, a nazočili su joj visoki predstavnici državnih vlasti, znanstvenih, kulturnih i javnih institucija te diplomatskog zbora. Među njima su bili predsjednik Republike Hrvatske Stjepan Mesić, ministar kulture Božo Biškupić i ministar znanosti, obrazovanja i športa Dragan Primorac, potpredsjednica Hrvatskog sabora Vesna Pusić, predsjednik Ustavnog suda Petar Klarić, rektor Sveučilišta u Zagrebu Aleksa Bjeliš, zagrebački gradonačelnik Milan Bandić i mnogi drugi. Tijekom svečanosti otvorene su dvije izložbe - »Blago Nacionalne i sveučilišne knjižnice« autora akademika Josipa Bratulića i Stjepana Damjanovića (suradnik Ivan Kosić) i »Povijest Nacionalne i sveučilišne knjižnice« autorice Mikice Maštrović i Ivana Kosića.⁵ Predstavljena je i prva monografija posvećena knjižnici, *NSK u Zagrebu 1607–2007*, koju je uredio Aleksandar Stipčević.

Povodom obljetnice održan je i znanstveni skup od 9. do 11. svibnja, posvećen povijesnim aspektima nastanka i razvoja NSK, s uvidom u perspektive njezina razvoja i mogućih uloga u budućnosti. Tijekom skupa dvadesetak domaćih i inozemnih stručnjaka izlagalo je o povijesnim i suvremenim aspektima knjižničarstva. Zbornik radova sa skupa u potpunosti je dostupan na službenim stranicama knjižnice (http://www.nsk.hr/UserFiles/File/dokumenti/400obljetnica/Zbornik_Radova.pdf), a koristeći se radovima iz njega napisan je i ovaj kratak pregled povijesti knjižnice.

Kao što je najavljeno, čitava godina bit će posvećena obilježavanju ove godišnjice pa se pridružujemo čestitkama na četiri stoljeća neprekinutog djelovanja i pozivamo vas na preostala predstavljanja iz ciklusa Deset najznačajnijih hrvatskih knjiga.

---

4 Konkretno, radilo se o Kronici popa Dukljanina i Salonitanskoj povijesti Tome Arhidakona. Program predstavljanja knjiga dostupan je na internetskoj adresi <<http://www.nsk.hr/Info.aspx?id=175&hid=118>>.

5 Prva izložba dostupna je na internetskim stranicama Nacionalne i sveučilišne knjižnice, a uskoro bi trebala biti i druga: <http://www.nsk.hr/virtualne_izlozbe.aspx>.

L'esprit de l'histoire

60. godišnjica smrti povjesničara i političara Rudolfa Horvata

Svima su nam dobro poznati velikani hrvatske historiografije kao i njihova djela. Prilikom istraživačkog radu naići ćemo na imena koja nam danas ne znače mnogo. To nas ne smije zavarati jer se radi o osobama koje su bile poznati i aktivni znanstvenici u svoje vrijeme. Zbog društvenih, političkih ili samo vremenskih razloga njihovi radovi i djela izgubili su na važnosti. Danas se ne možemo složiti sa svim njihovim zaključcima ili postupcima, ali to ne znači da bi ih trebali prepustiti zaboravu. Jedna od osoba koja je gotovo došla do ruba zaborava jest **Rudolf Horvat (1873-1947)**.

Radilo se o bistroj i marljivoj osobi, školovanoj u isusovaca i s jakim domoljubnim osjećajem koji će se pokazati presudnim za daljnji tijek njegova života. Za života mu je objavljeno 56 knjiga, 1200 članaka, a održao je i 2000 predavanja. Okušao se u gospodarskoj, crkvenoj, ubranoj i regionalnoj tematici, a veliku pozornost posvetio je popularizaciji povijesti. Uvijek je zagovarao kako povijest treba služiti narodu i toga se dosljedno pridržavao do kraja života. Njegovi politički nazori uzrokovali su mu dosta problema pa se tako sukobljavao s raznim režimima. Budući da je bio vrlo aktivan na kulturnom i političkom planu, došlo je do neizbježiva isprepletanja njegovih uvjerenja s profesionalnim radom. Nastojao je približiti povijest širokim slojevima te njome aktivirati nacionalnu svijest. Nameće nam se usporedba s Vjekoslavom Klaićem, koji mu je bio profesor i uzor.

Rudolf Horvat rođen je 14. ožujka 1873. u Koprivnici u obrtničkoj obitelji. Osnovnu školu završio je u Koprivnici, a gimnaziju u Varaždinu i Zagrebu. Upisao se na Bogoslovni fakultet u Zagrebu, ali je nakon dvije godine izbačen jer je protestirao protiv Narodnih novina u obranu dr. Franje Račkog. Prešao je na Filozofski fakultet, gdje je 1896. godine diplomirao povijest i zemljopis. Budući da je sam plaćao svoje školovanje, rano je počeo s objavljivanjem povijesnih radova. Prvi posao dobio je u Osijeku, prvo na Velikoj gimnaziji, a onda na Realnoj gimnaziji i višoj trgovačkoj školi. Još 1898. godine obranio je doktorsku disertaciju »Kralj Tomislav i njegovo doba« na Zagrebačkom Mudroslovnom fakultetu. U Osijeku se 1897. oženio s Jelislavom Kruljac, koja mu je cijeli život pomagala u njegovu društveno-političkom radu, osobito preko društva »Hrvatska žena«. U skladu s političkim zbivanjima tih godina, Horvat se posvetio detaljnom proučavanju događaja iz 1848/49. Povezan je i s crkvenim krugovima Osijeka, pa radi na istraživanju kronika u osječkim samostanima, no rezultate nikada nije objavio u cijelosti. Njegov rad u Osijeku prekinuo je politički incident.

Kao tajnik pjevačkog društva Lipa, za kumu zastave pjevačkog društva predložio je suprugu pravaša, a odbio suprugu velikog župana.¹ Kao da to nije bilo dovoljno, prilikom proslave na zastavi kruna Sv. Stjepana se nije nalazila pored grba Trojedine Kraljevine. Ovo je bio povod da se u »interesu odgoja mladeži« preseli u Zemun. Tamo je njegovo prosvjetno i kulturno djelovanje bilo jako ograničeno, a na sve što je radio gledalo se sa sumnjom. Po naredžbi Društva sv. Jeronima, a vjerojatno na preporuku svoga bivšeg profesora Vjekoslava Klaića, Rudolf Horvat dobiva zadaću pisati nastavke *Pripovijesti iz hrvatske povijesti*.² Četvrti svezak pripovijesti koji je obuhvaćao razdoblje do 1567. objavljen je 1902. godine, a dvije godine kasnije i peti svezak koji je došao do 1596. godine. U ovo vrijeme već je bio jasan Horvatov stil pisanja i istraživanja.

Horvatov povjesničarski rad temeljio se na arhivskim istraživanjima i literaturi, a karakterizirala ga je nesklonost sintetiziranju, kroničarski stil i iscrpna faktografija. Ipak, najvažnije obilježje bilo mu je popularan i zanimljiv način pisanja i izražavanja. Zahvaljujući njemu, Horvata je zapazila struka i javnost, kako zbog povjesničarskog rada, tako i zbog njegove političke aktivnosti. Nastojao je pisati prihvatljivo i razumljivo da bi obrazovao široke slojeve. Po mišljenju nekih, upravo je rad Klaića i Horvata, vještog tandema koji je uspio na popularan način približiti javnosti cjelokupnu hrvatsku povijest, nagnao Ferdu Šišića da napiše vlastitu *Povijest Hrvatske*.

U Zemenu Horvat je uspostavio redovite kontakte sa Stjepanom Radićem, koji je tamo radio kao novinar nastojeći doći do podataka o političkim zbivanjima u Srbiji. Kasnije je ustvrdio da je zajednički sa Stjepanom Radićem tada

Rudolf Horvat

1 Proslava posvete zastave tog pjevačkog društva imala je politički značaj i okupila je mnoge osobe iz javnog i političkog života. Tom je prigodom biskup Juraj Strossmayer zadnji put održao veliki javni govor.

2 Vjekoslav Klaić u to se vrijeme posvetio pisanju svoje poznate *Povijesti Hrvata*.

izradio osnovu za stvaranje velike seljačke stranke. Njegov status utemeljitelja Hrvatske pučke seljačke stranke poslije je osporavan.

Horvatu je 1902. godine odobren premještaj, ali ne u Zagreb kao što je tražio, već u Petrinju. Tamo je nastavio s intenzivnim radom i 1904. objavio je *Poviest Hrvatske*. Prvo je izdanje rasprodano³ i izazvalo je veliku pozornost jer je Horvat pisao i o suvremenim događajima, što su drugi povjesničari izbjegavali. Sudjelovao je u radu nekoliko kulturnih društava,⁴ a osnovao je i sportsko društvo Hrvatski Sokol. Suradnja s Radićem nastavila se pa je bio jedan od glavnih inicijatora za osnivanje Hrvatskog društva za namještanje naučnika u trgovinu i obrt.⁵ Također je shvatio i važnost pisanja povijesti pojedinih gradova, pa 1903. izlazi *Borba Hrvata s Turcima za Petrinju*, a 1906. *Politička poviest grada Rieke*. Objavljuvanjem *Poviesti Medimurja* privukao je pažnju baruna Pavla Raucha, pa je 1907. godine, nakon 12 molbi, konačno premješten u Zagreb.

Tamo se iznimno plodno angažirao u prosvjetnom i kulturnom životu. Predavao je na donjogradskoj gimnaziji i trgovačkoj školi, ali i na nadbiskupskom liceju. U svom je stanu otvorio đački internat (Hrvatski djački kolegij) za manji broj učenika kojima je organizirao i potrebne pouke. Barun Rauch pomagao mu je u istraživanjima, pa mu je kao ban (1908–1910) dao jednogodišnji dopust te ishodio dozvolu za rad u Državnom arhivu u Beču.⁶ Radio je na populariziranju povijesti te piše pučku povijesno-didaktičnu prozu, primjerice *Tko će biti kralj?*, u kojoj opisuje dolazak Habsburgovaca na hrvatsko prijestolje. Drži brojna predavanja birane tematike u mnogim društvima i institucijama. Sudjeluje i u radu pjevačkih društava, pa je od 1911. do 1921. godine bio predsjednik Saveza hrvatskih pjevačkih društava. Bio je i član Ćirilometodskih zidara, čijim je velikim mešтром postao 1910. U radu te organizacije ističe načelo *Prosvjetom k slobodi!*. Vrlo intenzivno djelovao je i u družbi »Braće hrvatskog zmaja« (poznatog kao »Zmaj koprivnički«), u kojoj je bio član od 1907. do 1937. godine kada je osnovao vlastito društvo »Hrvatski rodoljub«.

U Zagrebu se približava Čistoj stranci prava, iako održava veze sa seljačkom strankom. Nakon jačanja hrvatsko-srpske koalicije povlači se iz politike i okreće studiranju prava na Pravnom fakultetu⁷ i objavljivanju izvora. Za Prvog svjetskog rata unovačen je, i kao nesposoban za oružanu službu dodijeljen Zemaljskom arhivu u »vojno-znanstvene svrhe«. Horvat dolazi u neprilike zbog svojih uvjerenja: proglašen je politički sumnjivim (*politisch verdachtig*) i interniran u Ugarskoj na kraće vrijeme.⁸ U Kraljevini SHS nije dobro prošao, jer je umirovljen 1919. godine zbog kritike novog zajedničkog grba u Jutarnjem listu. U takvim prilikama, a i zbog raspuštanja Stranke prava, okrenuo se suradnji sa Stjepanom Radićem koji je cijenio njegovu elokventnost i govorničke vještine. U izborima 1920. i 1923. godine biran je na izborima kao zastupnik HPSS-a odnosno HRSS-a. Služio je i kao njezin blagajnik. U svom političkom radu zalagao se za hrvatsku neovisnost i suverenost. U stranačkim novinama *Slobodnom Domu* uređuje gospodarsku rubriku, a važna je njegova serija članaka *Liepe stvari o SHS-iji* (1922) u kojoj je u 85 dijelova ukazao na razne afere. Posjet Starčeviću grobu u Šestinama koji su organizirali Hrvatski sokol i Hrvatska žena 1922. godine uzrokovao je njihovu privremenu zabranu djelovanja. Unatoč plodnoj suradnji, razišao se s Radićem nakon što je stranka upisana u Seljačku internacionalu u Moskvi (1924). Horvat je time upao u materijalne poteškoće pa je morao pisati manje povijesne članke i držati predavanja izvan Zagreba. Time nisu prestale i simpatije između njega i Radića te je nakon što je potonji postao ministar obrazovanja Horvat reaktiviran i postavljen za profesora na donjogradskoj gimnaziji.

Horvat se aktivirao u Hrvatskom sokolu i Hrvatskoj ženi te dao velike doprinose organizaciji proslave tisućite godišnjice hrvatskog kraljevstva. Iduće, 1926. godine ponovno je aktiviran kao profesor povijesti na Drugoj velikoj realnoj gimnaziji u Zagrebu. U međuvremenu je znanstvenim radom dosta naučio o gospodarskoj povijesti, pa se do toga vremena posvetio pisanju članka i radova o trgovinu, obrtu i cehovima. U to se ubraja i studija *Povijest trgovine, obrat i industrije u Hrvatskoj* (1925).⁹ Svoje aktivnosti, pogotovo političke, smanjuje nakon proglašenja šestosiječanjske diktature, ali izuzetno plodno piše o povijesti hrvatskih gradova u sjevernoj Hrvatskoj. Isječke svojih radova vješto objavljuje u pojedinim lokalnim

3 Tiskano je u 2000 primjeraka, što je tada bila dobra naklada.

4 Nastavio je svoj angažman u pjevačkim društvima, pa tako radi u petrinjskom pjevačkom društvu Slavuj, a aktivan je i u Obrtničkom radničkom udruženju Banovac.

5 Ono je osnovano 1903. u Zagrebu. Godine 1913. promijenilo je naziv u Hrvatski privrednik, a 1917. u Hrvatski radiša. Ono se brinulo da se sposobna, a siromašna djeca pripreme za dobro obavljanje obrta i vješto vođenje trgovine.

6 On se nalazio u zgradi zajedničkog ministarstva financija.

7 Pravo će diplomirati 1918. godine.

8 Točnije, proglašen je srbofilom zbog kritika pruskog militarizma, uređenja Monarhije i pohoda protiv Srbije. Zbog maltretiranja obolio je na srcu. Na intervenciju Ratnog ministarstva iz Beča, uz vjerojatnu pomoć Pavla Raucha, Horvat je oslobođen i vraćen na rad u Zemaljski arhiv.

9 Napisało ju je natječući se za nagradu Trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu. Nije ju dobio.

novinama, kontinuirano ili s prekidima. Kao profesor protivio se ukidanju nekih gimnazija radi štednje, pa je zbog toga i prijašnjih ekscesa drugi puta umirovljen 1932. Njegov trud potiču i nagrađuju Matica hrvatska i Jeronimsko društvo, ali unatoč tomu mnogi njegovi članci i knjige nisu objavljeni. Svojoj temom ističe se *Hrvatski preporod u Dalmaciji* (1934), u kojem Horvat nastoji pobuditi interes za novijom poviješću Dalmacije, pogotovo u kontekstu njezina čvršćeg vezivanja sa sjevernom Hrvatskom. Poznat je po izvanrednoj seriji hrvatskih *Spomendana* u Jutarnjem listu (1932–1940). Godine 1937. osnovao je kulturno-historijsko društvo Hrvatski Rodoljub, u čijem je okviru objavljivao godišnjak¹⁰ Hrvatska prošlost s povijesnim studijama o području sjeverne Hrvatske.

Stvaranjem Banovine Hrvatske Horvat je u početku bio oduševljen, ali je brzo uočio njezine nedostatke. Pokušaj ponovnog angažmana u politici nije uspio jer mu je Maček negirao pravo utemeljitelja Hrvatske pučke seljačke stranke. Nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske Horvat iskorištava priliku da se reaktivira kao profesor i povjesničar. Predaje na zagrebačkoj Vojničkoj akademiji,¹¹ a 1944. imenovan je profesorom hrvatske povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Potpuno se posvećuje radu, pa mu 1942. godine izlazi knjiga *Hrvatska na mučilištu*, u kojoj je prikazao položaj Hrvata od 1918. do 1941. godine, ali i slavno nazvao Jugoslaviju »tamnicom naroda«. Godine 1942. bio je zastupnik u saboru. Izuzetno mu se velik broj djela objavljuje u ovo vrijeme, no posrijedi su najčešće nova izdanja starijih istraživanja. Mnogi članci objavljuju se i na njemačkom jeziku, iskorištavajući političke prilike i potrebu da se Nijemci upoznaju s hrvatskom poviješću i kulturom. Nije propustio i predavati, pa je krajem 1944. održao svoje dvijetisućito javno predavanje. U ljeto 1945. godine optužen je i osuđen za suradnju s okupatorom, ali bez konkretne kazne. Temelj optužnice bio je njegov članak »Ljetopis Hrvatske 1918. do 1942.« u zborniku *Naša domovina*. Nakon žalbe zagrebačkog javnog tužitelja 1946. godine osuđen je na gubitak političkih i građanskih prava u trajanju od deset godina, čime je izgubio i pravo na mirovinu. Preostalu godinu života ne može više pisati i umire 25. svibnja 1947.

Najznačajnija crta Horvatovog karaktera bila upravo njegova domoljubna orijentacija. Zbog nje on se ne može smatrati starčevićancem ili radićevcem, već zagovornikom hrvatskih interesa i kulture. Rudolf Horvat nije bio samo povjesničar, nego i političar. Iz tih razloga proizlazi i tendencioznost u njegovim radovima, ali ona se mora razumjeti u kontekstu tadašnji političkih i društvenih zbivanja, a ne odbaciti čitav njegov opus kao što se i dogodilo u drugoj polovici 20. st. Danas ga je teško ocijeniti a da se ne pokrene pitanje njegove političke aktivnosti, no to ne znači da je i nemoguće. Okušao se u gospodarskoj, urbanoj, regionalnoj i kulturnoj tematici od najstarije do najnovije povijesti, no najvažniji je njegov rad na popularizaciji povijesti. U hrvatskoj historiografiji najviše istaknuo time što se usudio odreći vremenske distance i pisati o suvremenim zbivanjima. Impresivne brojke javnih predavanja, članaka i knjiga govore o kvantiteti, a njegovi suvremenici o kvaliteti njegova rada. Zapamćen je kao pionir u istraživanjima mnogih regionalnih i urbanih povijesti, a zahvaljujući temeljitim arhivskim istraživanjima i faktografiji, njegovi se radovi često i danas upotrebljavaju kao polazišta za pisanje o području periferije. Horvata ne možemo proglasiti jednim od naših najboljih i najvažnijih povjesničara, ali ga svakako moramo ubrojiti među najzaslužnije osobe za stvaranje širokog interesa za povijest.

Zahvaljujem profesoru Hrvoju Petriću na komentarima na tekst.

Literatura

I.

Kolar-Dimitrijević, Mira. »Dr. Rudolf Horvat, povjesničar i političar«. *Poviest slob. i kr. grada Koprivnice*. Autor Rudolf Horvat. Koprivnica: MAG, Agencija za marketing, dizajn i grafičke usluge, 1989. 1–32.

Kolar-Dimitrijević, Mira. »Političko-kulturna djelatnost Rudolfa Horvata«. *Slavonija I i II*. Autor Rudolf Horvat. Vinkovci: »Privlačica«, 1994. 273–283.

Kolar-Dimitrijević, Mira. »Život hrvatskog povjesničara i političara Rudolfa Horvata«. *Dr. Rudolf Horvat - život i djelo: u povodu 50. obljetnice smrti (1947. - 1997.) i 125. obljetnice rođenja (1873. - 1998.): zbornik referata podnijetih na Znanstvenom skupu Dr. Rudolf Horvat - život i djelo, održanog u Koprivnici 1997. godine*. Ur. Dragutin Feletar. Koprivnica; Hrvatsko povijesno društvo; Družba Braća hrvatskoga zmaja; Nakladna kuća Dr. Feletar, 1998. 8–21.

Pavličević, Dragutin. »Značenje dr. Rudolfa Horvata u hrvatskoj historiografiji«. *Dr. Rudolf Horvat - život i djelo: u povodu 50. obljetnice smrti (1947. - 1997.) i 125. obljetnice rođenja (1873. - 1998.): zbornik referata podnijetih na Znanstvenom skupu Dr. Rudolf Horvat - život i djelo, održanog u Koprivnici 1997. godine*. Ur. Dragutin Feletar. Koprivnica; Bjelovar: Hrvatsko povijesno društvo; Družba Braća

¹⁰ Izlazio je 1940-1943.

¹¹ Ona je ubrzo prerasla u Zastavničku školu.

Hrvatskoga Zmaja; Nakladna kuća Dr. Feletar; Prosvjeta, 1998. 22–30.

Petrić, Hrvoje. »Dr. Rudolf Horvat kao povjesničar Podravine«. Dr. Rudolf Horvat - život i djelo: u povodu 50. obljetnice smrti (1947. - 1997.) i 125. obljetnice rođenja (1873. - 1998.): zbornik referata podnijetih na Znanstvenom skupu Dr. Rudolf Horvat - život i djelo, održanog u Koprivnici 1997. godine. Ur. Dragutin Feletar. Koprivnica; Bjelovar: Hrvatsko povijesno društvo; Družba Braća Hrvatskoga Zmaja; Nakladna kuća Dr. Feletar; Prosvjeta, 1998. 72–82.

Hrvatski biografski leksikon, sv. 5, Gn – H. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1983. 657–658.

II.

Slika Rudolfa Horvata preuzeta je iz *HBL*, 1983. 657.

Povodom tristote obljetnice smrti Jeana Jacquesa Mabillona (1707–2007)

Sedamnaesto stoljeće u Europi uistinu je bilo stoljeće historiografije. Još je Marc Bloch u svojoj *Apologiji*¹ upozoravao na zanemarivanje doprinosa posebno drugog dijela 17. stoljeća povijesnim znanostima i historiografiji. Upravo se u tome razdoblju razvija erudicija, a rađa se i historijska metoda, kojom razlučujemo istinito od lažnog. Bloch je posebice izdvojio 1681. godinu, »veliki datum u povijesti ljudskog duha«, kada Dom Jean Jacques Mabillon (1632–1707) izdaje svoj *De re diplomatica*. Zašto Bloch baš Mabillonovu djelu pridaje toliku važnost? Pokušat ćemo to pitanje razjasniti i prikazati u kratkim crtama života toga važnoga historioografa u ovom kratkom članku nastalom povodom velike, tristote obljetnice njegove smrti kojoj je u njegovoj rodnoj Francuskoj pridano mnogo pažnje, pa se diljem zemlje tijekom cijele 2007. godine održavaju razni skupovi i tribine posvećene Mabillonu. U ožujku je prezentirana nova biografija *Dom Jean Mabillon, moine et historien*, u lipnju je održana konferencija u Akademiji Reimsa, a od listopada pa do prosinca organiziraju se znanstveni simpoziji u Parizu.

Sl.1: Portret Jeana Mabillona

***

Jean Mabillon rođen je 23. studenog 1632. u selu Saint-Pierremontu (ardensko područje) u siromašnoj obitelji kao peto dijete majke Jean Guérin i oca Estiennea Mabillona. Osnovno je obrazovanje stekao preko svog ujaka Jeana. Nakon svršetka studija na sveučilištu u Reimsu (1644–1653) primljen je u crkveni seminar. U srpnju 1652. Mabillon polaže ispit i dobiva titulu *Magister Artium (maître ès-arts)*. Godinu dana nakon toga pridružuje se benediktinskoj Kongregaciji sv. Maura² i djeluje u samostanu Saint-Remy u Reimsu. No Mabillon uskoro napušta Reims i kreće lutati brojnim samostanima, pa tako 1663. dolazi i u poznati Saint-Denis,³ u kojemu boravi jednu čitavu godinu kao samostanski blagajnik te započinje pripreme za ediciju spisa svetog Bernarda koje će izdati mnogo kasnije, 1667. godine. Oko 1664. dospijeva u Saint-Germain-des-Prés (u blizini Pariza) u kojemu provodi većinu ostatka svog života. U tom benediktinskom samostanu koji je vodio opat Dom Ignatius Philibert, djelovala je vrlo učena skupina samostanskih redovnika, kao što su Du Change, Baluze, d'Herbelot, Cotelier, Renaudot, Fleury, Lamy, Pagi ili Tillemont, koji su proučavali povijest svog reda. No iz te se skupine istraživača posebno istaknuo Jean Mabillon. Tamošnjem je bibliotekaru Lucu d'Achéry-ju (1609–1685) isprva služio kao asistent i bio je zadužen za sređivanje i proučavanje bezbrojnih dokumenata za prvi svezak *Acta Sanctorum Ordinis S. Benedicti in saecularum classes distributa*⁴ koji se spremao. Mabillon je svoj posao obavio toliko dobro da mu je na posljetku povjereno i uređivanje cijele edicije. Za razliku od izvornog plana bolandista koji su namjeravali razvrstati živote svetaca po danima svetaca u crkvenom kalendaru, Mabillon ih je poredao kronološki. Prvi svezak izdan je 1668., a drugi odmah iduće godine (zadnji će biti objavljen 1701. godine). Međutim 1677. oštro je napadnuta i pokrenuta peticija protiv izdavanja *Acta Sanctorum* te je zahtijevano zaustavljanje izdavanja edicije i isprika autora. Mabillon je, naime, »smanjio« broj benediktinskih svetaca s osamdesetak na dvadeset i pet. Odgovor je brzo uslijedio – Mabillon se svojom učenošću odlučno obranio od opozicije djelovanja benediktinaca i hrabro nastavio s radom. Da bi preispitao što veći broj rukopisa i dokumenata, Mabillon kreće na brojna putovanja, a

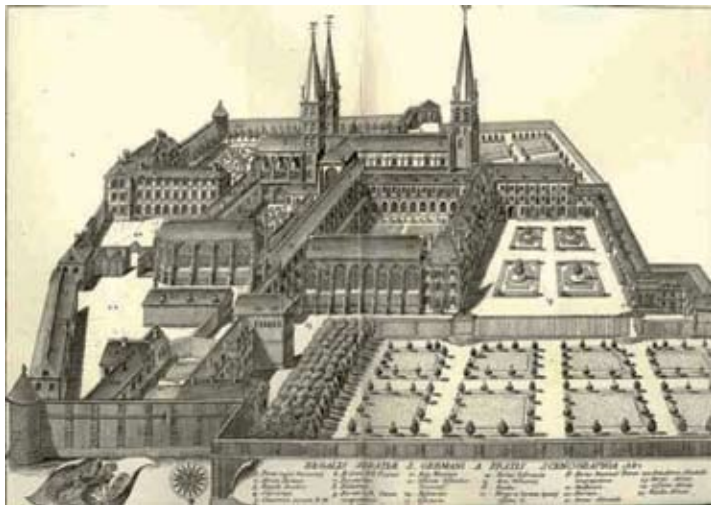
1 U punom i izvornom naslovu *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*, izdano posmrtno u Parizu 1949.

2 *Congregation de St. Maur* predstavljala je francusku kongregaciju benediktinaca osnovanu 1621. Ime je dobila po učeniku svetog Benedikta, svetom Mauru iz 6. stoljeća. Novoj su kongregaciji pridruženi svi francuski benediktinski samostani izuzev onih u posjedu Clunija. Centar je postao *Saint-Germain-des-Prés*. Maurinci su se posebno isticali u proučavanju povijesti francuskih provincija i skupljanju vrijednih kolekcija knjiga. Uz Mabillona od maurinaca posebno su se istaknuli Dom Thierry Ruinart koji je objavio kritička izdanja Grgura iz Toursa i Fredgarda i Dom Antoine Rivet de la Grange koji je započeo pisanje *Histoire littéraire de la France*.

3 U tamošnjoj kraljevskoj nekropoli sahranjeni su gotovo svi francuski kraljevi.

4 *Acta Sanctorum* su enciklopedijski tekstovi koji istražuju živote mučenika [martira] i svetaca, a pokrivaju razdoblje od smrti sv. Benedikta do kraja 11. st. Temelje buduće edicije postavio je Heribert Rosweyde. U izdavanju su najistaknutiji bili isusovci, Jean Bolland i njegovi bolandisti. Izdavanje je započeto 1643. godine, a potrajalo je čak do 1940.

veća među njima su bila po Burgundiji (1682), Švicarskoj, Njemačkoj i Austriji (1683) i Italiji (1685–1686).⁵ Njegova su istraživanja poticali i ondašnji ministri, Colbert i Le Tellier. Svoja saznanja i otkrića s putovanja objavio je u četiri sveska knjiga nazvanih *Vetera Analecta* (1575/1678). Bavio se i liturgijskom povijesti, *De liturgia gallica* (1685) i *Musaeum Italicum* (1687–1689).

Sl.2: Opatija Saint-Germain-des-Prés 1687., slavni maurinski katalog opatija Monasticon Gallicanum

*Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*⁸, u razdoblju kada se nalazila na vrhuncu svoje književne djelatnosti. Dvije godine (1703) kasnije izlazi i prvi svezak *Annales Ordinis Sancti Benedicti occidentalium monachorum patriarchae* na kojima je Mabillon radio još od 1693.

U prosincu 1707. Mabillon je naglo obolio na putu između Pariza i Chellesa od začepjenja mokraćnih putova. Premješten je u Pariz, gdje nakon četiri tjedana neizdržive boli i umire. Jean Mabillon pokopan je u *Chapelle de la Vierge* u Saint-Germain-des-Présu. U doba francuske revolucije crkva je razrušena pa je grob privremeno pomaknut, no nakon restauracije ponovno je smješten iza glavnog oltara crkve.

U razvojnom slijedu diplomatike i paleografije posebno važno mjesto ima rasprava benediktinca Jeana Mabillona i isusovca Daniela Papenbroeck (1628–1714) vodena preko njihovih kapitalnih djela. Papenbroeck, naime, od 1660. godine radi kao suradnik na izdavanju *Acta Sanctorum* te se nameće kao uvaženi autoritet. On je u svom djelu *Propylaeum antiquarium*⁹ u pitanje doveo autentičnost brojnih dokumenata i svetačkih vita. Papenbroeck zahtijeva *discrimen veri et falsi*, razlikovanje pravih i falsificiranih isprava. Međutim, njegova želja da se na osnovi pojedinačnih zapažanja stekne opći zaključak bila je suviše opterećena nepotrebnim skepticizmom i hiperkriticizmom. Merovinske i karolinške diplome,

Nakon povratka s putovanja u Italiji Mabillon ulazi u polemiku s opatom Jean-Armandom le Bouthillierom de Rancéom iz reda trapista⁶ koji je od svećenika zahtijevao veću zastupljenost fizičkog rada. Mabillon samostanske učenjake brani u *Traité des études monastiques* (1691) i *Réflexions sur la Réponse de M. l'Abbé de la Trappe* (1692). Njima je opravdao znanstveni rad kao oblik pobožne aktivnosti, ali i propisao *curriculum* koji je uključivao proučavanje teoloških izvora uz svetu i sekularnu povijest. U to vrijeme umire i Mabillonov otac Estienne koji je doživio čak 104 godine. Iako ga je vijest o njegovoj smrti potresla, nije se zaustavio u daljnjem radu.⁷ Pred kraj svojeg života Mabillon je konačno doživio i zaslužena priznanja kojih je uglavnom dotada bio lišen. Tako 1701. godine postaje i član

5 Odlazi kao poslanik kralja Luja XIV., a knjige je nabavljao za kraljevsku biblioteku, *Bibliothèque du Roi*. Vraća se sa 2192 rukopisa i rijetkih knjiga na što je potrošio 6096 franaka.

6 Trapisti su zapravo reformirani cisterciti. Ime trapisti dobili su po reformskom pokretu koji je počeo u 17. stoljeću u cistercitskom samostanu Notre Dame de La Trappe u Normandiji, nadahnutog obnoviteljskim pokretom koji je počeo 500 godina prije u samostanu Cîteaux pokraj Dijona, kojime se nastojalo utjecati na promjenu dotadašnjega prilično labavog načina života monaha. Zato je i službeno ime trapista *Ordo Cisterciensis Stricterioris Observantiae* [O. C. S. O.], odnosno ČRed cistercita strožeg opsluživanja. Trapisti imaju i manje poznatu žensku granu.

7 Jednom prilikom je iskoristio rasprave o autentičnosti relikvije da bi napisao disertaciju *Eusebii Romani ad Theophilum Gallum Epistola de Cultu Sanctorum Ignotorum* (1698) o problemima verifikacije života svetaca i njihovih relikvija.

8 Akademija napisala i lijepih umjetnosti (ranije i *Académie royale des Inscriptions et Médailles*) isprva je djelovala kao francusko društvo zaduženo za napredovanje epigrafije. Društvo se sastojalo od 40 članova podijeljenih na ogranke za povijest, arheologiju i filozofiju. Jedna je od pet sastavnih Akademija *Institut de France*.

9 Djelo je objavljeno kao uvod drugog sveska *Acta Sanctorum* 1675. godine u Antwerpenu pod punim naslovom *Propylaeum antiquarium circa veri ac falsi discrimen in vetustis membranis*.

odnosno sve povelje nastale prije Dagoberta I. tako je proglasio falsifikatima povodeći se za neispravnim tezama. Njegova je kritika pogodila posebno benediktinske redove u kojima je većina tih isprava i izdana. Dom Jean Mabillon je sa svom ozbiljnošću, kojom je dosezao razinu pravog znanstvenika, pristupio proučavanju povijesne građe u koju je Papebroeck unio toliko sumnje. Držao je da najprije treba objaviti pripremljene radove i naglasio kako se u ispravama moraju analizirati i stil, ortografija, vanjske i unutarnje karakteristike isprave, a ne samo određene jezične formule kao što je to zagovarao Papebroeck. Upravo rezultat toga bilo je grandiozno djelo *De re diplomatica libri sex*¹⁰, namijenjeno znanstvenoj metodi rješavanja diplomatskih pitanja i tako postavio čvrste temelje budućoj diplomaciji. I bio je to doista primjeren odgovor Papebroecku; Mabillon nije nastavio polemiku, on je dostigao ono što je Papebroeck svojim djelom tek težio – dao je *generalia principia* novoj nauci. Njegova knjiga služila je kao udžbenik dva stoljeća, sve do druge polovice 19. st. Uostalom, Mabillon je u njoj riješio pitanje postanka i upotrebe različitih vrsta pisama u ispravama pa je u XI. poglavlju prve knjige prvi put sistematizirano latinsko pismo. Bilo je to i rođenje nove povijesne znanosti – latinske paleografije. Mabillon u petoj knjizi donosi i neke faksimile, što je također bila prva pojava u paleografskoj znanosti. Osvrće se i na ulogu monograma u ispravama koja je dotada bila zapostavljena.

Djelo je izašlo u Parizu pod punim naslovom: *De re diplomatica libri sex, in quibus quidquid ad veterum instrumentorum antiquitatem, materiam, scripturam et stilum; quidquid ad sigla, monogrammata, subscriptiones, ac notas chronologicas; quidquid inde ad antiquariam, historicam forensemque disciplinam pertinet, explicatur et illustratur. Accedunt commentarius de antiquis regum Francorum palatiis, veterum scripturarum specimina tabulis LX comprehensa; nova ducentorum, et amplius, monumentorum collectio opera et studio domni Johannis Mabillon, presbyteri ac monachi ordinis S. Benedicti e congregatione S. Mauri. Lutetiae Parisiorum 1681.* Za tu, 1681. godinu, stoga možemo reći i da je godina rođenja diplomatike (sam naziv discipline proizašao je iz naslova). U Parizu 1709. izlazi i drugo izdanje knjige, u kojemu Mabillon donosi neke ispravke, ali odgovara i svojim kritičarima.

Knjiga se ne dotiče samo diplomatike već obrađuje i pravnu povijest, kronologiju, sfragistiku i arheologiju. Mabillon je proučavao i razvika pisma, knjižno pismo (*scriptura litteratoria*) i pismo kojim su pisane diplome (*scriptura diplomatica*). Ova podjela je zadržana u daljnjim istraživanjima. Knjižno je pak pismo razdijelio u pet vrsta: *Romana vetus*, *Gothica*, *Anglosaxonica*, *Langobardica* i *Franco-gallica* (kasnije dodana). Pritom je pogriješio držeći da su *Gothica*, *Anglosaxonica*, *Langobardica* i *Franco-gallica* proizvod naroda po kojima se ti tipovi pisma nazivaju. Većinu naziva preuzima iz otprije poznate terminologije, osim nazive *Merovingica* i *Carolina* koji su izvorno njegovi. Unatoč tome, Mabillonovo je djelo prvi znanstveni rad koji je omogućio daljnji razvika latinske paleografije oslobodivši je dotad prisnog odnosa s diplomatikom. Ime toj novoj znanosti dat će jedan drugi benediktinac, Dom Bernardo de Montfaucon, koji ga je prvi put upotrijebio u svom djelu objavljenom 1708. godine pod naslovom *Palaeographia graeca sive de ortu et progressu litterarum*. Ipak, inicijator Montfauconova djela bio je upravo Mabillon.

***

Razmislmo li sada o uvodnim riječima i citatu Marca Blocha iznesenog na početku, lako ćemo shvatiti zašto se iz izrazito produktivnog i za znanost naprednog 17. stoljeća izvaja ime Jeana Mabillona. Njegov je znanstveni pristup, po kojemu je ustvari bio čovjek ispred svoga vremena, odredio daljnji razvoj diplomatike i latinske paleografije, ali i historiografije u cijelosti. Stoga je upravo Mabillon po svojoj učenosti, ali i skromnosti o kojoj nam govore i njegove vjerojatne zadnje riječi »*humilité, humilité, humilité*«, idealni predstavnik reformiranog benediktinskog reda. Francuski povjesničar Pierre Chaunu, Mabillonovu ulogu u stvaranju novog, prosvijećenog duha također uočava kada ga uz Jeana de Launoya i Fleuryja naziva »humanističkim osloboditeljem parazitskih praznovjerica«. No, Mabillonovu učenost najbolje opisuju njegov suvremenik, bibliotekar iz Firence Antonio Magliabechi nazvavši ga *museum inambulans et viva quaedam bibliotheca*. Svakako, Mabillon nije bio samo osamljeni znanstvenik u inače mračnome dobu, dapače, njegova je učenost i veličina stečena na čvrstim temeljima koje su postavili crkveni redovi u bogatim samostanskim opatijama

SL.3: Naslovnica knjige De Re diplomatica libri sex

10 Digitalizirana verzija Mabillonova djela dostupna je na stranici: <<http://www.math.hu-berlin.de/~mrw/mabillon/>>.

Sl.3: Mabillonov portret (Charles Robustel) u prvom izdanju *Annales Ordinis Sancti Benedicti occidentaliū monarchorum patriarchae*

poput Saint-Denisa u Francuskoj. Samo je takva okolina mogla pogodovati daljnjem razvoju i napretku humanističkih nagađanja. U takvim su okolnostima Mabillon i Papenbroeck, ali i Richard Simon te Baruch Spinoza, nezavisno jedni od drugih i svatko na svoj način, pridonijeli stvaranju potpuno novog načina kritike djela. Početak je to novog razdoblja historiografije, za kojim ni Hrvatska nije kasnila pa je Ivan Lučić – Lucius i prije rasprave Mabillona i Papenbroecka kritički odabrao povijesnu građu.

Njegovo je ime ostavilo dubok trag u francuskoj kulturi. Tako ime Jeana Mabillona nosi *Revue Mabillon* koja izlazi od 1905. godine, brojne pariške kavane i restorani pa čak i metro-stanica sagrađena 1925. godine u šestom okrugu (*6^e arrondissement de Paris*) Pariza.

Posebno zahvaljujemo na pomoći i savjetima profesorima Tomislavu Galoviću, Mirjani Matijević-Sokol i Mariju Strechi.

Literatura

I.

Barnes, Harry Elmer. *A history of historical writing*. New York: Dover Publications Inc., 1963.

Bloch, Marc. *The Historian's Craft*, New York: Random House; Vintage Books, 1964.

Chaunu, Pierre. *Civilizacija klasične Evrope*. Beograd: Jugoslavija, 1977.

Gross, Mirjana. *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi*. Zagreb: SNL, 1980.

Carbonel, Charles-Olivier [Karbonel, Šarl-Olivije]. *Istoriografija*. Beograd; Plato; Zemun: XX vek, 1999.

Novak, Viktor. *Latinska paleografija*. Beograd: Naučna knjiga, 1980.

Stipišić, Jakov. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga, 1972.

Šanjek, Franjo. *Latinska paleografija i dipolmatika*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu - Hrvatski studiji, 2005.

Rohr, Christian. »Ein gefälschtes Mittelalter? Methoden der Historischen Hilfswissenschaften zur Analyse von Urkunden«. *Kriminelles Mittelalter. 4. interdisziplinäre Ringvorlesung der Interdisziplinären Zentrums für Mittelalterstudien an der Universität Salzburg*. Ed. Heinz Dopsch. Salzburg: Sveučilište u Salzburgu, 2004/2005. 1 – 20.

Rück, Peter. »Die Urkunde als Kunstwerk«. *Fachgebiet Historische Hilfswissenschaften. Ausgewählte Aufsätze zum 65. Geburtstag von Peter Rück*. *Elementa diplomatica* 9. Ed. Erika Eisenlohr i Peter Wörm. Marburg an der Lahn: Philipps-Universität Marburg, 2000. 117-139

»Mabillonu, Jean«. *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 6, Kn – Mak. »Papebroch, Daniel«. *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 8, O-Pre. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999.

Fatouros, Georgios. »MABILLON, Jean«. *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, sv. 5. 511–514. <<http://www.bautz.de/bbkl/ml/mabillon.shtml>> (27. 5. 2007).

»JOHN MABILLON (1632-1707)«. *Online Encyclopedia*. <http://encyclopedia.jrank.org/de/LYD_MAJ/MABILLON_JOHN_1632_1707_.html> (26. 5. 2007).

»Mabillon, Jean (1632-1707)«. *Historisches Seminar der Universität Zürich*. <http://www.hist.unizh.ch/ag/e-learning/bdb_detail.php?id=308> (26. 5. 2007).

DISCOVERING THE MIDDLE AGES: Monks in 17th-Century France. (virtualna izložba). <<http://www.hmml.org/exhibits/Maurists/INTRO.HTM>> (24. 6. 2007).

II.

Sl. 1 preuzeta je s <http://www.cg08.fr/var/plain/storage/images/panoramique_des_ardennes/les_ardennais_celebres__1/les_ardennais_celebres_en_photos/mabillon_d_j/134236-2-fre-FR/mabillon_d_j_imagelarge.jpg> (22. 6. 2007).

Sl. 2 preuzeta je s <<http://www.encyclopedie-universelle.com/images/abbaye-saint-germain-des-pres-1687.jpg>> (24. 6. 2007).

Sl. 3 preuzeta je s <http://141.20.150.220/-mrw/mabillon/images/Mabillon_DE_RE_DIPLOMATICA_0006_praefatio_3.jpg> (05. 6. 2007).

Sl. 4 preuzeta je s <<http://www.encyclopedie-universelle.com/images/mabillon-annales-paris-1703.jpg>> (26. 5. 2007).

Martina Borovčak
Filip Šimetin Šegvić
 povijest

“Iskreno neznanje manje je kobno od krivog znanja” (Ehrliche Unwissenheit ist weniger schlimm als falsches Wissen) 190 godina od rođenja Theodora Mommsena

190. godišnjica rođenja Theodora Mommsena dobar nam je povod da se prisjetimo korifeja njemačke i europske povijesti. U Njemačkoj je nedavno (2002) obilježena stota godišnjica otkako mu je za djelo *Povijest Rima* dodijeljena Nobelova nagrada za književnost. Kao jedini njemački povjesnik s takvim priznanjem, Mommsen se u nizu drugih poznatih njemačkih nobelovaca-književnika, kao što su Paul Heyse, Heinrich Böll, Gerhart Hauptmann i Günter Grass, lako izdvaja. Od davne 1902. godine pa do posljednjeg njemačkog laureata Günthera Grassa teško je iako ne i nemoguće izvršiti usporedbu; obojica su postala simboli Njemačke kulture u svijetu, a po svojim karakteristikama i stavovima zorni odrazi svoga vremena, ma koliko ponekad bili u sukobu s duhom tog vremena. Zajedničko im je i dugogodišnje djelovanje u Berlinu koji se početkom 20. st. nazivalo i »gradom nobelovaca«.

Tradicionalno snažan utjecaj Njemačke na europsku znanost i kulturu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće posebno je jak. On dopire gotovo do svih znanosti, od matematike, lingvistike, gramatike i prava pa sve do filozofije, paleografije, egzegeze,¹

Sl.1: Mommsenova rodna kuća u Gardingu

arheologije i povijesti. Kulturno jedinstvo i državna necjelovitost Njemačke još je početkom 19. stoljeća omogućila postojanje brojnih intelektualnih metropola - Göttingena, Heidelberga, Bonna, Jene, Leipziga, Berlina, Münchena, itd. Njemačku historiografiju u 19. stoljeću vjerojatno najpreciznije obuhvaća pojam historizam. Mirjana Gross definirala ga je kao »nastavak, ali i preoblikovanje prosvjetiteljskih standarda« koji svoje ciljeve doseže osamdesetih godina 19. st. »ostvarenjem njemačke nacionalne države« kada se »njemačka profesionalna historiografija usmjeruje prema legitimaciji unutrašnjeg političkog stanja i propagiranju imperijalne državne politike«. Svakako najpoznatiji predstavnik klasičnog njemačkog historizma bio je Leopold von Ranke (1795–1886), prvi moderni povjesnik koji povezuje kritičku analizu izvora s literarnim stvaralaštvom. I dok je von Ranke zastupao i tražio pisanje povijesti *sine ira et studio*, novije generacije povjesničara historizma krenuli su suprotnim putem, pišući *cum ira et studio*, vođeni strašnim bijesom i gotovo nenadmašivom revnošću.

Von Rankeovi nasljednici, J. G. Droysen, T. Mommsen, H. von Sybel i mlađi H. von Treitschke vrlo su brzo postali medijske zvijezde 19. stoljeća u Njemačkoj. Njihove su knjige tiskane u tisućama primjeraka, članke su im čitali milijuni, a njihova javna istupanja i govore pratilo je na desetke tisuća ljudi. Četiri profesora povijesti tako su u Njemačkoj privlačila golemu pozornost. No za razliku od J. G. Droysena, H. von Sybela i H. von Treitschkea koji su postajali povjesničari bismarckovskog sistema, Theodor Mommsen zalagao se za liberalnu viziju građanskog društva. Iako je podržavao i s oduševljenjem prihvatio ujedinjenje Njemačke, nije odustajao od svojih stavova te je osuđivao svako kršenje ljudskih i građanskih prava, bilo kao član pruskog parlamenta, izaslanik Reicha ili ugledni znanstvenik i profesor.

Christian Matthias Theodor Mommsen (1817-1903) rođen je 30. studenog 1817. u malom gradu Gardingu (u tada još danskoj pokrajini Schleswig-Holstein) kao sin svećenika Jensa Mommsena. Theodor je isprva privatno poučavan kod kuće zbog teške financijske situacije u obitelji, no ipak je 1834. godine upisan na *Christianeum* u Altoni.² Četiri godine

1 Egzegeza je detaljna i kritička analiza i interpretacija autorativnih tekstova (biblijskih, gramatičkih, historijskih, pravnih itd.).

2 *Christianeum* je poznata hamburška gimnazija osnovana 1738. godine u Altoni (danas dio Hamburga). Ime je dobila po danskom kralju Christianu VI. kojemu je zbog personalne unije s Holsteinom pripadalo područje grada Altone. Kraljevskim reskriptom iste 1738. škola postaje *Gymnasium Academicum*. Na *Christianeumu* se uz uobičajeni katekizam, matematiku i pisanje učio i latinski. Kasnije su tome dodani i razni drugi predmeti poput zemljopisa i povijesti. Godine 1828. na gimnaziji je osnovana udruga znanstvenika "Klio" čiji su članovi između ostalih bili Theodor i njegov brat Tycho Mommsen.

kasnije Theodor upisuje pravo na sveučilištu u Kielu. Na fakultetu se priključuje u đačko udruženje *Albertina*³ i 1843. s pjesnikom Theodorom Stormom i bratom Tychom objavljuje zbirku lirskih poema *Liederbuch dreier Freunde*. Već tada se uz pravo interesirao i za povijest, pogotovo antičku umjetnost i književnost.

Važan trenutak u Theodorovu životu dogodio se kada je 1844. godine dobio dansku stipendiju za studijska putovanja koja mu je omogućila posjete stranih država. Tako je prvo posjetio Francusku, a za njegov osobni razvoj bio je posebno važan posjet Italiji (1844–1847) gdje se prvi put susreće s rimskim natpisima. Nakon povratku u Njemačku Mommsen radi kao učitelj, a u vrijeme Ožujске revolucije zastupa liberalna stajališta kao novinar »Schleswig-Holsteinische Zeitung«. Ubrzo nakon toga postaje profesor prava na sveučilištu u Leipzigu, no revolucionarna stajališta koštala su ga posla, pa je godine 1851. morao napustiti grad. Kraće vrijeme predaje rimsko pravo u Zürichu. Ipak, uskoro se vraća u Njemačku. Mommsen je 1858. pozvan na *Preußische Akademie der Wissenschaften*⁴ u Berlinu, a 1861. godine dobiva i mjesto profesora za Rimsku povijest na berlinskom sveučilištu gdje je predavanja držao sve do 1885. Međutim, predavanja na sveučilištu često su bila na drugom mjestu, što se prema svemu sudeći odrazilo i na njegove studente među kojima nije nikada bio omiljen. Ipak, trudio se svim svojim boljim učenicima osigurati radno mjesto. Jedan od njegovih učenika, kasnije istaknuti Max Weber, trebao je prema Mommsenu postati njegov nasljednik, no on se opredijelio za sociologiju da se ne bi našao u učiteljevoj sjeni.

Mommsen je usporedno sa svojom znanstvenom karijerom vodio i ispunjen privatni život. Sa svojom ženom Mariom, kćerkom bogatog izdavača, imao je čak šesnaestero djece, od kojih je dvanaestero dostiglo odraslu dob. Njegovi su unuci Wilhelm Mommsen, Wolfgang A. Mommsen i Theodor E. Mommsen te posebno praunuci Hans i Wolfgang Mommsen naslijedili interes prema povijesti.

Kao znanstvenik, Mommsen je posjedovao sve, pa i više od onoga što je tada trebalo da bi postao zvijezda. Kritičku obradu izvora, osnovu svakog povjesnikova proučavanja, on je svladao kao malo tko u njegovo doba. Upravo je on zaslužan za objavljivanje brojnih izvora i sistematično otkrivanje latinskih natpisa. Otkako je postao član pruske Akademije objavljuje latinske natpise u *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL)⁵. Mommsenov organizacijski talent tada je došao do izražaja - on je uspio stvoriti čitavu mrežu suradnika, najčešće studenata i kolega, ali i inozemnih stručnjaka. Njegov je doprinos u izdavanju *Monumenta Germaniae Historica* (MGH)⁶ kao voditelja odjela *Auctores Antiquissimi* također neizostavan. Od 1871. do 1888. godine izlazi i Mommsenov sustavni prikaz razvoja rimskog prava u tri sveska. Upravo su njegov rad na zbirkama natpisa i djelo o rimskom ustavnom pravu toliko značajni da neki autori (Bury⁷) misle kako na njima počiva Mommsenova veličina kao historičara, a ne na njegovoj *Povijesti Rima*.

Još u vrijeme studija u Kielu pisao je i političke članke, najčešće tražeći slobodu njemačkog stanovništva u pokrajini Schleswig-Holstein, odakle i sam potječe. Tako prihvaća i ideje revolucionarne 1848. te sudjeluje na nekoliko prosvjeda zbog čega je kasnije i doveden pred sud. Neuspjeh revolucije »odozdo« Mommsena nije obeshrabrio. Kada je uspješno provedena revolucija »odozgo« i ujedinjenje Njemačke pod snažnim kancelarom Bismarckom, Mommsen nije krio vlastito oduševljenje. Ipak, ostao je za razliku od većine revolucionara iz '48 vjeran svojim liberalnim nazorima, braneci građanska prava gdje god je to trebalo. Tako se primjerice uključio u poznati

3 Na njemačkom *Burschenschaft der Albertina*; *Burschenschaft* (skraćeno B) pojam je koji u Njemačkoj približno označava studentski savez odnosno specifični oblik studentskog povezivanja. Nastaju uglavnom u 19. stoljeću inspirirani liberalnim i nacionalističkim idejama. Prva, *Urburschenschaft*, nastaje 1815. u Jeni na inicijativu E. M. Arndta, F. L. Jahna i filozofa J. G. Fichtea. B! su podijeljene na kartele. "Albertina" (*Albertina Burschenschaft*) 1855. preimenovana je u "Teutonia Kiel" koja postoji do danas. Bila je okupljalište studenata Kielskog sveučilišta gdje se raspravljalo o aktualnim političkim zbivanjima ali i povijesti pokrajine.

4 *Preußische Akademie der Wissenschaften* osnovana je na inicijativu Gottfrieda Wilhelma Leibniza 1700. godine, a osnovao ju je brandenburški knez Friedrich III. kao *Kurfürstlich-Brandenburgische Societät der Wissenschaften*. Među brojnim eminentnim članovima akademije posebno se ističu imena L. Eulera, J. le Rond d'Alemberta, J. Th. Ellera, Voltairea, D. Diderota, G. E. Lessinga, Chr. M. Wielanda i I. Kanta. Akademija danas djeluje pod imenom *Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften*.

5 CIL nastaje 1847. nakon što je u Berlinu osnovan stručni komitet s Mommsenom na čelu kojemu je zadaća bila sistematizirati i izdati dotad raspršene latinske natpise. Prvi je svezak izdan 1853. godine, a zasada čitava edicija broji 17 svezaka u više od 70 dijelova koji sadrže preko 180 000 natpisa. Treba istaknuti i podatak da je pruski kralj Vilim I. dodijelio 2000 talira za objavljivanje CIL.

6 *Deutsches Institut für Erforschung des Mittelalters* bavi se srednjovjekovnom poviješću. Institut je osnovan 1819. i uz povremene teškoće u prošlosti djeluje do danas. Pod MGH često se podrazumijevaju i edicije izvora koje institut redovito objavljuje.

7 J. B. Bury (1861-1927), ugledni irski povjesnik, bizantolog i filolog. U nekoliko svojih eseja Bury komentira i spominje Mommsenove radove na koje se i sam nadovezuje; vidi: J. B. Bury i Harold Temperley: Selected Essays of J. B. Bury, Ur: W. S. Ferguson. The American Historical Review, Vol. 36, No. 1 (Oct., 1930).

berlinski *Antisemitismusstreit*⁸ 1879/80. godine braneći »unser Judenthum« - »naše Židovstvo«⁹. Uistinu, nikada nije oklijevao pokazati svoju *zivilcourage*¹⁰. Kao član liberalnih stranaka *Deutsche Fortschrittspartei* (1863–1866) i *Liberale Vereinigung* (1873–1879) bio je u Njemačkom parlamentu te u izornoj 1881. godini u kritikama ne šteti ni autoritativnog kancelara Bismarcka koji mu prijeti tužbom.¹¹ Zanimljivo je napomenuti i da je Mommsen zbog svog otvorenog odobravanja njemačke aneksije pokrajina Alsace-Lorraine (Elsaß-Lothringen) isključen iz francuskog društva *Société nationale des Antiquaires de France*.

Nobelovu nagradu za književnost Theodor Mommsen dobio je 1902. godine¹² za svoje djelo *Römische Geschichte* (*Povijest Rima*).¹³ Švedska Akademija nije samo nagradila njegov neiscrpnii trud na djelu ili njegov opsežni *Gesamtwerk*¹⁴, nego ga je nazvala i »najvećim živućim majstorom historijske interpretacije«. Tada mu zasigurno osigurano je mjesto u svjetskoj književnoj baštini.

SI.2: Mommsen u svojoj radnoj sobi

Bismarcka i njegovu politiku, Mommsen se neće zalijetati, brzo će ga proći euforično pozdravljanje ujedinjenja Njemačke i oslobađanje Schleswig-Holsteina (na početku 1864. nakon pobjede nad Danskom) koje mu je posebno priraslo srcu.

Theodor Mommsen, bolestan tijekom čitave 1902. godine, zbog čega i nije mogao osobno primiti Nobelovu nagradu, umire 1. siječnja 1903. u Charlottenburgu. Pokopan je u Berlin-Kreuzbergu na groblju Svetog Trojstva (II). U svojoj oporuci 1899. piše rezignirano i ogorčeno: »*In meinem innersten Wesen, und ich meine mit dem Besten was in mir ist, bin ich stets ein animal politicum gewesen und wünschte ein Bürger zu sein. Das ist nicht möglich in unserer Nation*« (»Po svojoj najdubljoj naravi, i pritom mislim na najbolje što u meni leži, vazda sam bio *animal politicum* i želio biti građanin. To u našoj naciji nije moguće«). Mommsen je tako već krajem 19. stoljeća uočio ono što će se u Njemačkoj tek mnogo kasnije razotkriti...

Mommsen je unutar dvije godine (lipanj 1854 – proljeće 1856) zastrašujućim tempom usavršio svoje golemo djelo *Povijest Rima*. Posebnu je pozornost obratio i jezičnom izričaju i sadržaju, a korekture je izvodio do samoga kraja. U djelu je obuhvaćena povijest Rima od njegovih ranih početaka do umorstva Julija Cezara. Napisano je vrlo čitko i jasno, a u stvaralačkom smislu doseže najviši intelektualni stupanj. Mommsen je neke pojmove preveo ili objasnio svojim suvremenim rječnikom, tako je primjerice »konzul« postao »gradonačelnik«, a »vojskovođa« je »general«. Pod piščevim perom likovi iz povijesti, bilo da se radilo o diktatoru Suli ili retoričaru Ciceronu, postajali su životni i ispunjeni karakterom. Cezarovu životu posvetio je veliku pozornost te upravo taj dio predstavlja jedan od vrhunaca njegova djela. Baš na tom mjestu primjetan je *Zeitgeist* koji Mommsen unosi. Kao njemački liberal, razočaran je rasulom i poniženjima koja su uslijedila nakon neuspjele njemačke revolucije 1848/1849. godine pa njegovo djelo zorno odražava žudnju za velikom ličnošću koja bi ispravila povijesnu nepravdu i ostvarila težnje mladih liberala.

S obzirom na njegova znanja, mogućnosti i vrijeme, često se postavljalo pitanje zašto Mommsen nije nastavio pisati djela i o vremenu nakon smrti Julija Cezara. No, kada je pisao svoje djelo, velika se ličnost u Njemačkoj još nije pojavila. Nije se pojavila ni situacija u kojoj bi snažan čovjek preuzeo vlast. Dok će gotovo svi drugi historičari bez pogovora prihvatiti konzervativnog

8 Naziv *Antisemitismusstreit* potiče tek iz 1965. od izdavača Wlatera Boehlich. Poznata debata oko židovstva u Njemačkoj (tada nazivana *Judenfrage*) prije toga je bila poznata pod nazivima *Treischkiade* ili *Treischkesreit* po konzervativnom povjesniku Heinrichu von Treitschkeu koji je debatu i počeo. U raspravu su se uključili gotovo svi ugledniji njemački profesori i osobe iz javnosti.

9 Mommsen izdaje i kratku brošuru pod nazivom *Auch ein Wort über unser Judenthum*, vrlo važnu i često citiranu u brojnim pregledima povijesti Židova u Njemačkoj.

10 Građansku dužnost.

11 Mommsen se tužbe oslobodio, ali se iste godine vodila i prjljava politika po raznim gasilima, pa je tako »*Kladderadatsch*« Mommsena optužio da je osobno podmetnuo požar u vlastitoj radnoj sobi; nazivan je *Mommsohn* čime se tvrdilo njegovo židovsko podrijetlo, a izrugivana je i njegova *Rimska povijest* kao "famozno djelo za koje nažalost još nitko nije čuo".

12 Iste godine postaje i počasni građanin Rima.

13 Svih pet svezaka i dodatci dostupni su na njemačkom i engleskom jeziku u digitaliziranoj verziji na internetskoj adresi: <<http://www.gutenberg.org/browse/authors/m#a1105>>.

14 Cjelokupno djelo.

Literatura

I.

Barnes, Harry Elmer. *A History of Historical Writing*. Second Revised Edition. New York: Dover Publications Inc., 1963.

Carr, Edward Hallett. *Što je povijest?* Preveo s engleskog Danijel Vojak. Zagreb: Srednja Europa, 2004.

Fromm, Eberhard. »Gelehrter und Politiker: Theodor Mommsen (1817–1903)«. *Deutsche Denker*. <<http://www.berlin-ehrungen.de/bms/bmstxt00/0001deua.htm>> (22. 5. 2007).

Gross, Mirjana. *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća i traganja*. Zagreb: Novi liber; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 2001.

Jaeger, Friedrich i Rüsen, Jörn. *Geschichte des Historismus: Eine Einführung*. München: Verlag C. H. Beck, 1992.

Southgate, Beverly. *History: What and Why?: Ancient, Modern and Postmodern Perspectives*. London; New York: Routledge, 2001.

Teggart, Frederick J. *Theory and Processes of History*. Berkely & Los Angeles: University of California Press, 1962.

Theodor Mommsen und die Monumenta Germaniae Historica. Katalog izložbe »Monumenta Germaniae Historica«. Ed. Arno Mentzel-Reuters, Mark Mersiowsky i Peter Orth. München: Monumenta Germaniae Historica, 2003.

Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im Kaiserreich. Eine Veranstaltung des Friedrich-Meinecke-Instituts. <<http://web.fu-berlin.de/vorlesungsverzeichnis/ws0304/allg/019002001001001001.html>> (11. 5. 2007).

Mommsen. <<http://mommsen.de>> (15. 5. 2007).

Theodor Mommsen: Der erste deutsche Literaturnobelpreisträger <http://www.geschichte-s-h.de/vonabisz/theodor_mommsen.htm> (11. 5. 2007).

»Christian Matthias Theodor Mommsen (1817-1903)«. *Historicum.net*. <http://www.historicum.net/themen/klassiker-der-geschichtswissenschaft/a-z/art/Mommsen_Christ/html/artikel/2505/ca/f8417cd34d/> (22. 5. 2007).

II.

Sl. 1 preuzeta je s <<http://www.geschichte-s-h.de/vonabisz/bilder/mommsen02.jpg>>

Sl. 2 preuzeta je s <http://www.histoiredesjuifs.com/images/1881%20Theodor_mommsen.jpg>

Martina Borovčak
Vanja Dolenc
 povijest

Povodom 100. obljetnice rođenja Edith Ennen

Pisati o nekoj važnoj osobi koja je svojim radom i djelima utkala put u povijesti samo po sebi predstavlja problem. Kao budućim povjesničarima uvijek nam se iznova postavlja pitanje na koji način odati počast pojedinom historičaru, a odgovor je ponajprije odraz naše objektivnosti u istraživanju. Pisati o J. J. Mabillonu ili A. D. Chandleru koji su svojim radom utvrdili nove znanstvene discipline gotovo je rutinska zadaća. Postavlja se pitanje, kako pisati o ženi historičaru iz razdoblja kada je to još bilo rijetkost. Možda se upravo zato kao jedna od rijetkih historičarki na samom početku 20. st. okrenula, među ostalim, i prema istraživanju položaja i uloge žena u srednjem vijeku.

Edith Ennen

Edith Ennen (1907-1999) je u svojim djelima uspješno kombinirala ustavnu s ekonomskom i socijalnom poviješću, osobito u istraživanjima srednjeg vijeka. No, njezine studije idu i dalje od toga. Sfera njezina interesa zahvaćala je i područje regionalne i urbane historije, a protezalo se i do 19. st. Njezina uloga kao znanstvenice i utjecaj na daljnje generacije ponajprije je vidljiv upravo u tom segmentu razvoja regionalne i urbane historije u Njemačkoj nakon 1945. godine. To potvrđuju i njezini studenti od kojih su neki krenuli njezinim stopama te postali važni regionalni historičari i arhivisti.

Edith Ennen rođena je 28. listopada 1907. godine u (okružnom) gradu Merzigu na rijeci Saar. Studirala je povijest na Sveučilištu u Bonnu gdje je i 1933. doktorirala s temom *Die Organisation der Selbstverwaltung in den Saarstädten*¹ u ranom modernom periodu pod palicom mentora Franza Steinbacha. Kao povjesničarka i arhivistica, Ennen je nakon Drugog svjetskog rata, još kao apsolvantica, zadužena za obnovu Gradskog arhiva grada Bonna gdje 1. travnja 1947. godine prihvaća mjesto voditelja arhiva.

Jedno od prvih velikih djela, *Frühgeschichte der europäischen Stadt*, objavljuje 1953. godine. Započevši s pitanjem koliko daleko seže opasnost urbanizacije nacije, otvorila je veliku polemiku koja se vodila tridesetih i četrdesetih godina u Njemačkoj. Ipak, ulazeći detaljnije u istraživanje, počevši od podrijetla gradova, ostaje distancirana od stajališta da su gradovi neprirodan fenomen, naglašavajući njegovu nadmoć nad ruralnim načinom življenja. Njezina posebna zasluga u urbanoj historiji i njezinim istraživanjima jest uvođenje tipološke komparacije različitih srednjoeuropskih gradova, upotrebljavajući geografsku metodu koja se do tada većinom koristila samo u istraživanjima dijalekata i najčešće zastupljenih tradicija. Takav pristup na neki je način priječio njezin napredak u sferi velikana urbane historije tridesetih godina - Henrija Pirena, Fritza Röriga i Hansa Platitza - koji su svoja istraživanja isključivo temeljili na jednom tipičnom urbanom tipu grada, što predstavljaju primjeri među najstarijim njemačkim gradovima, sjevernonjemačkim trgovačkim gradovima te mnogim industrijskim gradovima. S druge strane, Ennen je tragala za podrijetlom najstarijih gradova u sjeverozapadnoj Europi upotrebljavajući jasno definirane kriterije: konstrukciju zidova izgrađenih oko srednjovjekovnih trgovačkih gradova, raširenost pojma *burg*², nastajanje slobodnih pokrajina i tjedna tržišta. Takvim istraživanjem uočila je da su određene regije, osobito područja između rijeka Schelde, Meuse i Rajne, uključujući regiju Rhone-Saone, bila procelje gradskog razvitka. Kao argument poslužila joj je strateška lokacija između romanskih i germanskih kulturnih krugova. Mediteranska urbana kultura sjecište je germanske trgovačke kulture i zajedničkog načina suradnje što je rezultiralo karakterističnim srednjovjekovnim stilom urbane izgradnje i razvoja. Ennen je time razvila uvodne studije *Frühgeschichte*³ tridesetih i četrdesetih godina. Ukazala je na novu perspektivu u procesu urbanizacije u germanskim regijama i u Europi kao cjeline stavljajući ih u širi kontekst razvoja i napretka urbanih kultura, počevši na Starom istoku u 7. tisućljeću prije Krista. Takvo djelo tada je označavalo značajnu prekretnicu i u tadašnjoj ideološkoj klimi i radu Rajnskog instituta te

1 U njoj je analizirala eponimno pitanje organiziranja samouprave gradova u Saarskoj oblasti u novom vijeku (do Francuske revolucije).

2 *Burgensis*.

3 Rane povijesti.

omogućilo Ennen međunarodno priznatu reputaciju eminentne urbane historičarke.

Od 1961. godine honorarno poučava na Sveučilištu u Bonnu. U međuvremenu objavljuje knjigu *Geschichte der Stadt Bonn* (1962) u kojoj je kombinirala više manjih studija da stvori zaokruženu sliku povijesti Bonna. Nakon što je 1964. godine primila nastavničko mjesto u *Saarbrückenu* na *Universität des Saarlandes*, četiri godine kasnije odazvala se na poziv u Bonn gdje je kao prva žena postala profesorica Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Bonnu i preuzela vodstvo *Institut für Rheinische Landesgeschichte*⁴. Ennen je i za vrijeme Drugog svjetskog rata uspjela očuvati rad Instituta, koji od 1932. izdaje i svoj časopis, tromjesečnik *Rheinischen Vierteljahrsblätter*. Institut je tada imao težište na proučavanju tzv. *Westforschung*⁵ povijesti te rajnske pokrajinske povijesti. Za razliku od svojih kolega (npr. Franza Petria), Ennen je tijekom Drugog svjetskog rata ostajala u pozadini, nije se priključila Nacionalističkoj stranci, već je radila kao arhivistica i izdala nekoliko manjih studija vezanih uz srednjovjekovnu i regionalnu povijest. Između 1968. i 1974. godine ona obnaša funkciju voditelja tog instituta.

U historiografiji je ostala ponajprije upamćena kao urbani historičar. Usku povezanost dvaju gradova - Bonna i njezina rodnog grada Merzinga – zadržala je u cijelom svom životnom vijeku. Ennen svojim studijama prikazuje konstantnu nadogradnju u znanjima i spoznajama. Tako 1972. izdaje *Die europäische Stadt des Mittelalters* kao rezultat njezinih daljnjih istraživanja, nakon izdanja *Frühgeschichte der europäischen Stadt* potaknutih i diskusijama vođenim s kolegama. Ennen proširuje svoj geografski okvir istraživanja da bi prikazala širu sliku urbanog razvoja Europe. Knjiga joj donosi i međunarodno priznanje, a predstavlja jedno od glavnih referentnih djela europske urbane povijesti. Prevedena je nekoliko puta i ponovno tiskana u brojnim primjercima. Od 1974. godine nosi titulu profesora emeritusa.

Cijeli svoj život posvetila je akademskom radu sa snažnim osjećajem za disciplinu. Nikad se nije udavala. Njezin moto bio je *aut liberi, aut libri!* - ili djeca ili knjige! Tako svoje akademsko djelovanje nastavlja i nakon umirovljenja 1974. godine. U suradnji s kolegom arheologom Walterom Janssenom 1979. objavljuje knjigu *Deutsche Agrargeschichte* koja obrađuje njemačku agrarnu povijest od neolitika pa do kraja 18. st. Ovaj važni interdisciplinarni rad nastao je na arheološkim i pisanim izvorima.

Ennen je bila uvjerena u pravo laika da u povijesti traže odgovore za suvremena moralna pitanja zbog čega je i svoju karijeru temeljila na pretpostavci da povjesničari imaju nešto priopćiti svome vlastitom dobu. Zato je u svojim djelima raspravljala o negativnim razvojnim procesima vezanim uz urbanizaciju i slijedila je ambivalentne osjećaje gradskih stanovnika prema gradu sve do klasičnih vremena. Prema njezinu gledištu, razumijevanje povijesti od životne je važnosti za preuzimanje odgovornosti zajedničke urbane povijesti. No, osamdesetih godina Ennen prelazi u novo područje istraživanja predstavljeno djelom *Frauen im Mittelalter*, koje joj iako temeljno na brojnim izvorima i detaljnom istraživanju nije omogućilo status u polju (tek u nastajanju) ženskih povijesnih studija. Prema Ennen, položaj žena u urbanim zajednicama ovisio je o tipu grada. Javna percepcija žena u to je vrijeme sadržavala važne konstantne elemente: žene su se smatrale svadljivima u obrani svoga domaćinstva, ali s druge strane srednjovjekovne žene smatrane su pokornima i brižnim milosrdnicima, a ženska pobožnost bila je dio emocionalnog karaktera s prirodnom sposobnošću za mističnošću. Knjiga je doživjela brojna izdanja i prijevode.⁶

Edith Ennen umire 29. lipnja 1999. godine u Bonnu.

Pišući o ovoj temi, nisam mogla zaobići pitanje koje je i danas aktualno - pitanje o zastupljenosti žena u znanosti, konkretno povijesti, ali i njihovoj ravnopravnosti s muškarcima u istoj akademskoj zajednici. Edith Ennen svjedoči i o tome. Kao historičarki početkom 20. st. zasigurno joj nije bilo jednostavno realizirati se na takvoj razini. Možda tome u prilog govori i njezin odabir znanosti i zanimanja za razliku od mogućeg odabira obitelji i tog oblika životne realizacije. Unatoč tomu ona je pridonijela važnom pomaku urbane historije gdje je dala jedan od prvih poticaja šireg, komparativnog urbanog istraživanja. Tome u prilog govori i opsežan popis bibliografije kojom je postigla međunarodno priznanje za svoj doprinos u istraživanju urbane historije te je postala najčešće korištena referencija u tom segmentu, ali i jedan od uzora.

4 *Rhineland Institute for Regional History* [dalje: Institut]. Osnovao ga je historičar Hermann Aubin (1885-1969) 1920. godine. Njegova osnovna ideja bila je suradnja s historijskim znanostima te lingvistikom pomoću koje bi istraživanja rajnskog područja i naseljenog stanovništva zahvaćala dublje analize te radove približilo širem pučanstvu. Unatoč stradanjima u Drugom svjetskom ratu, i danas je sačuvana kućna biblioteka koja sadrži jednu od najopsežnijih zbirki o rajnskom području te mnoge rijetke knjige, uključujući i one s nizozemskog i belgijskog govornog područja. Nakon 1945. Institut je uže vezan sa Sveučilištem u Bonnu te od tada nosi naziv *Institut für geschichtliche Landeskunde der Universität Bonn*. Nakon 85 godina postojanja, Institut je raspušten 2005.

5 Pojam *Westforschung* obuhvaća proučavanje njemačkog naroda u zapadnim susjednim zemljama Reicha.

6 Jedan od nama dostupnijih je onaj na talijanskom jeziku *Le donne nel Medioevo* (1991)

Literatura

I.

Deutsche biographische Enzyklopädie (DBE). Zweite edition. Ed. Rudolf Vierhaus. München: K. G. Saur, 2006.

Encyclopedia of historians and historical writing, vol. 2. A – L. First edition. Ed. Kelly Boyd. London; Chicago: Fitzroy Dearborn, 1999.

Majorossy, Judit. »Gender Differences in Pious Considerations in Late Medieval Urban Wills: A Case-Study of Pressburg (Bratislava)«. <<http://www.saske.sk/cas/4-2006/Majorossy.html> > (11. 7. 2007).

II.

Slika Edith Ennen preuzeta je s <<http://www.frauengeschichte.uni-bonn.de/bilder/abb110.jpg>> (20. 7. 2007).

Goran Mihelčić
povijest

“Život je šetnja kroz povijest” povodom smrti Arthura M. Schlesingera Jr.

Dana 28. veljače 2007. godine u 89. godini života preminuo je **Arthur M. Schlesinger Jr. (1917-2007)**, utjecajni ali i kontroverzni američki povjesničar, intelektualac, liberalni aktivist i savjetnik predsjednika Kennedyja, pisac niza uistinu kapitalnih djela kojima je oblikovao dvije generacije historiografskih rasprava o povijesti SAD-a.

Arthur M. Schlesinger Jr. rođen je u Columbusu u američkoj saveznoj državi Ohio 15. listopada 1917. godine. Njegov otac, Arthur M. Schlesinger Sr., bio je zapaženi povjesničar, pionir socijalne i ženske povijesti, od kojega je preuzeo interes za ulogu urbanog radništva. Njegova majka, Elizabeth (Bancroft) Schlesinger, navodno je bila u srodstvu s velikim američkim povjesničarom iz 19. st., Georgeom Bancroftom.¹ Slijedeći glavu obitelji, Arthura M. Schlesingera Sr., koji je prihvatio mjesto na Harvardskom sveučilištu, njegova se obitelj preselila u Cambridge u saveznoj državi Massachusetts. Prije nego što se upisao na Harvard, godinu dana je proveo putujući po svijetu sa svojom obitelji. Već je prve godine studija osvojio nagradu za najbolji brucovski esej. Zahvaljujući očevim i vlastitim poznanstvima sa Sveučilišta već tada doba postaje dio moćnog i utjecajnog kruga demokratskih intelektualaca, novinara i političara. Diplomirao je *summa cum laude*, a njegova teza (temu mu je predložio otac) privukla je pozornost profesionalnih povjesničara. Tako je već nakon manje od godinu dana (1939) izašla njegova prva knjiga, *Orestes A. Brownson: A Pilgrim's Progress*² za koju je dobio stipendije za znanstveni rad na Harvardu i Cambridgeu (naravno, prihvatio je Harvardovu).

Ubrzo nakon američkog ulaska u Drugi svjetski rat dobio je mjesto u Uredu ratnog informiranja u Washingtonu, a poslije u Uredu strateških službi.³ Za to vrijeme dovršio je svoje kapitalno djelo *The Age of Jackson*, koje je nakon svoga objavljivanja (1945) postiglo profesionalni, ali i komercijalni uspjeh.⁴ Za nju je iduće godine dobio i svoju prvu Pulitzerovu nagradu za povijest, a ponudeno mu je i profesorsko mjesto na Harvardu, čime je postao najmlađi profesor na tome sveučilištu. Ubrzo je njegov predmet postao najpopularniji na odsjeku. Tijekom pedesetih radio je na još jednom svome monumentalnom djelu, *The Age of Roosevelt*. Ono je objavljeno u tri sveska između 1957. i 1960. godine.⁵ Pisao je i za utjecajne novine i časopise⁶ te objavljivao zbirke eseja o aktualnim političkim i povijesnim temama.⁷ Manje poznata činjenica je da se bavio i filmskom kritikom.⁸

Rastom njegova akademskog ugleda, jačao je i njegov interes za politiku. Bio je jedan od osnivača najpoznatijeg

J. F. Kennedy i Schlesinger

- 1 Napisao je monumentalnu povijest *History of the United States from the Discovery of the Continent* u 12 svezaka zbog čega ga mnogi nazivaju prvim velikim američkim povjesničarom.
- 2 Radilo se o biografiji gotovo zaboravljenog američkog intelektualca iz 19. st. Bio je teolog i promijenio je četiri denominacije dok nije postao katolik. Pokušao je amerikanizirati i liberalizirati Katoličku crkvu. Schlesinger je bio hvaljen što je uspio spasiti ga od zaborava, ali i pristupiti temi zrelo, profesionalno i s razumijevanjem.
- 3 Izvorna imena su im *Order of War Information* i *Office of Strategic Services*.
- 4 U njoj je istražujući početke Demokratske stranke i korijene modernog liberalizma preispitao dotadašnje interpretacije tzv. Jacksonianske demokracije koje njezin uspon vezuju uz nezadovoljne farmere i ekspanziju na zapad te je naglasio važnost obrambene koalicije intelektualaca i radnika protiv moći velikih poduzetnika. Drugim riječima, po njemu je Jacksonianska demokracija anticipirala politiku i koncept *New Deal*.
- 5 Ta su tri sveska redom *The Crisis of the Old Order: 1919 – 1933* (1957), *The Coming of the New Order: 1933 – 1935* (1958) i *The Politics of Upheaval: 1935 – 1936* (1960). Sam Schlesinger je 1990. godine izjavio kako planira završiti i četvrti svezak, no to do svoje smrti nije uspio uraditi.
- 6 Primjerice *New York Times Magazine*, *Saturday Evening Post*, *Harper's* i *Atlantic Monthly*.
- 7 Poput *The Vital Center* (1949), *The Politics of Hope* (1963), *The Bitter Heritage* (1967) i *The Crisis of Confidence* (1973).
- 8 Filmske kritike pisao je za *Vogue*, *Show magazine* i *Saturday Review*.

liberalnog građanskog udruženja *Americans for Democratic Action* 1947. Zagovarao je poštovanje odrednica politike *New Deals*, ali je bio i oštri antikomunist; najbolje bi ga se definiralo kao pragmatičnog i reformski usmjerenog liberala. Pisao je govore brojnim demokratskim kandidatima.⁹ Godine 1960. nakon angažmana u kampanji¹⁰ pridružio se Kennedyjevoj administraciji kao poseban savjetnik predsjedniku. Iako službeno savjetnik za latinoamerička pitanja, bio je od iznimne koristi kao poveznica s intelektualnim krugovima kao i unutarstranačkoj struji Stevenson - Eleanor Roosevelt. Nakon Kennedyjeva ubojstva iskoristio je bilješke koje je pripremao za predsjednikovo pisanje vlastitih memoara kako bi stvorio još jedno svoje veliko djelo, *A Thousand Days: Kennedy in the White House*. Ova knjiga mu je donijela drugu Pulitzerovu nagradu (ovaj put za biografiju) kao i prvu nagradu Nacionalnog književnog udruženja.¹¹

Nije ostao dugo u Johnsonovoj službi i kritizirao ga je, osobito politiku prema Vijetnamu (*The Bitter Heritage: Vietnam and American Democracy, 1941–1966, 1967*). Sveučilište na Harvardu napustio je još 1962. godine radi sudjelovanja u radu administracije, pa je nakon kratkog vremena provedenog na sveučilištu Princetonu, dobio mjesto *Albert Schweitzer Professor of Humanistics* na sveučilištu u New Yorku. U tom gradu ostao je do kraja svoga života, a za to vrijeme imenovan je i predsjedateljem *Franklin Delano Roosevelt Four Freedoms Foundation*. Postao je uvjereni intelektualni zaštitnik Kennedyjevske ere, zbog čega njegova javna prisutnost nije opadala.¹² Podržao je kampanju Roberta Kennedyja, no kada je on ubijen to se odrazilo na njegove nazore. Postao je pesimističan i mnogo kritičniji u svojim djelima, a najbolji primjer za to je njegova knjiga *The Crisis of Confidence: Ideas, Power and Violence in America* (1969).

Jedna od najočitijih konstanti u njegovu životu bila je isprepletenost političkog uvjerenja i akademskog rada. Bio je uvjereni demokratski liberal, što se odrazilo na zaključke i uvjerenja, posebice u njegovim kapitalnim djelima. Obradio je nedvojbeno najveće i najpopularnije ličnosti demokratske stranke: Andrewa Jacksona, Franklina Delana Roosevelta, Josepha Fitzgeralda i Roberta Kennedyja, ističući kako velike ličnosti uistinu mogu utjecati na povijesni tok. Njegovi su radovi naglašavali i ulogu sukoba klasa kao katalizatora u američkoj povijesti. Zbog toga, a i velike popularnosti njegovih knjiga, mnoge su mu teze postale meta teških kritika čime je zapravo uspio usmjeravati američku historiografiju nekoliko desetljeća. Najviše mu se predbacuje nekritičnost i prešućivanje »neugodnih istina«, do te mjere da su njegova poznata djela o Johnu F. Kennedyju i Franklinu D. Rooseveltu neki povjesničari proglasili hagiografijama, a djelo o Jacksonovu dobu apologijom i pokušajem projekcije demokratskih ideala iz tridesetih godina na sam početak demokratske stranke. Na njega je mnogo utjecao i popularni teolog Reinhold Niebuhr,¹³ pa je zagovarao spremnost na kompromise u politici i borbi protiv totalitarizma u svijetu. U Johnu F. Kennedyju vidio je utjelovljenje pragmatičnog liberalizma. Od oca je preuzeo ciklički pogled na povijest, prema kojemu su se u američkoj povijesti plutokratsko-konzervativna razdoblja smjenjivala sa reformnim liberalizmom svakih tridesetak godina.¹⁴

Schlesinger je poznat po tome što je skovao termin *imperial presidency* koji potječe od naslova njegove knjige *The Imperial Presidency* (1973) u kojoj je pisao o rastu moći američkog predsjednika kroz povijest, pa je i optužio Nixona, Johnsona i druge za zlouporabu predsjedničkih moći. Dobio je drugu nagradu Nacionalnog književnog udruženja za svoju knjigu *Robert Kennedy and His Times* (1978) za koju su i njegovi kritičari priznali da je napravljena nepristranije za razliku od njegovih prethodnih djela. U njegovim djelima počelo se osjećati ogorčenje općim smjerom kojim je krenula američka, ali i stranačka politika. Čeznuo je za velikim demokratskim vođom, u maniri Johna ili Roberta Kennedyja, koji bi ponovno dao polet liberalizmu, pa je u skladu s time i formirao mišljenje o predsjednicima i predsjedničkim kandidatima. Zbirka povijesnih eseja *The Cycles of American History* (1986) u kojoj je sustavno izložio svoj pogled na američku povijest dobila je pohvale struke. Devedesetih godina opet je došao u središte pozornosti kada je napao multikulturalizam (*The Disuniting of America*, 1991), misleći da nekadašnju bijelu supremaciju zamjenjuje afrocentrizam.¹⁵ Radi povećanja samopoštovanja pojedinih manjinskih grupa i političke korektnosti ne smije se iskrivljavati povijesna stvarnost. Time je pokazao kako liberalizam ne podrazumijeva nužno i političku korektnost.

Nastavio je raditi do kraja svoga života, a posljednja knjiga mu je bila *War and the American Presidency* (2004) u

9 Adlaiu Stevensonu (1952 i 1956), Johnu F. Kennedyju (1960), Robertu Kennedyju (1960) i Georgeu McGovernu (1972).

10 Osim što mu je pisao govore, objavio je i knjigu *Kennedy or Nixon: Does It Make Any Difference?* u kojoj je zaključio da bi pod Nixonom SAD potonuo u osrednjost i dosadu.

11 Nagrade *National Book Association* dodjeljuju se od 1950. godine radi promicanja dobrog pisanja u Sjedinjenim Američkim Državama.

12 Schlesingera je kritika prozvala "dvorskim povjesničarom", što je jako zanimljivo ako uzmemo u obzir da je kasnije Kennedyjeva administracija popularno prozvana Camelotom.

13 Karl Paul Reinhold Niebuhr (1892-1971) bio je protestantski teolog poznat po svojem radu na prilagodavanju kršćanskog morala i etike modernoj politici i moralu. Poznati su njegovi doprinosi modernom shvaćanju "opravdanog rata".

14 Konzervativne epizode se ponavljaju u pravilnim intervalima, osim u slučaju vanjskih utjecaja kao što su ratni sukobi, primjerice 1880-ih, 1920-ih, 1950-ih, 1980-ih, 2000-ih...

15 Točnije rečeno, usporedio je afrocentrizam s Ku Klux Klanom zbog čega se morao braniti od lavine kritika.

kojoj je kritizirao rat u Iraku argumentirajući da je preventivnim ratom napuštena dvije stotine godine stara tradicija američke politike te da je smanjena građanska sloboda. Među najavljenim, ali nedovršenim projektima ostali su i njegovi memoari.

Arthur M. Schlesinger Jr. ostavio je pozamašnu historiografsku, političku, ali i širu baštinu. Utjecao je preko svojih knjiga, rasprava, eseja i studenata na čitave dvije generacije javnog i historiografskog promišljanja o američkoj povijesti. Za svoje zasluge dobio je brojna priznanja, a u politici je stvorio ugled ljutog, ali opreznog i kritičnog demokratskog partizana. Postao je pravo utjelovljenje povjesničara koji uspješno kombinira akademski rad s političkom aktivnošću i javnim životom. Devedeset godina nakon njegova rođenja opraštamo se od ovog osebjnog i utjecajnog bonvivana, s vječitom leptir kravatom, koji nikada nije doktorirao.

Literatura

I.

The Blackwell Dictionary of Historians. Ed. John Cannon, R. H. C. Davis William Doyle, Jack P. Greene, Basil Blackwell. New York; Oxford, 1988.

Encyclopedia of historians and historical writing. Vol. 2. M – Z, 1st. edition. Ed. Kelly Boyd. London; Chicago: Fitzroy Dearborn, 1999.

»Arthur M. Schlesinger junior, historian and liberal, died on February 28th, aged 89.« *The Economist*, (March 8th 2007). <http://www.economist.com/obituary/displaystory.cfm?story_id=8810722> (13. 7. 2007.)

»Arthur M. Schlesinger Jr., a Partisan Historian of Power, Is Dead at 89«. *The New York Times*, (March 2, 2007). <<http://www.nytimes.com/2007/03/02/obituaries/02schlesinger.html?ex=1184731200&en=046ef1a24b3fb639&ei=5070>> (22. 6. 2007).

WOSU presents OHIOANA Authors: Arthur Schlesinger Jr. <<http://www.ohioana-authors.org/schlesinger/highlights.php>> (22. 6.2007).

»Arthur Schlesinger«. Spartacus. <<http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/JFKschlesinger.htm>> (23. 6. 2007).

II.

Slika Arthura M. Schlesingera Jr. preuzeta je s <<http://www.economist.com/images/20070310/1007OB.jpg>> (13. 7.2007).

Filip Šimetin Šegvić
povijest

Nekrolog “kroničaru korporacija” Alfredu D. Chandleru

Alfred DuPont Chandler

se bavi poviješću poslovnih organizacija, metodama, zakonskim regulacijama, odnosima s radništvom i utjecajem na društvo.

Nije ni čudno da je ta historijska grana rođena na zapadu, odnosno u Sjedinjenim Američkim Državama na Harvardskom sveučilištu (Harvard University Graduate School of Business Administration) krajem dvadesetih godina prošloga stoljeća. Tamošnji profesor N. S. B. Gras prvi je postavio osnovne teze i pomogao novoj grani Harvardskog sveučilišta pri stjecanju njezina akademskog priznanja. Međutim, novo je područje zahtijevalo upravo ono što su do tada gotovo sve tradicionalne povijesne znanosti već posjedovale – kontekstualizaciju u vremenu i prostoru. Umjesto da se područje proučava u nepovezanim dijelovima, govoreći primjerice samo o pojedinim tvrtkama, upravo je Chandleru pošlo za rukom povezati sve faktore, ponajprije društvene i gospodarske te dati nam krupnu sliku. Međutim, Chandler nije stao samo na tome – velikim dijelom on je zaslužan da *business history* nije samo mrtvo slovo na papiru, odnosno da se upotrebljava radi daljnjeg historičarskog istraživanja. On ju je predstavio i samim poduzećima kao koristan i krucijalan element u njihovom daljnjem razvoju. Njegove se knjige pak danas ubrajaju u najčešće citirane u ovom području.

Alfred DuPont Chandler (1918–2007) rođen je 15. rujna 1918. u Guyencourtu u Delawareu¹. Njegova je obitelj bila izuzetno imućna i pripadala je u samu elitu tadašnjih Sjedinjenih Država.² Prvih pet godina života proveo je u Buenos Airesu u Argentini. S nepunih osam godina Chandler je izjavio da će se baviti poviješću, nakon što je pročitao knjigu Wilbura F. Gordyja *Elementary History of the United States*. Od malena Alfred je pokazivao i strastven interes za razne sportove, posebno za lov i jedrenje. S tom je strašću nastavio i na Harvardskom sveučilištu gdje je skupa s Johnom F. Kennedyjem bio u sveučilišnom jedriličarskom timu. Bakalareat stiže na Harvardu 1940. godine, nakon čega služi u američkoj mornarici punih pet ratnih godina. I upravo se u mornarici, proučavanjem razmjera logistike čitave ratne mornarice, u Chandlera javio interes za ekonomijom. Svakako važan čimbenik u njegovu opredjeljenju je i utjecaj patricijskih krugova, poput onoga bogate obitelji DuPont.³ Opredjeljenje za ekonomiju i *business*, unatoč tvrdnjama njegovih učitelja da je trebao studirati grčki i interesu za povijest američkog Juga koji je razvio tijekom studija, za mladog Alfreda postalo je sigurno nakon što je došao pod utjecaj sociologa Talcotta Parsonsa.⁴ Uskoro je Chandler i doktorirao na Harvardu (1952).⁵ Od

1 Iako Chandler nije u krvnom srodstvu s obitelji DuPont, njegovo srednje ime označava dugogodišnji prijateljski odnos s bogatom obitelji DuPont. Upravo su DuPontovi odgojili i Alfredova pradjeda nakon što je ostao bez oba roditelja.

2 To nam zorno može ilustrirati inače trivijalni podatak da se u vrijeme najteže depresije njegova obitelj odlučila za jednogodišnje krstarenje po otočju Galapagosu.

3 Obitelj DuPont stekla je imutak baveći se kemijskom industrijom. U 20. stoljeću upravo je njihovo poduzeće povelu revoluciju u daljnjoj proizvodnji otkrićem polimera. Chandler je i 1971. objavio biografiju Pierrea S. DuPonta (1870-1945), predsjednika *E. I. du Pont de Nemours and Company* i *General Motorsa*.

4 Talcott Parsons (1902-1979), najutjecajniji američki teoretičar sociologije poslije Drugog svjetskog rata.

5 Kao osnova doktoratu poslužili su mu spisi njegova daljnjeg rodaka, vodećeg željezničarskog analitičara Henr-ja Varnuma Poora (1888-1970), ekscentričnog američkog arhitekta i slikara koji je osnovao poduzeće *Standard & Poor's Corporation*. Chandler je spise s brojnim analizama iz raznih razdoblja pronašao sasvim slučajno u podrumu svoje pratete Lucy Poor. Poslije je na temelju njegove disertacije izašla i knjiga *Henry Varnum Poor: Business Editor, Analyst and Reformer* (1956).

tada surađuje i s Massachusetts Institute of Technology, a od 1960. godine ondje postaje i profesor. Istodobno surađuje i na izdavanju zbornika (u četiri dijela) pisama Theodorea Roosevelta, obradivši ekonomske aspekte Rooseveltove ere i njegov boravak u Africi. Chandler je također predavao povijest na Johns Hopkins University (1963–1971) te je vodio *Center of Recent American History* (1964–1971). U ranim šezdesettima počinje se sve više zanimati za velika poduzeća. Tako već 1962. izdaje djelo pod nazivom *Strategy and Structure: Chapters in the History of the Industrial Enterprise* u kojemu ispituje način organizacije korporacija poput *E. I. du Pont de Nemours and Company*, *Standard Oil of New Jersey*, *General Motors* i *Sears, Roebuck and Co.* i nekih drugih. Početkom 1971. godine Chandler postaje *Isidor Straus Professor of Business History at Harvard Business School* (emeritus od 1989. godine) na poziv ondašnjeg dekana Lawrencea Fourakera. Bio je i gostujući profesor u All Souls College, Oxford 1975. Istodobno Chandler neumorno nastavlja istraživati promjene unutar velikih poduzeća, modifikacije njihovih strategija i razvoj upravne organizacije. I baš je za djelo na tu temu, nazvano *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business* (1977) u kojemu opisuje važnost uprave i menadžersku revoluciju, dobio Pulitzerovu i, također uglednu, Bancroftovu nagradu nagradu za povijest.⁶ Chandler postavlja osnovnu tezu po kojoj je razvojem novih sustava osnovanih na parnoj i električnoj energiji započeta Druga industrijska revolucija koja se intenzivnije odrazila u samoj industriji. Te promjene zahtijevale su mobilizaciju velikog kapitala koje je bilo moguće tek stvaranjem velike radničke i upraviteljske infrastrukture. Nadalje, Chandler se suprotstavio uvriježenom gledanju na funkcioniranje kapitalizma i stavu da su velike korporacije osnovali »zloćudni lopovi«, ističući kako administrativne strukture i menadžerske koordinacije zamjenjuju tržišnu snagu, odnosno »nevidljive ruke« Adama Smitha u ulozi središnje pokretačke sile modernog tržišta.⁷ On prave junake industrijskog doba vidi u menadžerima koji su strpljivo gradili i vodili velika poduzeća. U svome djelu Chandler je također istaknuo tri osnovna tipa uspješnog kapitalizma - *personal capitalism* koji predstavlja Velika Britanija, *cooperative capitalism* koji predstavlja Njemačka i *competitive capitalism* karakterističan za Sjedinjene Države. Chandlerove knjige, kapitalna djela *business history*, ustvari su interdisciplinarni eseji temeljeni na povijesnim analizama povezanim s gospodarskim, tržišnim i sociološkim aspektima. Možda na prvi pogled nije lako uočljiv, ali je ipak primjetljiv utjecaj Maxa Webera i Talcotta Parsonsa. Chandlerovi su kritičari pak isticali da zapostavlja i umanjuje ulogu radništva i ljudi uopće u procesu industrijalizacije kao i njegovo mišljenje po kojemu država nije mnogo utjecala na industrijski kapitalizam. Načelo kojega se Alfred Chandler nikada nije odrekao i koje je utjecalo na generacije i generacije harvardskih studenata bilo je ustvari vrlo jednostavno: »struktura mora slijediti strategiju«, odnosno »promjene strategije isključivo mogu biti uspješne pod uvjetom da menadžeri dozvole izvrtanje njihovih organizacija u nove forme«.

Chandler osamdesetih godina ne posustaje, već neumorno nastavlja s radom. Nedavno su mu izišle knjige *Inventing the Electronic Century: The Epic Story of the Consumer Electronics and Computer Industries* (2002), *Shaping the Industrial Century: The Remarkable Story of the Modern Chemical and Pharmaceutical Industries* (2005). Iako je Chandlerovo primarno područje interesa bila američka povijest, ipak se, pogotovo u starijoj dobi života, često osvrtao na globalne procese. Pred kraj života Chandler djeluje kao urednik i recenzent knjiga mladih znanstvenika, poput Thomasa Cochrana ili Samuela Habera. Bio je urednik serije *Harvard Studies in Business History*, a obnašao je i dužnosti predsjednika *Economic History Association* i *Business History Conference*

Alfred D. Chandler preminuo je 9. svibnja 2007. u Cambridgeu, Massachusettsu u svojoj 88. godini života. Vodio je vrlo miran i uredan život, strastveno odan svojem znanstveničkom opredjeljenju. Od 1944. u braku je s umjetnicom Fay Martin Chandler koja mu je gotovo uvijek pomagala pri odabiru ilustracija za svoje knjige, a otac je i četvero djece. Njegovi učenici na Harvardu i ostalim sveučilištima te kolege s posla o njemu su govorili samo u superlativima. Nancy F. Koehn, *James E. Robison Professor of Business Administration at Harvard Business School*, Chandlera je usporedila sa Abrahamom Lincolnom. Thomas K. McCraw, sadašnji *Isidor Straus Professor of Business History* i dobitnik Pulitzerove nagrade za povijest, komentirao je Chandlera kao povjesnika koji je »obožavao lov, lov na patke na svom posjedu u Massachusettsu, ali i lov na krive i lažne interpretacije, koje bi redom *skidao* s pozornice, zamijenivši ih s *realitetom*, riječju koju je »Al« tako često i ispravno upotrebljavao«. I doista, Chandler se isticao po svojoj izuzetnoj sposobnosti povezivanja i razmišljanja u multidisciplinarnom smislu. Gotovo je nevjerojatno kako je svladavao osnovna načela i principe povijesti i uspješno ih pretakao u analize razvoja, strategija i poslovnih spletova velikih američkih korporacija. Moglo bi se reći da je pisanju

⁶ Chandler je i autor svojevrsnog nastavka "menadžerske revolucije" *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism* (1990) te skupa s Francom Amatorijem i Takashijem Hikinom urednik velike antologije *Big Business and the Wealth of Nations* (1997). Trilogija obuhvaća vremenski period od 1850. pa sve do 1945. godine, no, naravno, često se referira i na mnogo recentnija vremena.

⁷ Pojam "nevidljiva ruka" (*invisible hand*), naime, potiče iz Smithova magnum opusa *The Wealth of Nations* (1776) i objašnjava pravilne promjene u kaotičnim ili samoupravnim sustavima koji se ponašaju kao da su upravljani nevidljivom rukom.

vrlo moderne teme pristupio u manirama najboljih kroničara-historiografa. Bez sumnje će tom modernom američkom povjesniku biti posvećeno još mnogo prostora, a u skoroj je budućnosti za očekivati i neku kompletnu biografija. Njegova brojna djela također zahtijevaju daljnje studije i analize, s nadom da će barem neka u skorašnje vrijeme biti prevedena i na hrvatski te da će se time i hrvatska historiografija nastaviti razvijati i pratiti moderne trendove.

Literatura

I.

Andersen, Lars Bo. *Teknologihistorie*. <<http://au.larsbo.org/tekster/Teknologihistorie.pdf>> (18. 6. 2007).

Chandler, Alfred D. *The Visible Hand: the managerial revolution in american business*. Cambridge: Harvard Belknap, 1977.

Steiner, Kilian J. L. *Alfred D. Chandlers Konzept der learning base und seine Anwendung auf den Unterhaltungselektronikhersteller Loewe*. <<http://epub.ub.uni-muenchen.de/archive/00000047/01/ChandlersKonzept.pdf>> (12. 6. 2007).

The Blackwell Dictionary of Historians. Ed. John Cannon, R. H. C. Davis, William Doyle, Jack P. Greene. Oxford; New York: Basil Blackwell, 1988.

Encyclopedia of historians and historical writing, vol. 2.: A - L, 1st. edition. Ed. Kelly Boyd i Fitzroy Dearborn. London; Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1999.

»Alfred Chandler«. *NNDB*. <<http://www.nndb.com/people/747/000031654/>> (12. 6. 2007).

»Alfred Chandler on the Electronic Century«. <<http://hbswk.hbs.edu/item/2631.html>> (17. 6. 2007).

»Alfred Chandler, chronicler of corporations, died on May 9th, aged 88«. *The Economist*, May 17th 2007. <http://www.economist.com/obituary/displaystory.cfm?story_id=9184105> (18. 6. 2007).

HARVARD BUSINESS SCHOOL PROFESSOR ALFRED D. CHANDLER, JR., PREEMINENT BUSINESS HISTORIAN, DEAD AT 88. <http://www.hbs.edu/news/releases/051107_chandler.html> (12. 6. 2007).

II.

Slika Alfreda DuPonta Chandlera preuzeta je s <<http://graphics8.nytimes.com/images/2007/05/12/business/12chandler.190.jpg>> (20. 7. 2007).

Upute suradnicima

Pro tempore, časopis studenata povijesti objavljuje članke i rasprave, seminarske i diplomske radove iz povijesti i srodnih disciplina, referate sa stručnih skupova, pregledne članke, recenzije i prikaze hrvatskih i stranih knjiga i časopisa, izvješća i kronike sa znanstvenih skupova, predavanja i tribina, prijevode, intervjue i historioografske znanstvene bibliografije. Svaki rad ponuđen za objavljivanje redigiraju članovi uredništva. Uredništvo zadržava pravo da rukopis redakcijski prilagodi zahtjevima časopisa i standardima hrvatskoga književnog jezika. Rukopisi i materijali se ne vraćaju. Molimo autore da svoje radove nastoje prezentirati na način koji će biti prihvatljiv širem čitateljstvu.

Radovi se uredništvu dostavljaju osobno ili poštom na adresu: Časopis Pro tempore, Klub studenata povijesti - ISHA Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb, te u digitalnom obliku na isha.protempore@gmail.com (elektronička pošta uredništva) ili na disketi, prenosivoj memoriji i sl.

Svi prilozi moraju biti pisani na računalu u nekoj od inačica programa MS Word. U gornjem lijevom uglu prve stranice treba navesti sljedeće podatke: ime i prezime, naziv i adresu fakulteta, zvanje i/ili studijsku grupu/grupe, broj telefona i elektroničku poštu. U tekstu valja jasno naznačiti mjesto svakog grafičkog priloga (tablice, crteža, grafikona i sl.). Grafički prilozi se prilažu u originalu, numerirani i svaki na posebnoj stranici zajedno sa svojim nazivom.

Uz članak (stručnu raspravu, seminarski ili diplomski rad i sl.) treba priložiti **ključne riječi** i **apstrakt** rada te **sažetak** na hrvatskom jeziku (koji će biti preveden na strani jezik). Priopćenja i izlaganja sa stručnih skupova trebaju imati samo sažetak koji će uredništvo priložiti na početku teksta te na kraju u prevedenom obliku, s obzirom na to da je riječ o radovima manjeg opsega.

Ključne riječi su pojmovi koji najbliže tematski određuju rad, mogu biti riječi i sintagme, a obično se uz pojedini članak abecednim redoslijedom navodi četiri do pet pojmova, ne više od deset. **Apstrakt** je kratak pregled istraživanja koji se javlja na početku rada, naznaka je o njegovu sadržaju i dug je do 250 riječi. Omogućuje čitatelju uvid u predstojeće istraživanje pa je bitno da u njemu autor da kratak osvrt na temu (identificira osnovnu ideju svoga istraživanja) kao i indicaciju o istraživačkoj metodi kojom se koristio. **Sažetak** je precizan uvid u ono što se istražilo, vjerno prati sadržaj članaka i piše se ovisno o njegovoj veličini - trećina kartice, pola, jedna ili dvije kartice teksta. Za pisanje sažetka korisno je razmotriti sljedeće elemente: koje se pitanje radom postavlja (hipoteza), koja je glavna metoda prikupljanja podataka i analize (dominantna istraživačka orijentacija) i koji su rezultati istraživanja. Za pomoć pri pisanju sažetka, apstrakta i ključnih riječi možete se obratiti uredništvu.

Prikazi i recenzije moraju - vezano uz podatke o djelu koje se recenzira/prikazuje - sadržavati sljedeće: ime i prezime autora, puni naslov djela, izdavača, mjesto i godinu izdanja, broj stranica te ime i prezime prevoditelja ako je riječ o prijevodu stranog djela.

Popis literature (bibliografija) mora sadržavati naslove radova koji se navode u djelu i to poredane abecednim redoslijedom prema prezimenima autora. Ako je citirani autor zastupljen s više radova, u literaturi ih treba zabilježiti kronološkim redoslijedom. Izvori se odvajaju od ostatka literature i navode se na početku bibliografije.

Evo nekoliko primjera navođenja djela u popisu literature:

Navođenje knjige:

- a) Olujić, Boris. *Povijest Japoda: pristup*. Zagreb: Srednja Europa, 2007.
- b) Burke, Peter. *Što je kulturalna povijest?* Preveo s engleskog Zdravko Židovec. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2006.
- c) Zoellner, Erich i Schuessel, Therese. *Povijest Austrije*. Prevele s njemačkog Vlatka-Ana Dujčić i Sonja Ledinčić. Zagreb: Barbat, 1997.

Navođenje članka iz časopisa i/ili knjiga:

- a) Lučić, Josip. »Vlastela kao zemljovlasnici u okolici Dubrovnika (Astareji) (do 1366. godine)«. *Istorijski glasnik*, br. 1 (1966), 61–87.
- b) Eisenstadt, Samuel N. »Mnogostruke modernosti«. Prevela s engleskog Dubravka Hrastovec. *Uvod u komparativnu historiju*. Ur. Drago Rokсандić. Zagreb: Golden Marketing-Tehnička knjiga, 2004. 221–244.
- c) Janeković Römer, Zdenka. »Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnim Dubrovniku«. *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*. Ur. Neven Budak. Zagreb: FF-press, 2005.

Navođenje svemrežnih izvora:

Sweeney, James Ross. »Thomas of Spalato and the Mongols: a thirteenthcentury Dalmatian view of Mongol customs«. <<http://www.uwo.ca/english/florilegium/vol2/sweeney.html>> (22. 1. 2006).

Bilješke (fusnote) moraju biti pisane na dnu stranice, označene neprekinutim nizom brojeva od 1 nadalje kroz čitav tekst. Prilikom pisanja bilježaka treba se držati sljedećih uputa:

a) Jedan autor:

Margetić, 2004, 16–19.

Matijević-Sokol, 1999, 17–19.

Budak, 1994, 23–26, 33, 56–58.

Jakovina, 2002, 168, 169.

b) Više autora:

Grgin i Goldstein, 2006, 18–25.

c) Ako autor ima više radova izdanih iste godine, onda treba oznakama »a«, »b«, »c« istaknuti tu razliku (i u popisu literature).

Margetić, a2005, 6–16.

Margetić, b2005, 277, 281.

U popisu literature:

Margetić, Luj. »Marulićeva oporuka«. *Colloquia Maruliana*. Split: Književni krug Split; Marulianum, a2005.

Margetić, Luj. »Pojam grada u starijoj grobničkoj (vinodolskoj) povijesti«. *Grobnički zbornik*. Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine, b2005.

d) Ako se referiraju autori istih prezimena, onda treba naznačiti razliku navođenjem početnog slova imena:

V. Klaić, ²1972, 101.

N. Klaić, ²1975, 410–411.

(oznaka ² se odnosi na drugo izdanje)

e) U slučaju ponavljanja djela na koje se referira, onda je dovoljno navođenje:

Ibid., 21–22.

Ibid.

f) Za pisanje izvora u bilješkama moguće je koristiti i kratice, ali onda je to potrebno naznačiti u popisu izvora i literature:

HS = Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika. Prevela s latinskog Olga Perić. Split: Književni krug, 2003.

g) Članci iz dnevnih novina u bilješkama moraju sadržavati podatak o broju i datumu tiskanja:

Slavonac, 23 (20. 7. 1863), 384.

Čokot, »Kaiserov plan«, *Podnevni list*, 477 (4. 7. 1912), 44–45.

»Mir«, *Obzor*, 204 (5. 8. 2005).

Grafički prilozi (slike, tablice, grafikoni, karte i dr.) moraju biti označeni brojkom (slike: sl. 1, sl. 2; tablice: tabl. 1, tabl. 2; grafikoni: graf. 1, graf. 2), a obvezatno se mora navesti i izvor odakle su preuzeti:

a) Materijali preuzeti iz knjiga, članaka i sl.:

Tabl. 1 preuzeta je iz Horvat, Rudolf. *Poviest Međimurja*. Zagreb: Prosvjetno-poviestno društvo Hrvatski rodoljub, 1944. 171.

b) Materijali preuzeti sa svemrežja (interneta):

Sl. 1 preuzeta je s <http://www.emersonkent.com/images/otto_von_bismarck.jpg> (10. 7. 2007).